

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 23

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 15 від 24 грудня 2020 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Вацулік Ярослав (Jaroslav Vaculik), кандидат історичних наук, професор кафедри історії педагогічного факультету Масариківського університету, м. Брно, Чехія;
Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 20,20 обл.-вид. арк., 20,46 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0321/117.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Зміст

Історія Волині

Бортнік Тетяна

На шляху до створення «Сельсоюзу»: консолідація українського політикуму Волині, Холмщини та Підляшшя (1922–1924).....7

Кравчук Олена

Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.).....13

Нерода Інна

Ревіндикація православних святинь у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.).....19

Філюк Оксана, Єрко Галина, Галан Ольга

Історія родини волинських словаків Залет: спогади жительки села Боратин Ганни Матвіївни Зай.....25

Історія України

Аллеров Владислав

Протестні акції громадсько-політичних організацій, спрямовані на вирішення проблемних питань військово-призовних кампаній до Збройних сил СРСР (1990–1991).....30

Баковецька Ольга

Волонтерський рух в Україні на сучасному етапі розвитку.....36

Бутенко Вікторія

Історико-культурні тенденції розвитку паркової культури Вінниччини кінця ХХ – початку ХХІ ст. (на прикладі парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення).....42

Каранда Ірина

Участь Зиновія Пеленського в роботі Конгресів національних меншин у 1930-х роках.....47

Трубчанінов Сергій

Українські землі в історико-географічній візії Вінцентія Поля.....52

Всесвітня історія

Беззубенко Аліна

Правозахисний активізм у діяльності польських неурядових організацій.....58

Ганський Володимир

Туризм і туристична інфраструктура Поліського воєводства у 1920–1930-ті рр.....63

Калачова Ірина

Ярмаркові ігри та розваги Північного Полісся (друга половина ХІХ – початок ХХ століття).....68

Okorokova Vira

Manifestation of the utopism of millennialist teaching in the history of the countries of Western Europe of the middle ages.....72

Поплавський Олег

Військовий складник загального успіху Азербайджану у «другій карабаській війні».....77

Політологія

Бондар Ярослав

Перспективи української національно-визвольної боротьби в політичній думці діячів мельниківського середовища.....86

Єлова Тетяна

Традиції Ягеллонської та П'ястівської концепцій у сучасній зовнішній політиці Польщі.....92

Заславська Ольга, Налімова Вікторія, Посвістак Олеся

Емансипаційні цінності сучасного українського суспільства в умовах демократизації політичної культури.....96

Яковлєв Максим

Історія політичної думки крізь призму міждисциплінарних лінгвополітологічних досліджень.....101

Публічне управління

Безена Іван

Розвиток регіонального державного управління в контекстах європейської інтеграції: аспекти історії становлення та стратегії розбудови (1991–2021 рр.).....107

Гнатенко Валерій

Державне регулювання бюджетного процесу в системі економічного процесу.....113

Горан Тетяна, Дмитришин Марта

Історичні та сучасні наративи місцевого самоврядування в Україні.....118

Гребенюк Богдан

Індекс сприйняття корупції.....123

Криничко Лілія, Савіцький Владислав, Ватанов Андрій, Цепенда Володимир

Історичні аспекти державного регулювання аудиту як виконання контрольної функції держави.....128

Криштанович Мирослав

Генеza українсько-польського співробітництва в зовнішній політиці в 1995–2005 рр.....138

Пержун Володимир

Дослідження управлінської культури: історія та перспективи в умовах переходу до публічного управління в Україні.....143

Пінчук Віталій

Реальний і потенційний конфлікт інтересів: виникнення та шляхи врегулювання.....149

Предко Михайло

Смислові контексти феномена «корупція».....153

Серьогіна Наталія

Уроки Великої депресії США в подоланні кризи коронавірусної інфекції COVID-19.....160

Степанюк Софія

Польський досвід державного управління у сфері охорони пам'яток.....165

Федорова Анна

Сучасний стан та рекомендації щодо удосконалення механізмів взаємодії органів публічної влади з громадськістю для формування безпечного середовища життя громадян.....171

Contents

History of Volyn

Bortnik Tetiana

On the way to create a “SelSojuz”: consolidation of the Ukrainian politics of the Volhynia region, Kholm and Podlasie regions (1922–1924).....7

Kravchuk Olena

Participation of Arsen Richynsky in the work “Prosvita” in Western Volhynia (1924–1934).....13

Neroda Inna

Revindication of Orthodox shrines in Volyn Voivodeship (1921–1939).....19

Filiuk Oksana, Yerko Halyna, Halan Olha

History of the family of Volyn Slovaks Zalets: memories of a citizen from the village Boratyn Zai Hanna Matvijivna.....25

History of Ukraine

Allerov Vladyslav

Protest actions of social and political organizations are aimed at solving problems of military call campaigns to the Armed Forces of the USSR (1990–1991).....30

Bakovetska Olha

Volunteer movement in Ukraine at the present stage of development.....36

Butenko Victoria

Historical and cultural trends of development cultures of Vinnytsia region of the late XX – the beginning of the XXI century (on the example of parks-monuments of landscape gardening art of local importance).....42

Karanda Iryna

Zinovy Pelensky’s participation in the work of Congresses of national minorities in the 1930s.....47

Trubchaninov Serhii

Ukrainian Lands in Wincenty Pol’s conception of historical geography.....52

World history

Bezzubenko Alina

Human rights activism in the activities of Polish non-governmental organizations.....58

Hanskyi Volodymyr

Tourism and tourist infrastructure of the Polesie Voivodeship in the 1920s–1930s.....63

Kalachova Iryna

Fair games and entertainment of Northern Polesia (second half of the XIX – early of the XX centuries).....68

Okorokova Vira

Manifestation of the utopism of millennialist teaching in the history of the countries of Western Europe of the Middle Ages.....72

Poplavskiy Oleh

Military component of the overall success of Azerbaijan in the “second Karabakh war”.....77

Political science

Bondar Yaroslav

Prospects of the Ukrainian national liberation struggle in the political thought of Melnyk activists.....86

Yelova Tatiana

Traditions of the Yagelon and Piastov concepts in the modern foreign policy of Poland..... 92

Zaslavska Olha, Nalimova Viktoriia, Posvistak Olesia

Emancipation values of modern Ukrainian society in the conditions of democratization of political culture.....96

Yakovliev Maksym

History of political thought through the lens of interdisciplinary linguistic-political studies..... 101

Public administration

Bezena Ivan

Development of regional public administration in the contexts of European integration: aspects of the history of establishment and strategy of developments (1991–2021).....107

Hnatenko Valeriy

State regulation of the budget process in the system of economic process.....113

Horan Tetiana, Dmytryshyn Marta

Historical and modern narratives of local government in Ukraine..... 118

Hrebeniuk Bohdan

Corruption perception index.....123

Krynnychko Liliia, Savitskyi Vladyslav, Vatanov Andrii, Tsependa Volodymyr

Historical aspects of the government regulation of audit as an execution of the control function of the state.....128

Kryshtanovych Myroslav

Genesis of Ukrainian-Polish cooperation in foreign policy in 1995–2005.....138

Perzhun Volodymyr

Research of management culture: history and prospects in the condition of transition to public governance in Ukraine..... 143

Pinchuk Vitaliy

Real and potential conflict of interests, origins and ways of settlement.....149

Predko Mykhailo

Semantic nuances of the phenomenon “corruption”.....153

Serohina Nataliia

Lessons from the Great Depression of the United States in overcoming the crisis of coronavirus infection COVID-19.....160

Stepaniuk Sofia

Polish experience of public administration in the field of monument protection.....165

Fedorova Anna

Current state and recommendations for improving the mechanisms of interaction between public authorities and the public to create a safe living environment for citizens.....171

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.01>
УДК 94:329.71[СЕЛЬ-СОЮЗ](477.8)«1922/1924»

Бортнік Тетяна,
здобувач відділу новітньої історії
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України

НА ШЛЯХУ ДО СТВОРЕННЯ «СЕЛЬСОЮЗУ»: КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ ВОЛИНИ, ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШЯ (1922–1924)

Проаналізовано основні етапи діяльності українських діячів Холмщини та Підляшшя, Волині. Висвітлено соціально-економічні обставини та політичний контекст, які впливали на життя української громади окреслених регіонів, отже, і на їхню політичну активність. Показано основні етапи самоорганізації української інтелігенції, яка в перші роки після Першої світової війни намагалась вирішити нагальні потреби місцевого українства: творення господарських та культурно-освітніх осередків, поступовий перехід до політичної діяльності.

Показано, що одним із перших таких кроків у політичній сфері стало підписання українським активом так званого «Меморіалу православного населення Холмщини». У документі, надісланому українською делегацією до Варшави, містилось прохання про творення Українського комітету, який б репрезентував перед владою питання освітньо-культурного та релігійного характеру, Українського добродійного товариства.

Стверджено, що ігнорування українських вимог адміністрацією було продиктоване трактуванням українського питання як суто внутрішньої проблеми (відсутність організованого українського життя в політичній, суспільно-економічній та культурній сферах) та остаточним переходом до асиміляційного курсу політики.

Зауважено, що вибори до польського сейму та парламенту в листопаді 1922 р. стали переломним моментом для українських діячів окресленого терену. Активізувавши свої зусилля інтелігенція створила Холмський та Волинський виборчі комітети, які згодом злились в одну структуру – Український центральний виборчий комітет (УЦВК). Український центральний виборчий комітет як самостійна організація разом із представництвами інших національних меншин сформували єдину виборчу платформу – Блок національних меншин (БНМ).

Підсумовано, що вибори 1922 р. були успішними для політикуму Волині, Холмщини та Підляшшя та стали першим досвідом парламентської діяльності в новоствореній Польській державі.

Ключові слова: Холмщина, Підляшшя, Волинь, «Меморіал православного населення Холмщини», вибори 1922 р., Блок національних меншин.

Bortnik Tetiana. On the way to create a “SelSojuz”: consolidation of the Ukrainian politics of the Volhynia region, Kholm and Podlasie regions (1922–1924)

The main phase of activity of Ukrainian leaders of Kholm and Podlasie, Volhynia regions are analyzed. The socio-economic circumstances and political context that influenced the life of the Ukrainian community in the outlined regions, and thus their political activity, are highlighted. The basic steps of self-organization of the Ukrainian intelligentsia. There are tried to solve the needful needs of local Ukrainians in the first years after the First World War: the creation of economic and cultural-educational centers, the gradual transition to political activity.

It is shown, that one of the first such steps in the political sphere was the signing of the so-called “Memorial of the Orthodox population of Kholm region” by Ukrainian activists. The Ukrainian delegation sent to Warsaw a request for establishment of the Ukrainian committee, that represented to the authorities issue of the educational, cultural and religious sphere of the Ukrainians, and possibility of foundation The Ukrainian charitable society.

It is noted that elections to the Polish Sejm and Parliament in November 1922 was a turning point for Ukrainian leaders in this area. Intensifying their efforts, the intelligentsia created the Kholm and Volhynia election committees, which later merged into one structure – the Ukrainian Central Election Committee (UCEC). The Ukrainian Central Election Committee, as an independent organization, together with the representations of other national minorities, formed a single election platform, the Bloc of National Minorities (BNM).

The elections of 1922 were successful for the politicians of Volhynia, Kholm and Podlasie and became the first experience of parliamentary activity in the newly formed Polish state are concluded.

Key words: Volhynia, Kholm and Podlasie, «Memorial of the Orthodox population of Kholm region», elections of 1922, Bloc of National Minorities.

Вступ. Холмщина та Підляшшя – частини української етнографічної території, що знаходились у складі Люблінського воєводства Республіки Польща. Наприкінці 1918 р. – на початку 1919 рр. ці терени знову відходять до відновленої Польської держави. Перехід цих територій остаточно узаконив Ризький мирний договір, укладений 18 березня 1921 р. [3, с. 29]. Після включення західноукраїнських земель до Польщі проблематика міжнаціональних відносин стала однією із найголовніших у державній політиці. Однак, незважаючи на задекларовані в Конституції 1921 р. (та узгоджені міжнародними договорами) права національних меншин на практиці уряд та адміністрація керувалися принципами, які перешкоджали розвитку та дискримінували національні меншості [22, с. 125].

Поразка федералістських задумів Ю. Пілсудського та підписання Ризького миру ознаменували перехід до програми національної демократії. Тому, як зауважував польський дослідник А. Айненкель, ключовим гаслом у політиці стає ідея «щоб креси і наші міста не тільки за належністю, але і за національним духом культури були польськими». По суті, на практиці це означало, що українське питання загалом трактувалось лише як внутрішньопольська проблема, а національна політика, яка проводилась, мала сприяти інтеграції східних територій із державою [1, с. 145-149].

Українське населення Холмщини та Підляшшя опинилось у складних умовах життя у 1920-х рр. не лише з погляду політичної, а й соціально-економічної ситуації. Після так званої евакуації Першої світової війни [13, с. 29-30] значна частина української людності перебувала за межами краю, станом на 1921 р. після завершення репатріаційного процесу чисельність українців не перевищувала довоєнного рівня [20, с. 37].

У таких складних умовах назривала потреба політичної консолідації українських діячів Холмщини та Підляшшя, Волині (яка перебувала у схожому становищі). Безпосередньою спонукуючою до активної самоорганізації стали парламентські вибори 1922 р., які бойкотували більшість політикуму Галичини [10, с. 42]. Також в умовах післявоєнної розрухи потребувало вирішення аграрне питання, яке загострювала політика військового осадництва на теренах східних польських воєводств [9, с. 116-117]. Отже, особливо актуальною була політична діяльність української інтелігенції краю, покликана вирішити проблеми національно-культурного і соціального спрямування (зокрема селянства). Однією з таких структур, покликаною вирішити окреслені проблеми, став «Сельсоюз» (Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз»). Партія лівого спрямування виникла у 1924 р. за ініціативи українських політичних діячів Холмщини, Підляшшя та Волині [19, с. 265].

Аналіз останніх досліджень та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Публікації радянського часу висвітлюють проблематику діяльності партій міжвоєнного періоду, які належали до лівого блоку та з позицій соціалізму, комунізму боролися за покращення життя селянства та робітництва. Це, зокрема, роботи М. Герасименка та Б. Дудикевича [4], І. Заболотного [7], І. Васюти [2], можна виокремити публікації Г. Сизоненко [21], С. Макарчука [16], польських авторів (періоду соцтабору) С. Кжикали [24], Р. Шафаліка [30], В. Менджецького [27].

Чимало розвідок, виданих після 1990 р., присвячені виборам 1922 та 1928 рр. до Польського сейму та сенату, консолідації українства, зокрема і Волині, Холмщини та Підляшшя (які не бойкотували вибори 1922 р. на відміну від галичан), їхньої подальшої діяльності [8]. Окремі, здебільшого оглядові сюжети національно-політичної діяльності української громади Холмщини та Підляшшя міжвоєнного часу є в працях Є. Пастернака [17], М. Горного [5; 6], Ю. Макара [12–16]. Натомість більш вагомими є роботи Я. Цецика та М. Кучерепи [10; 11], Ю. Перги [18–20], Г. Купріяновича [25], М. Шуміла [31–33]. Незважаючи на кількість публікацій, немає цілісної роботи, яка би відображала не лише досвід парламентської праці, а й попередню роботу української інтелігенції щодо боротьби за національно-політичні права громади.

Мета статті – комплексно проаналізувати діяльність українських сил у перші повоєнні роки в Холмщині та Підляшші, Волині, їх самоорганізацію, перехід до політичної діяльності у складі Українського виборчого комітету та Блоку національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Після завершення Першої світової війни для українства Холмщини та Підляшшя однією з головних проблем, які потребували вирішення, було повернення на рідні терени після так званого біженства 1915 р. Репатріація розпочалася наприкінці 1918 р., коли невеликі групи населення зуміли повернутись на спустошені терени [17, с. 182]. Часто збережені будівлі були реквізовані або ж зайняті осадниками, також виникали труднощі з подальшим працевлаштуванням, адже місцева польська влада не надто сприяла вирішенню цієї проблеми [20, с. 40]. Натомість активні українські діячі, які мали досвід організаційної роботи в попередні роки національно-визвольних змагань, намагались допомогти своїй громаді. Серед них чільне місце займає діяльність Антона Васиньчука (Васильчука): у 1917 р. він був делегатом уряду УНР від Холмщини, у 1918 р. призначений УНР міністром

у «справі репатріації репатріації «біженців» із Холмщини та Підляшшя» з осідком у Рівному [31, с. 57]. Згодом спільно з представниками Німеччини та Австро-Угорщини, Міжнародним Червоним Хрестом А. Васиньчук зорганізував міжнародну комісію з репатріації в Ковелі, де його рідний брат Павло очолював український відділ [31, с. 57-58].

Наступні кроки українського активу полягали в захисті своїх прав шляхом створення господарських, культурно-освітніх організацій, а згодом й політичних структур [6, с. 176]. Аби продемонструвати лояльність до нової польської влади та актуалізувати проблеми української спільноти Холмщини та Підляшшя 30 вересня 1919 р., у м. Холмі за ініціативи Антона Васильчука, Петра Грицяя та Хоми Кульгавого [14, с. 233-234] складений «Меморіал православного населення Холмщини» («Меморіал у справі української людності на Холмщині») [28, с. 2]. На початку відозви автори наголошують, що їх засади полягають «у прийнятті польської державності», проте з моменту відновлення Польщі розпочалась «виразна антиукраїнська політика, арешт української інтелігенції, заборонено вчителям навчати дітей рідної мови, а також подавати звернення до адміністративних установ українською мовою, <...> закриті православні церкви, депортовані православні священики» [28, с. 2]. Ситуацію також погіршує те, що досі відбувається процес повернення українців із теренів «широкої Росії», їхня подорож часто триває рік, а після повернення на них очікує боротьба за землю, а у випадку інтелігенції – поліцейний нагляд та арешти «як відповідь за переслідування більшовиками поляків в Росії, <...> хоча ми з культурної точки належимо до Заходу і за царського урядування нас переслідували як і поляків» [28, с. 2].

Тому «для вирішення пекучих справ українського населення просимо про негайне надання нам дозволу для організації Українського комітету з осідком у Холмі, добродійних українських організацій, відкриття українських народних шкіл там, де є у цьому потреба, відкриття українських гімназій, та дозволу на використання української мови в установах і судах, забезпечення відповідної кількості православних церков, де цього вимагає ситуація, врахування при втіленні аграрної реформи прав українських селян на землю» [29, с. 2]. До майбутнього Українського комітету мали входити представники різних верств українства, які б репрезентували та інформували місцеву та центральну владу про стан українських справ. Також передбачалося напрацювання статуту, який буде поданий на затвердження Міністерства внутрішніх справ, створення Українського добродійного товариства [29, с. 2].

Із цим документом та проханням про створення Українського комітету на початку жовтня 1919 р. вирушила українська («православна») делегація до Варшави (Міністерства внутрішніх справ). Передбачалося, що Український комітет опікувався б українськими справами, зокрема в освітній та релігійній сфері. Отримавши відмову у створенні цієї організації, українські представники виступили з проханням про заснування Українського добродійного товариства та приватної української гімназії, але адміністрація знову не погодилася на такі клопотання [23, с. 2].

Однією з підстав такого рішення, на думку авторського колективу монографії «Від депортації до депортації», був висновок Міністерства внутрішніх справ Польщі від 2 грудня 1919 р., в якому зауважено, що в українській громаді відсутні «свідомі політичні і суспільні прояви, адже немає політичних, визнанневих і економічних організацій». Натомість українців звинувачували в «певних більшовицьких тенденціях» [14, с. 234]. Також подано характеристику української інтелігенції, її поділено на три групи. До найбільш чисельної зараховували індивідуальних щодо своєї національної, чи соціально-релігійної приналежності, до другої групи – урядовців та православних священиків, які ностальгували за російським пануванням, остання і найменш чисельна група – це українська молодь, яка гуртувалась навколо А. Васиньчука [26, с. 143].

Новим поштовхом для подальшого розвитку українського руху став Варшавський договір, підписаний С. Петлюрою та Ю. Пілсудським 21 квітня 1920 р. Українські діячі поклали надії на створення національної територіальної автономії для українців Польщі. Українська делегація з Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині разом із представниками інших національних меншин та польських політичних партій узяла участь у конференції, що проходила у Варшаві 9–10 червня 1920 р. [9, с. 120; 14, с. 236]. Українська сторона подала до розгляду меморандум, в якому сформулювали низку вимог щодо утворення окремої адміністративної одиниці на теренах Холмщини та Підляшшя, Західної Волині, яка б користувалась автономними правами: використання польської та української мови в місцевій адміністрації, заснування українського самостійного шкільництва, надання самоврядності Православній церкві, податкових пільг для населення, яке втратило майно під час війни, та сприяння поверненню біженців із Російської держави. У результаті переговорів була утворена спеціальна урядова комісія, яка мала лобювати ці питання, проте жодних конкретних результатів її діяльність не принесла [9, с. 120; 14, с. 236]. Натомість згідно із законом від 5 грудня 1920 р. був відновлений устрій, що існував до створення Холмської губернії на теренах Холмщини та Підляшшя. Згодом, у 1922 р. прийнято нове

розпорядження, яке передбачало перехід до адміністративного поділу, який би враховував етнічні особливості регіонів, а з 1924 р. й місцеве самоврядування (хоча, по суті, ці постанови мали декларативний характер, аби спонукати Раду Антанти визнати приєднання Західної України до Польської держави) [14, с. 237].

1922 р. у зв'язку із проведенням виборів до сейму та сенату Польщі ознаменував новий етап у діяльності української інтелігенції Волині та Полісся, Холмщини та Підляшшя. 18 квітня 1922 р. у Холмі відбувся з'їзд діячів Холмщини та Підляшшя (загалом 165 діячів, 41 гість, серед яких були представники Волині, польських та українських партій), які постановили брати участь у майбутніх виборах до парламенту, оголошено про створення виборчого комітету. Головою зібрання обрано А. Васиньчука, його заступником – Й. Скрипку, секретарем – Я. Войтюка [14, с. 237; 22, с. 126]. Опісля аналогічний комітет постав і в Луцьку, головним завданням якого було координація зусиль українства Волині та Полісся. Холмський та волинські виборчі комітети об'єдналися в один, на чолі з С. Маківкою, його заступником призначено А. Васиньчука та Й. Скрипку. У кількісному вимірі до організації увійшли 12 діячів із Холмщини та Підляшшя, 4 – із Волині та Полісся [9, с. 122].

Український центральний виборчий комітет (УЦВК) налагодив зв'язок з іншими національними меншинами, був організований протягом липня-серпня 1922 р. Українсько-білоруський блок, також до них приєдналися росіяни, німці та євреї. У серпні 1922 р. Український центральний виборчий комітет на правах самоврядної одиниці увійшов до складу Блоку національних меншин (виборче об'єднання створене в серпні 1922 р. у Варшаві, яке репрезентувало вищезгадані національні меншини, за винятком чехів, які не приєдналися до них) [9, с. 122; 10, с. 42-43; 22, с. 126].

Виборча програма УЦВК, опублікована у вересні 1922 р., містила низку вимог, зокрема «забезпечення етнічним меншинам рівних із поляками прав, залучення українців до державної служби, гарантію рівності української мови» [10, с. 43]. Під час передвиборчої компанії УЦВК проводив збори, віча, де поширювали прокламації-заклики із проханням не голосувати за польські партії, адже лише українські діячі зможуть справді відстояти їхні права, намагався провадити агітацію серед німців та чехів Волині, хоча їх лідери не підтримували український блок [10, с. 43-44].

Польська адміністрація намагалась перешкодити активній діяльності українського політикуму окреслених регіонів, послабити його єдність, проводила заходи на підтримку «Державного об'єднання на кресах» (проурядового утворення), навіть вдавалась до арештів активістів УЦВК, залякувала селян, які мали намір взяти участь у передвиборчих зборах [22, с. 127]. Ще одним елементом протидії діяльності УЦВК та загалом українського руху була підтримка адміністрацією інших українських сил (проурядових): Союзу народних рад, Українського народного Єднання та Української народної партії [22, с. 130-132].

За підсумками виборів до сейму та сенату 1922 р. від Блоку національних меншин із теренів Холмщини та Підляшшя, Волині та Полісся отримано 57,3% та 61,8% голосів відповідно. Загалом від БНМ 20 депутатів українців увійшло до сейму та 6 – до сенату [9, с. 122]. Задля подальшої консолідації сил 22 листопада 1922 р. у Ковелі українські послы та сенатори зорганізували Українську парламентську репрезентацію (УПР), її головою обрали Антона Васиньчука [31, с. 59]. УПР під керівництвом А. Васиньчука була готова до співпраці з польським урядом. Відбулася зустріч А. Васиньчука із прем'єр-міністром Польщі Владиславом Сікорським, де обговорювалось питання українського шкільництва, православної церкви та допуску українців до державної служби. Цілком ймовірно, що прем'єр дав певні обіцянки щодо поступок українцям у культурно-освітній та соціально-економічній сфері, проте, на думку польського дослідника українського походження М. Шуміла, досі не зрозуміло, чи справді існувала так звана «угода між українським клубом та урядом Сікорського». Хоча завдяки певним домовленостям українські послы голосували за підтримку уряду В. Сікорського [31, с. 59-60].

Задекларовані в тій чи іншій формі поступки українцям не були реалізовані, навпаки, надалі існував ряд заборон щодо культурно-освітнього та церковного життя української громади. У відповідь на пасивну позицію влади УПР поступово переходить на більш радикальні позиції, А. Васиньчук дедалі більше піддається критиці за своє «угодовство» владі [31, с. 60]. Напередодні засідання Найвищої Ради Антанти у 1923 р., яка мала розглядати питання включення західноукраїнських земель до Польщі, за умови надання останньою широкої автономії українцям, в середовищі УПР дедалі виразніше звучала пропозиція солідаризації з українством Східної Галичини. Натомість голова УПР А. Васиньчук виступив проти таких кроків, подав у відставку, а новим очільником було обрано С. Підгірського, а П. Васиньчук залишився на пості заступника парламентської репрезентації [31, с. 60].

Переломними для Української парламентської репрезентації стала зміна очільника, голосування проти нового державного бюджету у травні 1923 р. [9, с. 123], після яких відбувся остаточний перехід

в опозицію до польської адміністрації. Також варто зауважити, що УПР втрачає свою монолітну структуру: група осіб, серед яких і П. Васиньчук, засновує в межах фракції соціалістичне угруповання, члени якого згодом заснують Українську соціал-демократичну партію (УСДП) (не в останню чергу завдяки впливу Комуністичної партії Західної України) [9, с. 123; 32, с. 60-61]; інші парламентарі, які тяжіли до правих поглядів, зблизились із галицькою Українською Народною Трудовою Партією (відкрито на травневому з'їзді 1923 р. виступили проти рішення Найвищої Ради Амбасадорів щодо приєднання Галичини до Польщі) [32, с. 76]. Аби протистояти цим розколам, А. Васиньчук у травні 1923 р. після 2-місячної перерви повертається до діяльності в УПР. Васиньчук разом із 5 депутатами оголошує про створення групи автономістів-федералістів, які відстоювали «здобуття для українських етнографічних територій у кордонах Польщі широкої національно-територіальної автономії». Однак, не маючи підтримки в УПР та шансів реалізувати власну програму, в жовтні 1924 р. А. Васиньчук виходить зі складу УПР [32, с. 76–77; 31, с. 60].

Новий етап у діяльності політичних діячів Холмщини та Підляшшя, Волині ознаменувала поява «Сельсоюзу» (Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз»), який постав у серпні 1924 р. завдяки послам-соціалістам у м. Холмі, після арештів українських діячів та закриття владою УСДП [19, с. 265; 32, с. 93].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Українські діячі Холмщини та Підляшшя, Волині завдяки консолідації власних сил у перші повоєнні роки зуміли отримати досвід парламентської діяльності. Найбільший вплив та підтримку серед місцевого населення, як продемонстрували результати виборів 1922 р., отримав Блок національних меншин, складником якого був й Український центральний виборчий комітет. Українська парламентська репрезентація актуалізувала «українське питання», хоча як єдина фракція проіснувала недовго.

Література:

1. Айненкель А. Українське питання в політиці в II Речі Посполитою та в концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939). *Україна-Польща: важкі питання* : матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квітня 2005 року. Варшава, 2006. Т. 10. С. 141–154.
2. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939. Львів : Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1988. 172 с.
3. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя, Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій. Київ, 1997. 288 с.
4. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). Київ, 1955. 224 с.
5. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. Львів, 2002. 324 с.
6. Горний М. Прометей Холмської землі: люди, які присвятили себе збереженню українства на Холмщині. Львів : СПЛОМ, 2010. 230 с.
7. Заболотний І. Нескорена Волинь: Нариси історії революційного руху на Волині. 1917–1939. Львів, 1964. 213 с.
8. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.). *Український історичний журнал* / За ред. М. Коваля. Київ : Інститут історії України, 1993. Вип. 1. С. 72–84.
9. Крамар Ю. Парламентські вибори 1922 року в Польщі та участь у них політичних сил Західної України. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* : збірник наук. праць / упор. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 115–124.
10. Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки): у 2 частинах. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. Ч. 1. 304 с.
11. Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки): у 2 частинах. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. Ч. 2. Документи і матеріали. 292 с.
12. Макар Ю. Українська холмсько-підляська проблема у внутрішній політиці Другої Речі Посполитою. *Україна – Європа – Світ*. 2009. Вип. 3. С. 32–46;
13. Макар Ю. Холмщина – терен українсько-польського етнічного пограниччя. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* : збірник наук. праць / упор. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 23–32.
14. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя українців холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці : Букрек, 2011. Т. 1. Дослідження. 880 с.
15. Макар Ю.І. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. 88 с.
16. Макарчук С. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов : Высш. шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1983. 255 с.
17. Пастернак С. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Вінніпег, Торонто, 1989. 465 с.

18. Перга Ю. Діяльність українського товариства добродійної «Рідна хата» 1919–1930 рр.. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 95–100.
19. Перга Ю. Створення Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» та роль політичних діячів Холмщини у цьому процесі. *Дні науки історичного факультету* : Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ, 2015. С. 265–267.
20. Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців Холмщини та Підляшшя 1918–1939 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 190 с.
21. Сизоненко Г. Сель-роб у боротьбі за возз'єднання. Львів : Каменяр, 1971. 174 с.
22. Цецик Я. Участь українського населення Волині та Холмщини у Парламентських виборах 1922 року. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* : збірник наук. праць / упор. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 125–132.
23. Hołowko T. Sprawa mniejszości a Chełmszczyzna. *Robotnik. Centralny organ P.P.S.* 1919. 28 grudnia. № 408 (785). S. 2.
24. Krzykała S. Z dziejów K P P na Lubelszczyźnie (1918–1923). Lublin 1961, 297 s.
25. Kuprianowicz G. Українське життя культурально-освітатове і економічне на Chełmszczyźnie і południowym Podlasiu w latach 1918-1926. *Rocznik Chełmski*. 1995. T. 1. S. 171-210.
26. Litwiński R. Obraz życia społeczno-politycznego międzywojennego powiatu chełmskiego w doniesieniach władz administracji ogólnej. *Rocznik Chełmski*. 2007. T. 11. S. 129–157.
27. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław: PAN Instytut Historii, Wydawnictwo Ossolineum, 1988. 202 s.
28. Memorial prawosławnej ludności chełmskiej. *Ziemia Lubelska (Lublin)*. 1919. 7 października. № 411. S. 2.
29. Memorial prawosławnej ludności chełmskiej. II. *Ziemia Lubelska (Lublin)*. 1919. 8 października. № 412. S. 2.
30. Ruch ludowy na Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez WK ZSL w Lublinie / Red. J.R. Szafflik. Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1964. 409 s.
31. Szumiło M. Anton i Pawło Wasyńczukowie – ukraińscy działacze narodowi z Chełma. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* : збірник наук. праць / упор. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 56-64.
32. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2006. 147 s.
33. Szumiło M. Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim ruchu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1919–1922. *Rocznik Chełmski*. 1999. T. 5. S. 171–190.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.02>

УДК 929Річинський:061.2(477-89Вол)“1924/1934”

Кравчук Олена,*викладач кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін
Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського
Міністерства охорони здоров'я України*

УЧАСТЬ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО В РОБОТІ «ПРОСВІТИ» НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ (1924–1934 РР.)

У статті проаналізовано участь відомого громадсько-політичного, культурно-просвітнього діяча Арсена Річинського у функціонуванні «Просвіти». Досліджено його місце і роль у праці товариства на Західній Волині. У міжвоєнний період доволі поширеною формою українського культурно-просвітницького руху була «Просвіта», головним завданням якого були поширення освіти серед українців, ознайомлення їх із надбанням рідної культури, захист культурних, правових і економічних інтересів українського населення. Актуальною була проблема самоосвіти. Для цього товариство відкривало бібліотеки, книгарні, створювало читальні, організувало масові культурно-освітні заходи, поширювало періодику, займалося видавничою діяльністю, брало безпосередню участь в організації українських шкіл.

На Волині значного визнання набула «Просвіта» у Володимирі-Волинському, до якої належав А. Річинський. Її засновано восени 1919 р. Станіславом Полянським. А. Річинський вступив у «Просвіту» в 1924 р., обіймав посаду референта культурно-освітньої праці, а з 1927 р. став головою товариства. Він сприяв розвитку місцевого просвітнянського хору, долучився до формування бібліотек, діяльності читалень, організації свят, відзначення видатних історичних подій. А. Річинський був активним учасником різних просвітнянських форумів, на яких вирішувались організаційні питання та напрями діяльності «Просвіти». Зокрема, він був учасником III з'їзду «Волинських Просвіт» та II Всеукраїнського освітнього конгресу у Львові.

Участь А. Річинського в роботі «Просвіти» зумовлена тим, що він, будучи свідомим українським патріотом, намагався через культурно-просвітницьку працю організувати бібліотеки, читальні, масові культурно-освітні заходи, поширювати періодику, засновувати школи тощо. На початку 1920-х рр. це був єдиний легальний метод протистояння насильницькій колонізації українства в Західній Волині.

Ключові слова: Арсен Річинський, «Просвіта», бібліотеки-читальні, товариство, Західна Волинь, міжвоєнний період.

Kravchuk Olena. Participation of Arsen Richynsky in the work “Prosvita” in Western Volhynia (1924–1934)

The article analyzes the participation of the well-known socio-political, cultural and educational figure Arsen Richynsky in the functioning of “Prosvita”. Its place and role in the work of the society in Western Volhynia have been studied. In the interwar period, a fairly common form of Ukrainian cultural and educational movement was “Prosvita”, the main task of which was to spread education among Ukrainians, acquaint them with the heritage of native culture, protect cultural, legal and economic interests of the Ukrainian population. The problem of self-education was urgent. To do this, the society opened libraries, bookstores, created reading rooms, organized mass cultural and educational events, distributed periodicals, engaged in publishing, participated in the organization of Ukrainian schools.

In Volhynia, Prosvita in Volodymyr-Volynskyi, to which A. Richynsky belonged, gained considerable recognition. It was founded in the fall of 1919 by Stanislav Polyansky. A. Richynsky joined “Prosvita” in 1924, held the position of cultural and educational the head, and in 1927 became chairman of the society. He contributed to the development of the local educational choir, joined the formation of libraries, reading rooms, organization of holidays, celebrations of outstanding historical events. A. Richynsky was an active participant in various educational forums, which addressed organizational issues and activities of “Prosvita”. In particular, he was a participant in the III Congress of “Volyn Prosvita” and the II All-Ukrainian Educational Congress in Lviv.

A. Richynsky's participation in the work of “Prosvita” is due to the fact that he, being a conscious Ukrainian patriot, tried through cultural and educational work, to organize libraries, reading rooms, mass cultural and educational events, distribute periodicals, establish schools and more. In the early 1920s, this was the only legal method of resisting the forcible Polonization of Ukrainians in Western Volhynia.

Key words: Arsen Richynsky, “Prosvita”, reading libraries, society, Western Volhynia, interwar period.

У міжвоєнний період доволі поширеною формою українського культурно-просвітницького руху була «Просвіта», головним завданням якого були поширення освіти серед українців, ознайомлення їх із надбанням рідної культури, захист культурних, правових і економічних інтересів українського населення. Актуальною була проблема самоосвіти. Для цього товариство відкривало бібліотеки, книгарні, створювало читальні, організувало масові культурно-освітні заходи, поширювало періодику, займалося видавничою діяльністю, брало безпосередню участь в організації українських шкіл.

На Волині значного визнання набула «Просвіта» у Володимирі-Волинському, до якої належав А. Річинський. Її засновано восени 1919 р. Станіславом Полянським. О. Цинкаловський у книзі «Княжий город Володимир» писав, що «... відкриття цієї важної культурно-освітньої організації прийняли володимирчани з великим захопленням. Слідом за Володимиром починають відкриватись читальні «Просвіти» в повіті, по різних селах та містечках. У 1929 році у Володимирівському повіті діяло 74 просвітніх читалень» [1, с. 92–93].

Варто зауважити, що в Західній Волині становлення просвітницького руху відбувалося в інших умовах, ніж у Східній Галичині, де «Просвіта» виникла у 1868 р. і набула значного досвіду в організації культурно-просвітницької та інших форм роботи. У східногалицькому середовищі в міжвоєнний період інституція відіграла надзвичайно важливу роль, оскільки її поступ сприяв формуванню національної свідомості та патріотизму українців. Натомість у Західній Волині, яка перебувала у складі Російської імперії, просвітницький рух зародився значно пізніше. На початку 1920-х рр. «Просвіта» перебувала на організаційній стадії й діяла з певною обережністю [2, с. 27].

У міжвоєнний період «Просвіта» Східної Галичини намагалася поширити свою діяльність на всю територію Польщі, про що свідчив варіант нового статуту, в якому акцентувалося на тому, що «тереном діяльності є ціла держава Польська». Влада з огляду на власні інтереси забороняла поширювати діяльність товариства не лише на територію усїєї Польщі, але й на Волинь, оскільки там «Просвіта» не мала централізованої структури, діяла на підставі окремих статутів. На землях Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся засновувалися самостійні товариства «Просвіта» з окремими статутами. Відповідні осередки діяли в Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі, Бресті, Холмі. Кожен із них мав право засновувати бібліотеки-читальні лише в межах свого повіту. До 1926 р. таких бібліотек-читалень діяло 600 [3, с. 30–31].

Із приходом до влади у 1923 р. «ендеків» змінюється курс урядової політики щодо економічного розвитку західноукраїнських земель. Основою прийнятої економічної концепції було гальмування розвитку «східних кресів» і перетворення їх на аграрно-сировинний придаток до більш розвинутих промислових районів Польщі. У руслі такої політики польський уряд уподовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. різко обмежив, а в багатьох випадках і зовсім припинив кредитування промислових підприємств у Західній Україні, насамперед українських кооперативних установ. Щодо Західної Волині, то її промисловість фактично до кінця 20-х рр. ХХ ст. не отримувала державних інвестицій.

Кооперація посідала важливе місце в господарському житті українців у міжвоєнний період. Нестача державних коштів, високі кредитні ставки банків посилили роль і значення кооперативних спілок у повоєнній відбудові господарства. «Просвіта» здійснювало активну діяльність у сфері кооперації, саме вона започаткувала і поширювала кооперативний рух, організовувала кооперативні крамниці, позичкові каси та зерносховища, де селяни мали змогу придбати за доступними цінами необхідні товари, позичити гроші, зерно тощо. Основними видами кооперації, які впроваджувала в життя «Просвіта», були ощадно-позичкові каси та кооперативні банки. Це пояснюється тим, що населення Західної Волині в основному займалося сільським господарством і лише 7% були зайняті у промисловості. Тому після проведення реорганізації аграрного устрою найбільшого розмаху тут набуває ідея створення кредитної кооперації [4, с. 107].

А. Річинський брав активну участь у кооперативному русі. Він був членом української економічної організації, фінансового центру української кооперації «Українбанк» [5, с. 2], який з 5 жовтня 1924 р. розпочав діяльність у Луцьку, згодом утворено філію у Володимирі-Волинську. Цей банк надавав короткотермінові і середньотермінові позики жителям навколишніх сіл. Документальною основою для надання позики був вексель. Основним завданням кредитної кооперації було надання фінансової допомоги сільським товаровиробникам шляхом кредитування. На позики кредитних установ сільські кооперативи купували сільськогосподарську техніку, сортове насіння, міндобрива, будували молочарні, олійні та інші кооперативні споруди, зводили «народні доми». Кооперативна система кредитного обслуговування сільського господарства значно зменшувала залежність кооперації, відповідно, українців від польської державної банківської системи. У цьому плані діяльність кредитних спілок мала важливе позитивне значення [4, с. 108]. Згодом у Володимирському повіті діяло до 40 кооперативів, які до 1934 р. належали до Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, а від 1934 р. перейшли до новоутвореного Волинського Ревізійного Союзу [1, с. 96].

У 1924 р. змінено статут «Просвіти», в якому усунуто параграф про економічну діяльність, формально товариство економічною сферою не займалося, відтоді праця товариства скеровувалася лише на культурно-освітнє життя. За ініціативи «Просвіти» в Луцьку відбулися два просвітні з'їзди філій товариства, на яких схвалено резолюцію про утворення централі «Волинської «Просвіти», обговорено

її статут. Ухвалено заснувати «Волинську «Просвіту», яка мала б діяти на території усієї Волині, але польська влада на це не погодилася [6, с. 2369–2371]. Воєводське управління відмовилося реєструвати прийнятий з'їздом статут «Волинської «Просвіти». Ухвалу воєводства 3 травня 1925 р. підтвердило Міністерство внутрішніх справ Польщі [2, с. 29].

Весною 1922 р. А. Річинський із дружиною переїхали із с. Тростянець на постійне місце проживання у Володимир-Волинський. Важливу роль для здійснення переїзду мав фах лікаря, позаяк А. Річинського, згідно із розпорядженням Волинського воєводства від 24 квітня 1922 р., переведено у Володимир-Волинський дільничним лікарем [7, с. 12]. Він активно долучився до діяльності «Просвіти». Зберігся список членів «Просвіти» у Володимирі-Волинському, складений її керівником С. Полянським у 1924 р. Товариство на той час нараховувало 65 осіб, з них 50 чоловіків і 15 жінок. Найактивнішими були С. Полянський та Х. Озерів, вони належали до ради «Просвіти». Серед активних учасників також названі Ніна та Арсен Річинські [8, арк. 5]. З часом А. Річинський обіймав посаду референта культурно-освітньої праці, а з 1927 р. став головою товариства [9, с. 18].

«Просвіта» у Володимирі-Волинському не мала постійного фінансування та значного грошового забезпечення. Фінансові звіти філії товариства і касові книги засвідчують, що кошти надходили від пожертвувань громадян. Наприклад, у звіті філії товариства у с. Тишкевичі зазначено, що у 1925 р. каса нараховувала 38,5 злотих, з яких використано на потреби 31,56 злотих. Кошти витрачали на найнеобхідніше: столи, крісла, книги, газети [10, арк. 6]. Повітова «Просвіта» у Володимирі-Волинському працювала в основному на громадських засадах. Фактично діяльність відбувалася без матеріального заохочення. Члени товариства вносили свої заощадження, щоб закупити чи видати літературу. Спогад про становлення у Володимирі-Волинську «Просвіта» і організацію бібліотеки залишила Ніна, дружина А. Річинського: «Створити «Просвіту» у Володимирі національно свідомі інтелігенція вирішила на початку 20-х років. Песимісти, а серед них священник Микола Широцький сказав, що з цього нічого не буде. Я і мені подібні вирішили зібрати молодь міста, зокрема інтелігенцію. На окраїні міста жив старий Краєвський в досить просторій хаті, займаючи одну половину. Ось для культурних цілей і вирішили ми використати другу частину його оселі... Прийшов і доктор Станіслав Полянський. В хаті зробили танці. В перерві я кажу: «Може, наступного разу кожний принесе зі своєї бібліотеки по одній-дві книжки та започаткуємо бібліотеку. Наступного разу всі поприносили різні книги. І зараз пам'ятаю їх назви: «Мотря» Б. Лепкого, твори Шевченка, Лесі Українки, інші. Почали населенню ставити вистави. Я сама грала в «Назара Стодолі» Т. Шевченка. Розповсюджували лотереї, «танці по запрошенню». Навіть польська влада до нас мала симпатію. Ми намагалися поширювати все наше, українське» [11, с. 33].

А. Річинському доводилося співпрацювати з багатьма відомими українськими громадськими діячами. Це, наприклад, Михайло Тележинський, відомий композитор, диригент, публіцист, політичний діяч, який у міжвоєнний період проживав у Володимирі-Волинському. «Просвіту» у Володимирі-Волинському відвідував Олександр Кошиця. На Волині він відбирав здібних учасників хорової капели. Демократичними поглядами в товаристві відзначався Дем'ян Герштанський, священник Василівської церкви. До автокефального церковного руху він ставився з обережністю, але був членом «Просвіти». Активно працював у товаристві майбутній відомий історик, археолог О. Цинкаловський, який чимало зробив для відкриття невідомих сторінок історії Волині [12, с. 223]. До діяльності «Просвіти» у Володимирі-Волинському причетні Н. Річинська, М. Савич, І. Зубович, М. Вітовський, Є. Комаревич, М. Панасевич, Ю. Бунда, О. Березовська, В. Березовський, В. Крайц та інші [8, арк. 5].

А. Річинський, обіймаючи посаду референта культурно-освітньої праці у «Просвіти», активізував її різнобічну культурно-просвітницьку працю. Організував курси, влаштовував академії, вистави, концерти, вечорниці. Окрім читалень, повітова «Просвіта» у Володимирі-Волинському утримувала дві просвітянські школи в селах Біличі й Осмиловичі та інші приватні українські школи, які діяли в селах Володимирівського повіту (одна з найвідоміших у с. Новосілки), приватні курси для дітей [1, с. 94; 13, с. 10].

Завдання «Просвіти» полягало в тому, щоб організувати сільські бібліотеки-читальні, які були б корисними не лише для тих, хто вже навчився читати, але й для неписьменних. Як свідчить звіт громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча М. Галущинського та історика І. Крип'якевича з поїздки у серпні 1923 р. Волинню й Холмщиною, бібліотека товариства у Володимирі-Волинську нараховувала 400 томів. На освітній нараді, яка проходила у Львові 27 жовтня 1926 р., М. Галущинський у виступі зазначав, що, незважаючи на слабкі організаційні форми просвітницького руху на Волині, «... бібліотечна справа поставлена там високо, як ніде у Галичині...» [3, с. 31].

За сприянням «Просвіти» організувалися читальні у повіті, кількість яких у 1929 р. нараховувала 74. Бібліотека товариства у Володимирі-Волинському та її читалень становила понад 15 тис. книг [1, с. 94]. Безпосередню участь у формуванні фондів бібліотеки брали С. Полянський та О. Цинкаловський, із

часом долучився А. Річинський, про що свідчать їхні підписи під списками книг, якими користувалися хати-читальні. Каталоги читалень Володимирського повіту засвідчують, що найбільше місцеві мешканці читали твори М. Грушевського, І. Огієнка, Б. Лепкого і В. Винниченка [11, с. 42]. За свідченням І. Власовського, бібліотеки «Просвіти» отримували такі українські газети, як «Українська громада», «Наше життя», «Українська нива», «Наше слово» та інші. До осені 1927 р. у бібліотеках товариства нараховувалося 29 назв газет [14, с. 7–8].

Основні питання щодо організації та напрямів діяльності «Просвіти» в Західній Волині вирішувалися на просвітнянських форумах або з'їздах представників повітових товариств. Важливе значення мав III з'їзд «Просвіти» Волині, скликаний 26 вересня 1926 р. у Рівному. Це було зібрання представників українських культурно-освітніх організацій Волині за участі представників від Холмщини і Підляшшя, а також зацікавлених осіб зі Східної Галичини та Полісся. На нього прибуло близько 270 делегатів з усієї Волині. Від «Просвіти» у Володимирі-Волинському делеговано А. Річинського, який увійшов до складу президії з'їзду [15, арк. 1].

Президія з'їзду, в тому числі й А. Річинський, затвердила порядок денний, який складався з таких пунктів: питання приватного шкільництва у зв'язку з поширенням статуту «Рідної школи» на усі українські землі; справа фізичного виховання (поширення і легалізація спортивних і пластових гуртків, шляхи й методи їх організації; об'єднання просвітнянської праці; святкування 10-ліття «Просвіти» тощо). Окрім того, ухвалено вважати рішення з'їзду обов'язковими для усіх осередків «Просвіти» на Волині [16, с. 3].

На з'їзді планувалося провести восени 1927 р. у Рівному IV з'їзд повітових «Просвіт» Волині, але через заборону польської влади його не скликали. На Волині й надалі існували окремі повітові «Просвіти», які не мали, як це було у Східній Галичині, об'єднуючого центру. Правда, у 1927 р. воєводське управління розробило типовий «Примірний статут Волинської Просвіти». Проте діячі українського культурно-освітнього руху відмовилися його приймати [2, с. 30].

При «Просвіті» функціонували мистецькі колективи – музичні, театральні, хореографічні. Зокрема, А. Річинський, обіймаючи посаду референта культурно-освітньої праці, сприяв розвитку місцевого просвітнянського хору. Серед усіх хорів Волині саме хоровий колектив «Просвіти» у Володимирі-Волинському здобув найбільшої слави. Хором керував диригент, композитор і публіцист М. Тележинський. Концертна діяльність хору розпочалася з 1922 р. і сприяла зростанню професійної майстерності учасників колективу. Він став своєрідним явищем у виконавстві. Діяльність колективу не обмежувалася лише концертними виступами, за сприянням А. Річинського хор брав участь у богослужіннях у Володимирському кафедральному соборі, в якому вперше на Волині виконав літургію українською мовою [17, с. 24–25].

При читальнях повітової «Просвіти» створювалися аматорські гуртки, які набули широкого поширення і користувалися популярністю в навколишніх селах. У такому театральному гуртку брала участь і дружина А. Річинського. Вона грала у виставі «Назар Стодоля» Т. Шевченка [11, с. 33]. Також ставилися вистави «Наймичка», «За батька», «Пещена дитина», «Наталка Полтавка» та інші, на постановку яких польська влада з 1928 р. перестала надавати дозволи [18, с. 4].

«Просвіта» започаткувала надзвичайно яскраву традицію вшанування пам'яті національних героїв, відзначення видатних історичних подій. Наприклад, дні пам'яті І. Франка – 28 травня, М. Драгоманова – 15 червня та І. Котляревського – 10 листопада, свято хрещення України – 14 липня, свято книги – 1 жовтня, свято «Просвіти» – 8 грудня. Хоча програми їх проведення попередньо погоджувалися у повітових старостах, проте у них завжди панував український дух, зазвичай усі вони закінчувалися виконанням національного гімну «Ще не вмерла Україна» [19, с. 49].

А. Річинський, будучи головою «Просвіти», організовував для членів товариства у Володимирі-Волинську відчити відомих громадських діячів. Зокрема, йому вдалося отримати дозвіл від місцевої польської влади на проведення зустрічі 23-24 червня 1928 р. із Дмитром Донцовим. 23 червня відбулись відчити Д. Данцова для інтелігенції Володимирського повіту, на котрих він проголосив доповідь на тему «Європа чи Росія». У неділю 24 червня було організовано другі відчити для селян і міщан, тому матеріал доповіді мав більш популярний характер: прозвучала тема «Перспективи комуністичної ідеї». Річинський зазначив: «В цей спосіб наша Рада («Просвіти» – від автора) хоче використати Вас, Пане Редактор, так, щоб і для ширших кол дати популярний поважний матеріал, і для стислого гуртка інтелігенції уможливити авдіцію відповідну» [20, с. 525]. Під час перебування у Володимирі-Волинському Д. Донцов зупинявся у Річинських, що засвідчує їхні тісні стосунки [20, с. 526].

У серпні 1929 р. від Д. Донцова до А. Річинського знову надійшла пропозиція влаштувати відчити у Володимирі-Волинську. У той час А. Річинський перебував у Карпатах у пластових таборах, тому цю

пропозицію передав раді товариства «Просвіта» та «Союзу Українок», які спільно мали намір запросити Д. Донцова до Володимира-Волинського [20, с. 527].

А. Річинський, як активний громадсько-політичний і культурно-просвітній діяч, голова «Просвіти» у Володимирі-Волинському, був учасником II Всеукраїнського освітнього конгресу, який проходив 22–24 вересня 1929 р. у Львові, завершального етапу святкування 60-річного ювілею «Просвіта» [21, с. 236].

А. Річинський брав активну участь у роботі секції позашкільного виховання [22, арк. 2–4]. Він виголосив доповідь на тему «Просвіта» й український церковний рух на північно-західних землях», в якій висвітлив участь товариства в національному церковному русі на Волині та озвучив спільні проблеми духовенства та просвітян Волині. Проведення згаданого конгресу «Просвітою» із представників Східної Галичини, Західної Волині й інших регіонів України було свідченням активності і визнаного авторитету просвітнього руху й сприяло формуванню національної самосвідомості українства.

У кінці 1920-х рр. політична ситуація у Західній Волині була складною й неоднозначною. Польська влада проводила антиукраїнську політику з метою якнайшвидшого інтегрування регіону до складу Речі Посполитої, чим зумовила ліквідацію «Просвіти». Після прибуття на Волинь воєводи Г. Юзевського посилювалися репресії щодо «Просвіти». Вважаючи товариство політичною експозитурою українського націоналізму Східної Галичини, у 1928 р. ліквідували 318 просвітніх осередків. У цьому ж році «Просвіта» припинила функціонування в Рівненському, Ковельському й Дубнівському повітах, у 1929 р. – у Володимирському. До середини 1930-х рр. ліквідовано більшість осередків «Просвіт» на Волині, упродовж 1928–1936 рр. – 630 осередків товариства, в яких нараховувалося 17700 членів [2, с. 32–33].

Складна ситуація, в якій опинилася «Просвіта» у Володимирі-Волинську, змусила А. Річинського спільно з радою товариства 21 листопада 1929 р. скликати загальні збори, попередньо проінформовавши староство, однак дозволу на зібрання вони не отримали. 23 листопада поточного року польська влада офіційно повідомила «Просвіту», що її діяльність у Володимирі-Волинському і повіті призупинено [17, с. 4].

А. Річинський та активні члени «Просвіти» намагалися отримати дозвіл від польської адміністрації на відновлення діяльності товариства. Однак А. Річинський спільно із С. Полянським, О. Цинкаловським та С. Назаруком після оголошеної заборони діяльності «Просвіти» не склали своїх повноважень і не припиняли просвітнянської праці. У Володимирському повіті й надалі продовжували функціонувати 13 читалень. Коли ж їхні намагання на відновлення діяльності товариства були марними, то лише через чотири роки після офіційної заборони «Просвіти» у Володимирі-Волинську ними створено ліквідаційну комісію [23, арк. 10]. 30 жовтня 1934 р. керівництво «Просвіти» у Володимирі-Волинському склало свої повноваження, передавши частину майна «Союзові українок» [23, арк. 90].

Головний виділ «Просвіти» у Львові 15 жовтня 1934 р., передаючи майно товариства у Володимирі-Волинському, повідомляв про наявну фінансову заборгованість повітового товариства. У 1935 р. остаточно списане усе майно, яке, згідно з одноставною постановою останніх ліквідаційних зборів, передали «Просвіті» у Львові [1, с. 96].

Таким чином, участь А. Річинського в роботі «Просвіти» зумовлена тим, що він, будучи свідомим українським патріотом, намагався через культурно-просвітницьку працю організувати бібліотеки, читальні, масові культурно-освітні заходи, поширювати періодику, засновувати школи тощо. На початку 1920-х рр. це був єдиний легальний метод протистояння насильницькій колонізації українства в Західній Волині. Обмежуючи просвітню працю осередків товариства, влада прагнула не допустити утворення об'єднуючого ядра в Західній Волині, на кшталт Головного виділу «Просвіти» у Львові, тому осередки товариства діяли як окремі повітові структури і філії в сільських місцевостях. Тим не менше наслідки праці «Просвіти» були важливими, позаяк вони сприяли поступу українства, утвердженню національної самосвідомості, патріотизму, збереженню рідної мови, самобутньої культури.

Література:

1. Цинкаловський О. Княжий город Володимир : попул.-наук. нарис. Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. 111 с.
2. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітнянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 3. С. 27–35.
3. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол. : М. Алексієвць, Л. Алексієвць, М. Бармак [та ін.]*. 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 1. С. 30–32.
4. Вісіна Т. Зародження і розвиток кредитної кооперації на Волині (друга половина XIX ст. – 1939 р.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк : Ред.-вид. відділ ВДУ, 2001. № 6. С. 107–110.

5. Річинський А. Автобіографія. 1954 р.: [рукопис]. ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15143, КВ-67620. Додаток 1.
6. Кравців Б. «Просвіта». *Енциклопедія українознавства* / гол. ред. Володимир Кубійович. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів : НТШ, 1996. Т. 6. С. 2365–2376.
7. Колодний А.М. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні. *Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості*. Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. С. 11–50.
8. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924–1932 рр. *Держархів Волинської обл.* Ф. 390. Оп. 1. Спр. 11. 6 арк.
9. Візгітв Ю. Пластовий сеніор А. Річинський: «До щастя, слави і свободи». *Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець*. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С. 17–23.
10. Касова книга філії товариства в селі Тишкевича. *Держархів Волинської обл.* Ф. 390. Оп. 1. Спр. 23. 21 арк.
11. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
12. Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20–30-х роках ХХ століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєз. конф.* : збірник наук. пр. Луцьк : Надтир'я, 2008. С. 222–224.
13. Пісоцький А., Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках. *Слово Просвіти*. 2013. Ч. 26. 4–10 липня. С. 10–11.
14. Власовський, І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. 70 с.
15. Інформація воеводської коменди державної поліції про діяльність «Просвіти» на Волині. *Держархів Волинської обл.* Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1026. 8 арк.
16. Ломимо кордон. З'їзд представників волинських «Просвіт» у Рівному. *Діло*. 1926. 30 вересня. С. 2–3.
17. Шиманський П. Музична культура Волині I половини ХХ ст. : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 175 с.
18. Просвіта у Володимирі zagrożена (Допис з Волині). *Діло*. 1929. 28 листопада. С. 4.
19. Рожко В. Роль товариства «Просвіта» в організації і проведенні Шевченківських Академій у 20–30-х роках ХХ ст. на Волині. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне* : Збірник наук. ст., док. і матеріалів / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки; За ред. В.К. Барана. Луцьк, 2001. С. 48–56.
20. Archiwum Dmytra Dontsova. *Biblioteka Narodowa*. Warszawa. MF № 83985. 596 s.
21. Зуляк І. Освітній конгрес «Просвіти» – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею товариства у міжвоєнний період. *Література та культура Полісся* / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самійленко. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 29. С. 236–245.
22. Матеріали про проведення пленарних засідань усіх учасників II го Всеукраїнського освітнього конгресу у Львові 22-го і 24 вересня 1929 р. (програма, реєстри учасників, протоколи, резолюції та інші документи зв'язані з цим). ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 130. 43 арк.
23. Статут товариства, протоколи ліквідаційних зборів, список майна та книг. *Держархів Волинської обл.* Ф. 390. Оп. 1. Спр. 80. 181 арк.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.03>

УДК 94(477.82+438)“1921/1939”:271.22-52

Нерода Інна,аспірантка кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

РЕВІНДИКАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921–1939 РР.)

Для українців релігія відіграла надзвичайно важливу роль у житті. Але опинившись у міжвоєнний період в іновірній Польщі, Православна церква зазнавала утисків та репресій.

У статті розглядаються особливості процесу ревіндикації на Волині, її причини та передумови. Дослідження зумовлене суперечливими сторінками спільної історії України та Польщі. Становище православних церков у католицькій Польщі було досить нестабільним та розбіжним. А питання церковної власності було особливо важливим для Православної церкви в Польщі в міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

З огляду на наукове, теоретичне та практичне значення проблеми, недостатню вивченість теми, використання неопублікованих джерел, вітчизняні і зарубіжні публікації документів та матеріалів ставиться мета дослідити політику польських урядових кіл і католицького костелу щодо церковного майна Православної церкви на території Польщі.

Нині в умовах українсько-польської співпраці надзвичайно важливим є проблема дослідження та висвітлення історії цих двох сусідніх народів. Тривалий час дослідники залишали поза увагою національну політику Польщі. Зокрема, Волинь посідала в національній політиці II Речі Посполитої особливе місце. Надзвичайно довго поляки та українці йшли до діалогу та порозуміння. І, зрештою, це призвело до того, що два народи стали на шлях співпраці та допомоги один одному. Однак досить складно стерти з пам'яті всі ті потрясіння, через які пройшли українці, знаходячись під владою II Речі Посполитої.

Досліджувана проблема має значний науковий інтерес. Нині сучасними вітчизняними та іноземними дослідниками опубліковано низку праць, що стосуються становища Православної церкви в Польщі. Проте не можна стверджувати, що ця проблема достатньо висвітлена в історичній науці. Проблема ревіндикації чекає на подальші наукові студії.

Ключові слова: ревіндикація, православна церква, римо-католики, польська влада, Волинь.

Neroda Inna. Revindication of Orthodox shrines in Volyn Voivodeship (1921–1939)

For Ukrainians, religion was played an extremely important role in life. But finding itself in interwar Poland in infidel Poland, the Orthodox Church was suffered oppression and repression.

The article considers the peculiarities of the process of revindication in Volyn, its causes and preconditions. This study is due to the contradictory pages of the common history of Ukraine and Poland. The situation of the Orthodox Churches in Catholic Poland was quite unstable and divergent. And the issue of church property was especially important for the Orthodox Church in Poland (PCP) in the interwar period (1921–1939).

Based on the scientific, theoretical and practical significance of the problem, given the insufficient study of the topic, using unpublished sources, domestic and foreign publications of documents and materials, the aim is to investigate the repressive policy of Polish government regarding the Orthodox Church's property in Poland.

Today, in the conditions of Ukrainian-Polish cooperation, the problem of research and coverage of the history of these two neighboring countries is extremely important. For a long time, researchers ignored Poland's national policy. In particular, Volyn occupied a special place in the national policy of the Second Rzeczpospolita. For a long time, Poles and Ukrainians went to dialogue and understanding. As a result, the two nations have embarked on a path of cooperation and assistance to each other. However, it is quite difficult to erase from memory all the upheavals that Ukrainians went through under the rule of the Second Rzeczpospolita.

The researched problem has considerable scientific interest. For today, modern domestic and foreign researchers have published a number of works on the situation of the Orthodox Church in Poland. However, it cannot be said that this problem is sufficiently covered in historical science. The problem of revindication is awaited further research.

Key words: revindication, Orthodox Church, Roman Catholics, Polish authorities, Volyn.

Особливо важливим для Православної церкви в Польщі (ПЦП) було питання церковної власності. Одним із перших правових актів Польщі, що торкався ПЦП, був закон від 17 грудня 1920 р. про прийняття у власність держави деяких ґрунтів, у тому числі і церковних [1].

На підставі цього та інших правових актів Польська держава визнала себе власником всіх православних святинь Польщі. Одночасно претензії до багатьох святинь пред'явила Римо-католицька церква (РКЦ). Було це пов'язано з попередньою політикою російського уряду, який намагався ліквідувати унію та католицизм і повернути католиків на православ'я. Внаслідок цього ціла низка унійних та католицьких

святинь була перероблена на православні. У міжвоєнній Польщі почався зворотний процес. РКЦ розпочала жваву ревіндикаційну кампанію, намагаючись відібрати у православних колишні унійні або католицькі святині, а згодом перехрестити вірних цієї церкви на католиків.

Протягом міжвоєнного періоду ПЦП пережила три періоди католицької експансії, ініціаторами якої тією чи іншою мірою були як РКЦ, так і польський уряд.

Перший період ревіндикації можна окреслити 1919–1924 рр. Він характеризувався намаганнями РКЦ відібрати у православних колишні унійні або латинські святині. Початком цього періоду можна вважати розпорядження комісара східних земель від 12 травня 1919 р., згідно з яким усі православні святині, перероблені зі скасованих римо-католицьких костелів і каплиць, передавалися римо-католицькому духовенству. Повноваження на виконання цього розпорядження покладалися на місцеву адміністрацію [2].

До того ж заступник Генерального комісара східних земель видав 8 листопада 1919 р. розпорядження, в якому наголошувалося, що з ревіндикацією святинь мали бути ознайомлені представники обох віросповідань – як католики, так і православні. При цьому начальники округів уповноважувалися припиняти або відновлювати ревіндикацію [3].

Варто зауважити, що півторакове російське панування не минуло безслідно. Внаслідок примусового знищення унії і католицизму та з низки інших обставин значна частина населення стала вважати себе православними. Також існувала певна частина святинь, які неодноразово змінювали конфесійну приналежність і ще до унії були православними церквами.

Не беручи до уваги вищевказаних обставин, РКЦ приступила до здійснення ревіндикаційних планів. М. Сивіцький зазначає: «... власті замкнули одразу після війни 111 церков, знищили 50, 150 забрав костел, а всього до 1924 р. від православних забрано близько 500 церков і близько 20 тис. га церковної землі з господарськими будинками» [4, с. 91].

Згідно зі списком, складеним католицькою єпархіальною курією у 1921 р., у тій частині Луцько-Житомирської єпархії, що перейшла під владу Польщі, тобто на Волині, ревіндикації мали підлягати 34 святині, в тому числі і монастирі [5].

Боротьба за ці святині розпочалася не лише між католицькою і православною церковними владами, але і між місцевим населенням. Характерною особливістю першого періоду ревіндикації було те, що особливу активність у цей період проявляло католицьке населення. Воно займало церкви, не чекаючи рішень центральної чи місцевої влади, досить часто самовільно або з дозволу католицької церковної влади. Незважаючи на те, що в багатьох випадках для таких дій бракувало правових підстав, державна влада практично толерувала це явище. Своєю чергою це викликало відповідну реакцію зі сторони православного населення та кліру і трактувалися як удар по православ'ю не лише матеріальний, а й моральний, а то й як акт католицького фанатизму. Серед населення протилежних визнань спалахувала релігійна ворожнеча, яка ще більше знесиловала українське суспільство в Польщі.

У перший період ревіндикаційної акції гучного розголосу набула справа власності Луцького Свято-Троїцького собору. З огляду на те, що у XIX столітті Луцький собор був костелом католицького ордену бернардинів, у 1920 р. католицьке населення міста подало до уряду прохання про повернення його католикам. Боротьба за Луцький собор тривала протягом кількох років. Православні висували низку доказів, згідно з якими вважали собор своєю власністю. Так, у листі до Голови Ради міністрів від 17 жовтня 1920 р. вони мотивували своє право на собор тим, що відтоді, як у середині XIX ст. костел було замкнено, приміщення з кожним роком дедалі більше руйнувалося. Тоді православне населення міста і околиць розпочало збір коштів для відбудови собору. Лише через 30 років після закриття, у 1879 р., вдалося приступити до відбудови. Царський уряд виділив на реставрацію лише 37 тис. крб, решта ж, близько 200 тис. крб, були зібрані з пожертв місцевого православного населення. Отже, православні вважали собор своєю власністю. Причому православні церкви в місті були невеликі і не могли вмістити всіх віруючих. У цьому ж листі засвідчувалося, що не всі місцеві католики бажають ревіндикації собору, а лише місцеве католицьке духовенство і заагітована ними невелика частина віруючих. Далі виявився ще один досить вагомий аргумент – на тому самому місці ще до приходу бернардинів стояв монастир православного ордену василіан [6].

З листом подібного змісту православні парафіяни Свято-Троїцького собору зверталися до сейму [7]. Архієпископ Олексій просив Волинського воєводу про відміну цієї ревіндикації [8].

Своєю чергою католики також зверталися до урядових установ, вказуючи, що костел ордену бернардинів був збудований у 1754 р. виключно на кошти католиків і царським урядом був примусово переданий православним [9, с. 8].

Отже, кожна із сторін намагалася довести своє право на собор, причому достовірність наведених фактів було важко з'ясувати. Та все ж міністр віросповідань рескриптом від 9 листопада 1922 р.

розпорядився передати Луцький Свято-Троїцький собор у тимчасове використання католицького населення [10].

Ситуація, що склалася на Волині у зв'язку з цією справою, була досить напруженою. У квітні 1923 р. Рада товариства «Просвіта» розробила звернення до 23 польських організацій, апелюючи до їхнього сумління в цій справі [11, с. 149]. Тогочасний воєвода К. Сроковський, зважаючи на конфліктність ситуації, не виконав розпорядження міністра. Ревіндикацію Свято-Троїцького собору було стримано. Однак на засіданні сейму 12 грудня 1923 р. щодо Луцького собору було прийнято ухвалу про повернення собору католикам, а в разі потреби передати православним невелику гарнізонну церкву [12].

Проти такої ухвали рішуче виступив сам митрополит Діонісій. Він звернувся з меморіалом до Голови Ради міністрів, в якому наголошував: «Рішення комісії сейму в справі ревіндикації православного собору в Луцьку піднято без належного розгляду справи і без врахування думки адміністративної влади, яка мала безпосередні і достатні причини, щоб висловитися проти тієї ревіндикації і кількаразово стримувати і відкладати вже призначену ревіндикацію» [13].

Меморіал митрополита викликав хвилю критичних зауважень католицької преси. Проте Луцький Свято-Троїцький собор так і не було ревіндиковано.

Напруження стосунків між православною духовною владою та урядовими колами викликала ревіндикація храму у с. Варковичі Дубнівського повіту. Церква у с. Варковичі була передана католикам за розпорядженням міністра віросповідань від 14 липня 1923 р. [14].

Митрополит Діонісій звернувся з протестом до міністра віросповідань, вказуючи, що 17 вересня 1923 р. ревіндикація у с. Варковичі була здійснена без відома Волинської духовної консисторії. Митрополит просив припинити ревіндикацію церкви, яка була відбудована на кошти православних [15]. Прохання митрополита було відхилено міністром віросповідань [16].

Без присутності представників православної Духовної консисторії в лютому 1923 р. відбулася ревіндикація церкви та нерухомого майна у с. Тарговичі Дубнівського повіту. Згодом там виник конфлікт між православними та католиками, причиною якого була передача не стільки самої церкви, як церковної землі. Православна консисторія вирішила подати позов до суду, домагаючись повернення як церкви, так і її нерухомого майна [17].

Як уже згадувалося, ревіндикації, що охопили Волинь, спричиняли постійні конфлікти між православними і католиками. Зрештою виникла досить загрозлива ситуація. Намагаючись уникнути подальших ускладнень, політичний Комітет Ради міністрів 24 травня 1924 р. видав ухвалу, яка стримувала акцію повернення РКЦ колишніх католицьких святинь, які ще залишилися у використанні православних [18]. А міністр віросповідань 30 травня видав розпорядження Волинському воєводі, в якому наказував стримати ревіндикації, на якому б етапі вони не знаходились, аж до подальших розпоряджень [19].

Це розпорядження завершувало перший період ревіндикаційної акції, характерною особливістю якого було загострення конфлікту між православними і католиками. Здебільшого боротьба за святині велася «в низах» і досить часто була причиною насильницького і незаконного захоплення католиками церков. Це вело за собою цілу низку судових процесів. Але ПЦП, не маючи визначеного правового статусу, не могла повноправно боронити своє майно, а державна влада підтримувала ревіндикаційну акцію.

Незважаючи на розпорядження міністра віросповідань про стримання ревіндикації, волинський воєвода відмовив митрополиту Діонісію у проханні про збереження статусу парафіяльних соборів у Луцьку і Кременці, церков у Старому Олексинці, Вишгородку, Янівцях, Мельниці, Варковичах, Тарговиці, Козині, Четвертні та церкви Кирила і Мефодія в Острозі. Відмова пояснювалася тим, що всі ті церкви були перероблені з костелів і з часом мали бути повернуті католикам [20].

Католики ж продовжували пред'являти права на ту чи іншу святиню, а Луцький римсько-католицький єпископ постійно звертався до Міністерства віросповідань із проханнями задовольнити вимоги своїх вірян. Міністр віросповідань С. Грабський у листі від 27 лютого 1925 р. до митрополита Діонісія пояснив, що врегулювати ревіндикаційні справи можна правовим шляхом за умови порозуміння обох зацікавлених сторін [21].

Другий період ревіндикаційної акції можна окреслити 1928–1934 рр. Варто зазначити, що у 1928 р. Верховний суд у Варшаві визнав ПЦП юридичною особою [22].

Водночас у червні 1928 р. Волинська духовна консисторія звернулася до настоятелів парафій та монастирів із роз'ясненням щодо судових позовів у справі церковного майна. Вказувалося, що під час судових процесів може виникнути питання про 10-річний термін законної давності позову від дня порушення володіння. Цей термін визначався 11 листопада 1928 р., тобто в цей день минало 10 років із часу переходу церковного майна у власність польської держави. Духовна консисторія закликала духовенство подати усі судові позови зі встановлення права на церковне майно до цього дня [23].

По суті, це були перші законодавчо обґрунтовані кроки ПЦП в обороні своїх майнових прав. До того ж у 1929 р. Верховний суд підтвердив постанову про визнання ПЦП юридичною особою, котра може бути суб'єктом права власності і володіти належною правоздатністю для судового захисту своїх майнових прав. Також було спростовано вказівку Генеральної прокуратури про те, що згідно з Тимчасовими правилами ПЦП позбавлена змоги захищати свої майнові права [24]. Відтепер ПЦП могла виступити як повноправна сторона на судових процесах у справах православних церков, захоплених неонуніатами і католиками.

У листопаді 1929 р. католицькі єпископи теж подали до суду цивільні позови проти ПЦП про повернення давніх костелів і монастирів. Відбулося це без згоди Міністерства віросповідань і без будь-якого порозуміння з державною владою. Загалом було подано 755 позовів, з яких 614 – проти православних інституцій. Причому предметом поданих позовів були лише 202 полатинські святині, а 553 – поунійні [25]. Згідно з даними Луцької єпископської курії, 302 об'єкти, що були предметами позовів, знаходилися на Волині [26, с. 6].

Незважаючи на те, що в більшості предметом позовів були колишні унійні церкви, автори судових скарг виступали без порозуміння з греко-католицькою церковною владою, яка була найбільш повноправною спадкоємицею поунійних святинь.

З цього приводу митрополит УГКЦ А. Шептицький заявив: «Я нікого не уповноважував говорити про цю ревіндикаційну справу від мого імені, крім того, й греко-католицькі духовні сфери в цій ревіндикації не беруть жодної участі» [27]. Розуміючи, що ревіндикаційна акція не буде актом справедливості, УГКЦ відкрито заявила про свою непричетність до неї.

Варто зазначити цікаві факти, які наводить М. Сивіцький: ревіндикаційні запити висувалися в 65 місцевостях, де не було жодного католика, в 75 кількість католиків не перевищувала 5 осіб, в 76 – 20 осіб [4, с. 92].

Не беручи до уваги таких важливих фактів, РКЦ активно взялася до втілення в життя ревіндикаційних планів. Серед тих святинь, право на володіння якими мав вирішити суд, були відомі не лише на Волині центри православ'я – собори в Луцьку і Кременці, Жировицький, Дерманський, Зимненський, Корецький, Кременецький, Милецький монастирі і навіть Свято-Успенська Почаївська Лавра [28]. Досить часто в позовах разом із церквою зазначалися інші найрізноманітніші об'єкти – площі, будинки, поля і т. п. До того ж у багатьох позовах предметом розгляду не були церкви.

Ревіндикаційні заходи РКЦ покликали за собою численні протести православного населення Волині. Зокрема, православні парафіяни з м. Мацейова Ковельського повіту склали скаргу до президента Речі Посполитої з приводу ревіндикації церкви, де парафія нараховувала близько 3000 осіб. У цьому листі вказувалося, що церква в Мацейові «побудована на кошти прадідів та пращурів, котрі, можливо, були уніатами, але з часом стали православними. Тепер тут немає жодної родини уніатів, а місцева римсько-католицька парафія досить невелика і має в Мацейові великий костел» [29].

З подібними листами зверталися до президента Речі Посполитої православні інших парафій Волині, зокрема с. Смідин Ковельського повіту, де парафія нараховувала майже 4000 осіб [30].

Проти ревіндикацій протестували парафіяни сіл Арестів та Бакоти Рівненського повіту, сіл Береги, Білози, Великі і Малі Дорогостаї Дубнівського повіту, с. Бачківці Кременецького повіту, с. Хорів Здолбунівського повіту та ін. [31]. Особливо сильні протести викликала звістка про вимоги ревіндикації Свято-Успенської Почаївської Лаври. Лише за грудень 1929 р. до президента Речі Посполитої надійшло 53 протести від православних мешканців Волині проти цієї ревіндикації [32].

Загроза, що нависла над ПЦП, занепокоїла як вірних, так і православну церковну владу. При Священному Синоді була організована спеціальна комісія, яка в кожному окремому випадку надавала суду весь історичний матеріал, за яким встановлювалася необґрунтованість ревіндикаційних домагань римсько-католицького духовенства [33].

26 жовтня 1929 р. митрополит Діонісій звернувся до православного населення в Польщі з пастирським листом, в якому закликав «об'єднатися, з'єднатися в одну люблячу родину, забути про свої суперечки, стати як одна родина в обороні своєї матері – Православної церкви...» [34].

Судові процеси, в які була втягнута Автокефальна Православна Церква в Польщі (АПЦП), вимагали значних коштів, які збирало православне населення. До того ж гнітила невизначеність долі церков, адже судові процеси могли затягнутися на довгі роки. Незважаючи на різноманітні труднощі, православні не поступалися домаганням католиків.

Перше засідання суду відбулося 16 листопада 1930 р. Розглядалася справа ревіндикації Луцького Свято-Троїцького собору. Православні адвокати настоювали на невідповідності судового вирішення ревіндикаційних справ, посилаючись на єдиний виданий у цій справі законодавчий акт – розпорядження

Генерального комісара східних земель від 1919 р., згідно з яким право проведення ревіндикацій належало виключно адміністративній владі [35]. Отже, православні адвокати застосували досить виважену тактику. Адже, як було згадано вище, адміністративна влада, враховуючи місцеві умови, досить часто стримувала ревіндикаційні процеси.

У цей же час остаточно визначив свою позицію щодо ревіндикаційної акції польський уряд, який став в обороні АПЦП перед замахами РКЦ. Зокрема, міністр С. Червінський 30 січня 1930 р. у сеймі зазначив, що єдиним вирішальним критерієм у цій справі може бути лише критерій «очевидних потреб населення обох визнань» [36].

Цю ж думку міністр С. Червінський підтвердив і в листі до міністра закордонних справ, додаючи, що в процесі проведення ревіндикації на кресах необхідно рахуватися з місцевою політичною ситуацією і специфічним національним та віросповідним складом населення. Міністр вказував, що, згідно з Тимчасовими правилами 1922 р., АПЦП нині не має святинь та земель у безпосередній власності, а тому може вважатися лише користувачем церков, ґрунтів і будинків. Власником же має вважатися сама держава [37].

Міністерство віросповідань дало доручення воєводським управлінням вивчити ситуацію на місцях. Згідно з воєводськими повідомленнями за 1932 р. із 350 поунійних церков лише 30 належало б повернути РКЦ, а 320 залишити православним [38].

Такий підхід до справи яскраво засвідчив те, що урядові чинники ставали на позицію оборони майна АПЦП. Це було першим виразним кроком уряду в напрямі зміцнення позицій АПЦП у польській державі.

Другий період ревіндикаційної акції закінчився поразкою РКЦ. Суди оголосили рішення: РКЦ не може домагатися своїх прав на ревіндикацію судовим шляхом [39]. Проте таке рішення не розв'язувало самої проблеми. Жодна зі сторін не збиралася зійти зі своїх позицій. Боротьба між католиками і православними за церкви тривала. Зокрема, була ревіндована церква в Старому Олексинці Кременецького повіту [40, с. 658].

Також до кінця міжвоєнного періоду католиками велася акція щодо ревіндикації Луцького Свято-Троїцького собору. Особливо широко вона була розгорнута у 1939 р. на сторінках католицької преси – майже всі варшавські і краківські часописи подавали свої голоси за ревіндикацію Луцького собору [41].

Ревідикаційна акція викликала хвилю протестів у польській, українській і російській православній пресі. Українські кола Східної Галичини організували цілу кампанію, що мала на меті оборону інтересів АПЦП. Під керівництвом УНДО було навіть створено Парламентарну комісію для оборони Православної церкви, яка складалася з українських та білоруських парламентарів [42].

Ревідикаційні події в Польщі стали предметом обговорення і за кордоном. Українська еміграція організувала протести в європейських країнах, Америці, Азії і навіть в Японії. Прийняті резолюції було надіслано до Ліги націй у Женеві. М. Сивіцький зазначає: «... справа була безпрецедентна; християнська країна, яку всюди хвалили за високу культуру і релігійну толерантність, через суд забирає будинки молитви християнського населення тільки тому, що воно належить до іншого обряду» [4, с. 93].

Отже, АПЦП зазнала на собі тягар експансивної політики РКЦ. Хоча державна влада в 1930 р. деякою мірою стала на захист православ'я, це не припинило католицьких ревіндикаційних замахів. Внаслідок ревіндикаційної акції АПЦП зазнала значних збитків, не лише матеріальних, а й моральних – гніт, приниження, відчуття своєї другосортності в католицькій державі.

Література:

1. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej (DURP)*, № 4, 12 stycznia 1921 r. poz. 17.
2. Archiwum Akt Nowych (AAN, Warszawa). Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), sygn. 801, k. 1.
3. Державний архів Тетнопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 148, оп. 2, спр. 547, арк. 6-6 зв.
4. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. 344 с.
5. AAN, MWRiOP, sygn. 859, k. 98.
6. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 7-9.
7. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 13.
8. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 18-18 зв.
9. Głos Wołyński (Łuck). 1922. 19 lutego. S. 8.
10. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 24.
11. Савчук Б. Волиньська «Просвіта». Рівне: Видавничка фірма «Ліста», 1996. 149 с.
12. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 82.
13. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 89.

14. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 552, арк. 67.
15. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 552, арк. 29.
16. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 552, арк. 39.
17. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 550, арк. 42–44.
18. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 10.
19. ААН, МWR і ОР sygn. 851, к. 174.
20. ААН, МWR і ОР, sygn. 1040, к. 13.
21. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 10.
22. ААН, МWR і ОР, sygn. 960, к. 341.
23. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 4, арк. 7.
24. ААН, МWR і ОР, sygn. 960, к. 341.
25. ААН, МWR і ОР, sygn. 1205, к. 282.
26. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskiem. Łuck, 1936. 152 s.
27. Українська нива, 1930. 21 лют.
28. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 3, спр. 12, арк. 155.
29. ААН, МWR і ОР, sygn. 1230, к. 360.
30. ААН, МWR і ОР, sygn. 1231, к. 39.
31. Archiwum Metropolii Prawosławnej (AMP). R-VI – 6B/115.
32. ААН, МWR і ОР, sygn. 1230, к. 11.
33. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 3, спр. 12, арк. 155.
34. ААН, МWR і ОР, sygn. 1038, к. 2.
35. ААН, МWR і ОР, sygn. 859, к. 674.
36. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 7.
37. ААН, МWR і ОР, sygn. 1205, к. 287–288.
38. ААН, МWR і ОР, sygn. 854, к. 246.
39. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 13.
40. Церква і Нарід. 1938. Ч. 15–16, 1–15 серпня. С. 658.
41. ААН, Urząd wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/40, к. 63.
42. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach Piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. 165 s.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.04>

УДК 929.52-027.553(477.82)

Філюк Оксана,

*викладач циклової комісії суспільних та художньо-мистецьких дисциплін
Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради*

Єрко Галина,

*викладач-методист,
голова циклової комісії суспільних та художньо-мистецьких дисциплін
Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради*

Галан Ольга,

*викладач циклової комісії суспільних та художньо-мистецьких дисциплін
Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради*

ІСТОРИЯ РОДИНИ ВОЛИНСЬКИХ СЛОВАКІВ ЗАЛЕТ: СПОГАДИ ЖИТЕЛЬКИ СЕЛА БОРАТИН ГАННИ МАТВІЇВНИ ЗАЙ

У статті розповідається про родину волинських словаків Залет із Пряшівщини. На основі спогадів Ганни Матвіївни Зай, доньки голови родини Матвія Матвійовича Залети, описано історію їх переселення як опантів у 1947 році, зокрема мотиви переїзду, труднощі, з якими стикалася родина після переїзду, заняття і життєві шляхи членів родини. Спогади створюють яскравий детальний опис повоєнної Волині, дають змогу відтворити окремі сторінки минулого. Як виявилось, доля приготувала чимало випробувань на новій землі для родини Залет.

Якщо добровільний вияв волинських чехів на виїзд з України у 1947 році не викликає сумнівів, то щодо населення Словаччини є певні суперечливі моменти.

І спогади очевидців тих подій дають змогу хоча б частково їх вирішити. Водночас спогади спонукають до більш детального вивчення цього питання і подальшого розширення джерельної бази.

Наприкінці січня 1947 р. зі Східної Словаччини вирушили ешелони з опантантами на Волинь. Тисячі людей повірили агітаторам, які їздили по східнословачьких селах і розповідали про «щасливе» життя в Радянському Союзі. Представники радянського уряду обіцяли надати все необхідне для проживання на новому місці поселення в селах, де раніше мешкали «волинські чехи». Спочатку частково так і було: надали житло, землю, інвентар, тобто те, що залишилося після виїзду звідси чехів-колоністів до Чехословаччини. Тільки дійсність виявилася зовсім іншою: пізніше майже все, навіть те, що було привезено селянами зі Словаччини, радянська влада і відібрала, створивши в місцях проживання опантів колгоспи.

Замість добротної хати в Словаччині радянська влада дала родині Залет будинок із протікаючим дахом, а замість господарства з коровами і кіньми – бідність та голод. Сподівання були великими, але не меншим було і розчарування. Такою виявилася ціна довіри простого словацького селянина з села Лютина до радянської влади. І спогади очевидиці, яка разом із батьками, братами і сестрами (в родині було 8 дітей), пережила ті складні часи, відчула на собі всі ті поневіряння, є правдивою історією життя однієї з родин волинських опантів зі Словаччини.

Ключові слова: *оптація, Словаччина, Волинь, Боратин, спогади.*

Filiuk Oksana, Yerko Halyna, Halan Olha. History of the family of Volyn Slovaks Zalets: memories of a citizen from the village Boratyn Zai Hanna Matvijivna

In this article tells a story about the family of volyn Slovaks Zalets from Presov Region. The story is written on a basis of memories of Zai Hanna Matvijivna, a daughter of Zaleta Matvij Matvijovych. It describes how they immigrate as optants in 1947, in particular what were the motives of their relocation, which difficulties they have faced after the move, activities and life paths of the family members. These memories create a bright and detailed description of post-war Volhynia and enable to recreate some pages from the past. It turned out that the fate prepared a lot of challenges on the new land for Zalet family.

While there is no uncertainty about Volyn Czecks voluntary leaving Ukraine in 1947 there are some controversial moments about the Slovak citizens. And memories of the witnesses of those happenings give us a possibility to make it at least a little bit clearer. At the same time memories urge to research this question more precise and to extend the accumulation of sources.

At the end of January 1947 trains with optants departed from South Slovakia to Volyn region. Thousands of people believed the agitators who have been visiting Slovak villages and telling people about “happy life” in Soviet Union.

Representants of the Soviet government promised to give everything that was necessary to live in a new place as well as housing in the villages where the Volyn Czechs had lived earlier. It was like this at the beginning: a house, a land and household objects – everything that was left there from Czech colonists which moved to Czechoslovakia. However, the reality turned out to be different later: the Soviet government expropriated almost everything, even the stuff that was brought from Slovakia and established kolkhozes in the areas where the optants lived. Instead of a well-furnished place of residence in Slovakia family Zalet got a house with leaking roof and instead of cows and horses – poverty and hunger. Hopes were huge, but the disappointment was not smaller. This was the price a farmer from the village Liytyn paid for the trust in the Soviet government. And the memories of a witness who has lived through those difficult times together with her parents and siblings (there were 8 children in the family) and felt all those roams tell us the true story of life of Volyn optants from Slovakia.

Key words: *potation, Slovakia, Volyn, Boratyn, memories.*

10 липня 1946 р. між Радянським Союзом та Чехословацькою республікою була укладена «Угода між Урядом СРСР і Урядом ЧСР про право оптації та переселення відповідно громадян чеської і словацької національності, які мешкають у СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національності, які мешкають на території Чехословаччини». На її базі розгорнулася «волинська акція» уряду ЧСР (1946–1947 рр.) із повернення понад 33 тис. волинських чехів до країни і зустрічний потік чехословацьких переселенців, згідно з даними радянської сторони, – понад 8,5 тис. осіб, в основному українців із Східної Словаччини, – на Волинь (в Україну).

Найвідоміший дослідник історії українців у Словаччині І. Ванат подає чергову детальну статистику родин і чисельності оптантів-переселенців по округах Східної Словаччини (Пряшівщини): Бардівський – 1281 сім'я (5904 особи), Гуменський – 238 (1051 особа), Міжлабірський – 706 (3088 осіб), Пряшівський – 440 (1972 особи). Загалом по Пряшівщині – 2665 родин, або 1205 осіб [1].

У 1947 рр. між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою відбувся взаємообмін населенням на принципі оптації між Пряшівщиною і Волинню.

Маловживаний в українській історіографії міжнародно-правничий термін «оптація» означає добровільний вибір громадянства (від лат. optatio – вибір).

Із 1872 по 1947 рр. у межах нинішнього Боратина існував населений пункт, якого немає нині на карті, але про який ще можуть розповісти сивочолі старожили. Збереглася низка садиб, в яких нині проживають і господарюють теперішні боратинці. Йдеться про колонію переселенців чехів, названу Чеським Боратином [2].

У паспорті жительки села Боратин Луцького району Ганни Матвіївни Зай у графі «Національність» вказано «українка», а у графі «Місце народження» – с. Лютина, Словаччина.

Нижче наведені спогади жительки села Боратин Луцького району Ганни Матвіївни Зай (дівоче прізвище Залета).

«У вересні 1946 р. мені виповнилося сім років, а в лютому 1947 р. ми приїхали в Україну.

Народилася я 19 вересня 1939 р. в селі Лютина, Собіновський район, Прешовська область. Тато був Залета Матвій Матвійович 1904 р. н. Мама – Залета Анна Андріївна (дівоче прізвище – Радачовська), теж словачка.

Я пам'ятаю, як в 1946 р. робили збори в школі і я з татом туди ходила, мені цікаво було. Приїжджала якась росіянка і агітувала на переїзд до України, говорила, яка тут земля добра, чорнозем родючий, рівнина. А я Вам скажу: люди того загітувалися, що в нас в Лютині дуже гірська місцевість, дуже погано обробляти землі. Я пам'ятаю, як запрягали корови в ярма і, щоб підвода не покотилася з гори, колеса обв'язували ланцюгами і так гальмували. І через те чоловіки по 40, 42 роки (всі ж вони хазяї були), думали: діти ж підрастають, а землі дадуть «скільки хочеш, стільки і бери», і земля начебто безплатна...

На той час у нас у сім'ї було 7 дітей: Михайло 1929 р. н., Марія 1931 р. н., Ольга 1933 р. н., Гелена 1937 р. н., Анна 1939 р. н., Тереза 1942 р. н., Ірина 1945 р. н. А вже тут, в Україні в мами народився найменший син Андрій 19 червня 1948 р.

Старшому брату Михайлу було на той час 17 років, і він працював в Чехії на фабриці і допомагав нам грошима, мама хотіла, щоб хоча б він залишився, але тато захотів, щоб всі діти були разом.

Тато дуже хотів їхати, бо їхали його рідний брат і сестра. А з маминої родини не їхав ніхто, і вона плакала день і ніч – не хотіла їхати. Мама навіть ходила в ту школу, де записували, щоб забрати документи, але їй сказали, що тільки тато може це зробити.

Жили ми досить непогано на ті часи: ліси кругом, ми 3 корову тримали, будиночок мали, тільки ділили його з татовим братом. Будинок стоїть до цього часу. Я, коли їздила туди, бачила його. Тато на той час навозив із лісу каменю, вже мав будуватись, але тут пішла така агітація, один на одного

дивились... З нашого села поїхали десь 28 сімей, а може й 30, і оселилися тут, у Боратині. Пізніше частина сімей розселилися по інших місцях, у тому числі і в Ровенську область. То приїхали:

Залета – 3, Бородач – 2 сім'ї, Варголяк – 2, Пігула – 3, Семан – 1, Осиф – 1, Міко – 1, Черняк – 2, Ілько – 1, Михайлик – 1, Фалат – 2, Дугань – 2, Чапістрак – 2, Фекета – 3, Герег – 1, Дугальчик – 1, Коцвар (прізвисько) – 1.

Тут, у Боратині, жили чехи, мабуть, років зо сімдесят. Вони тут хазяйнували, але коли почули, що тут будуть організовувати колгосп, ну і після війни тут становище було всяке, свої вбивали своїх, вони полякалися і стали потребувати своє правительство, щоб їх забрали додому. Їм дозволили. І на їхнє місце стали агітувати нас. У переселенському листі пише: на територію Союзу переселяються громадяне із Чехословацької Республіки по національності українці, білоруси і росіяни. А за словаків там не пише. Як так вийшло, той не знаю, що нас агітували. Я вам скажу: на місці й камінь обростає. Чого було звідти їхати? Нам там всього вистачало. Нас тут українці-то не обіжали, гарно відносились. Проблеми були тільки з однією сім'ю: поки ми їхали, переселенці з Польщі, які раніше нас переселялися, десь чи то з Одеської області чи звідки, як тільки почули, що ми їдемо, то самовільно зайняли половину нашої хати. То майже в кожній хаті були половина словаків, а половина – переселенці з-за Буга.

Тоді голод був. Люди з собою везли зерно, картоплю... то картопля в той мороз померзла, товарний вагон, снігу було багато. Три корови везли, чотири овечки, двоє свиней, зерно і курей, сіно і солома. Чоловіки весь час були біля худоби, що вони намучились там бідні: і напоїти, і накормити, і ще й дивитись, щоб не вкрали.

Дорога-то була недовгою. Діти-то раділи, ми ніколи на машині то і не їхали, а тут поїздом...

Як приїхали сюди, то багато хто захотів відразу повернутись. Але ніхто нікому не дозволив. Навіть у відпустку до 1960 року не можна було їхати, не випускали. Одна жінка втікала, то сказали, що посадять у тюрму. А розказували, що ще одна то змогла втекти: залізла в товарний вагон, лягла в жолоб, накрилася соломою і так проїхала.

Поселили нас в хату чеха Швейдера, кажуть, він був головою сільради. Нас ще в хаті дочекалася чешка і залишила нам в погребі картоплі на перший час. Тільки ту картоплю однієї ночі в нас вкрали.

Але хата була погана: дуже текла криша, половина хати була накрита новою цинковою бляхою, а половина – толлю. Як пішли дощі, то підставляли і балії, і відра. Мама все плакала, не могла на те дивитись. Картопля вся померзла, дітей годувати треба. Так вона і померла в 1955 році, коли мала 49 років тільки. Добре хоч зерно було, ми мали такий ручний млиночок, то все мололи. Ми все перемелювали, в тому числі і кукурудзу, і варили кулешу і пекли хлібчики в духовці. Піч була само собою, а духовка на 1 бляшку. З дровами тільки була проблема велика. Найменшій сестрі, Ірі, тоді було півроку.

Ми, двоє дітей, Гелена і Анна, пішли в перший клас. Школа була в чеському будинку, де колись був детдом. Вчителька викладала українською мовою, якої ми на той час не знали. У класі було зо 30 учнів. Ми ладнали зі всіма дітьми.

Коли прийшла весна і треба було садити картоплю, то самий старший брат Михайло зі старшою сестрою Марією ходили у Великий Боратин і жебрали картоплю, мусили йти... Давали хто скільки міг. Нарешті попали до однієї жінки, вона запитала, чиї ми діти і в хаті якого чеха живемо. Вони сказали, що в хаті Швейдера. Виявилось, що та жінка служила в Швейдера... То вона дала найбільш картоплі. Ту картоплю мама чистила із грубим лущинням, так щоб тим лущинням із вічками посадити город. А із середньої частини картоплі варила нам суп.

Тато продав корову і купив коня. Тут якраз колгоспи почали організовуватись. У нас тут клуня чеська велика була, така стодола для сіна і соломи. Посередині в клуні був коридор, там тато зі старшим братом ціпами молотили зерно.

Пам'ятаю, як держпоставки заставляли відразу здавати. Шо вони робили... Люди ще тільки збирали, а вони вже потребують... «Давай вже...» Нам мали бути поощрення, ми мали мати права на все, нас не повинні були таке заставляти, а вони забирали все підряд. В 1947 році ми вже і сіяли. Вони потребували: і зерно давай, і молоко, і яйця здавай. Молока мало було. Забрали зерночисну машинку. Корови були в основному робочі, запрягали їх. Але мусили все здавати.

У нас по сусідству жили Чапістраки, там було два брати. Жінки старшого з братів якраз не було вдома. Вони вчепилися до нього: «Здавай зерно вже і вже». Він каже, що ще не змолотив. А вони все чіпляються... Тут я бачу, як мій брат Михайло сильно біжить. А виявляється, що той старший брат не витримав, нерви здали, взяв шнурка і йде вішатись. А молодший брат став кричати, наш Міша почув і дуже скоро побіг. А Міша був спортсмен, чемпіоном колись був. То Міша зловив старшого Чапістрака, почав стримувати його, забрали того шнурка. Жінка як потім прийшла і те почула, то так сильно кричала...

Міша потім був чемпіоном України по пожежно-прикладному спорту, багато нагород мав. Їх тут у Луцьку двоє таких було: ще Денисюк такий був...

Міша одружився на Черняковій Маргариті з Боратина, словакці. Словаки спочатку сильно трималися своїх, старалися одружуватися зі словаками, все думали, що пустять і вони поїдуть назад...

... Коня в нас забрали, розібрали клуню. Зробили в селі конюшню, там було зо 60 коней. То тато до самої пенсії пропрацював конюхом. Їх там троє було. Там коні були такі доглянуті, я пам'ятаю, ми не раз їсти носили татові, вони, бідолахи, навіть не мали, коли прийти поїсти. То вони пасли ті коні в Новоставі, чергували по сутках, то кожен день чистили все. А трудодні заробляв на місяць. Потім і я попала на роботу, то заробляли: він – 60 трудоднів, і я – 60 трудоднів. Пройде рік – і ти не знаєш, скільки ти тих копійок заробиш. Давали раз на півроку, і то не всім вистачало. Як вже мали платити, то біля тої каси купа людей збиралась, такий гвалт стояв. Грошей дуже не хватало. Як мали яке телятко, то що могли з'їсти, то тато завжди продавав, бо ж треба гроші...

В 1960 р. тато перший раз поїхав у Словаччину в отпуск.

Трьом сестрам вдалося виїхати назад. Одна сестра, Тереза, 1942 р. н., поїхала в 1969 р.. Вона була неодружена і поїхала в Словаччину. Жила вона там у маминої сестри в Лютині. Там вийшла заміж за словака і залишилась.

Усі словаки хотіли додому, бо то батьківщина...

Потім друга сестра, Гелена, 1937 р. н., тяжка робота в неї була, грузчиком працювала, то взяла довідку, що неодружена, поїхала і теж вийшла заміж за словака.

Третя сестра Іра виїхала у 1993 р. як чорнобилець.

Я закінчила школу. Рік вчилась у Володимирі в школі з підготовки бухгалтерів і архівників колгоспів, із листопада починаючи. Я теж дуже хотіла їхати. Але чоловік був геть проти. І ми залишилися. Разом зі мною залишилися Михайло, Марія, Ольга, і Андрій» [3].

Рис. 1. На фото – Анна Андріївна Залета з доньками. Друга зліва – Ганна Матвіївна Залета. Село Лютина, Словаччина, осінь 1947 року. Фото з домашнього архіву Ганни Матвіївни Зай (дівоче прізвище – Залета)

На сайті Волинської обласної організації Фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України в розділі «Історія» є інформація про спортивні досягнення Михайла Матвійовича Залети, зокрема зазначено:

«Значну увагу обласна рада «Динамо» приділяє роботі секції з пожежно-прикладного спорту, яку очолював видний спеціаліст, громадський тренер Бродський Георгій Леонтійович, а естафету від нього прийняли ЗТУ Сацик С.І., МС Бахтай С.П., МСМК Немченко Я.О., ЗМСУ Сафатюк Ю.П. Під їх керівництвом протягом 42 років славні спортсмени-пожежники – П. Денисюк, М. Залета, А. Зудихін, Б. Мельник, А. Касич, М. Марицький, Я. Немченко та багато інших – виходили переможцями і призерами всеукраїнських і міжнародних змагань із цього красивого і мужнього виду спорту» [4].

Таким чином, можна сказати, що оптація населення зі Східної Словаччини у 1947 р. є суперечливою за наслідками, залишивши в спадок сучасності багато проблем.

Оптанти, прибувши на територію Радянського Союзу, змушені були докласти значних зусиль до облаштування житла і налагодження побуту, встановлення земельних ділянок та їхніх меж, влаштування дітей. Адаптація оптантів проходила складно через незнання ситуації в повоєнній Волині. До того ж не знали ні мови, ні історії, ні культури, ні звичаїв, була інша ментальність. Проте найбільшою загрозою для переселенців стала колективізація, оскільки вони були впевнені, що матимуть пільги. До цього додавалося протистояння в житловому питанні між переселенцями з Польщі і переселенцями з Чехословаччини: коли стало відомо про виїзд волинських чехів, переселенці з Польщі часто самовільно почали вселятись в їхні будинки.

Мешканців Східної Словаччини агітатори зацікавлювали економічними факторами переселення, натомість національний фактор відіграв другорядну роль. Якщо в Чехословаччині рееміграція мала організований характер і проблеми, що виникали, влада вирішувала, то на Волині робота державних органів полягала в контролі і була спрямована переважно на ретельний облік і подальше використання в інтересах держави усіх матеріальних ресурсів. Більшість волинських оптантів із Пряшівщини перетворилися на словацьких реоптантів другої половини 1990-х років.

№ list.	Meno, krátne meno a otecstvo	Príjme k blízke rodiny	Roč. narodenia	Poznámka
1	Zalata Matyáš	Urodzený	1904	
2	" Anna	manželka	1906	
3	" Michal	syn	1929	
4	" Marii	dcéra	1930	
5	" Olga	"	1933	
6	" Elena	"	1931	
7	" Anna	"	1907	
8	" Terezia	"	1912	
9	" Jozna	"	1935	

Bere so sebou tento majetok:
 Koní _____ kusov, kráv _____ kusov, býkov _____ kusov, oviec _____ kusov, koz _____ kusov, bravov _____ kusov, mladého dobytku _____ kusov, veľkého rohatého skotu _____ kusov, včelstiev _____ úľov, zemedľáckych produktov _____ kg, náradia k zemedľáckym prácam _____ kusov, sťahacích strojov _____ kusov, strojov pre žne _____ kusov, mláčančiek _____ kusov, vozov _____ kusov, sani _____ kusov, predmetov domácej potreby _____ kusov, hydiný _____ kusov, a iné _____ kusov.

Vydané v _____ 1947
 Rayonný spoločenec v _____
 Rayonný zástupca v _____
 Tento list o predsední platí na území CSR do dňa _____ 1947

Рис. 2. Переселенський лист, виписаний в 1947 році на ім'я Матвія Залета. Фото зроблене з оригіналу з домашнього архіву Ганни Матвіївни Зай (дівоче прізвище – Залета)

Література:

1. Вовканич Іван, Сюсько Іван. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови і освіти. URL: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=A68S4RSPQRMQE8E42GGZBI5>
2. У межиріччі Чорногузки та Стиру. Сторінки історії сіл Боратин, Голишів, Новостав та Рованці Луцького району / Упоряд. В. Гнатюк. Кн. І. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 91с.
3. Записано зі слів Зай Ганни Матвіївни (дівоче прізвище – Залета). Запис зроблено 16 грудня 2020 року.
4. Історія. URL: <http://dynamo.lutsk.ua/istoriia/>.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.05>

УДК 94(477)“1990/1991”

Аллеров Владислав,
військовослужбовець
Національної гвардії України

ПРОТЕСТНІ АКЦІЇ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, СПРЯМОВАНІ НА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ВІЙСЬКОВО-ПРИЗОВНИХ КАМПАНІЙ ДО ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР (1990–1991)

У статті ретроспективно проаналізовано діяльність опозиційних до Комуністичної партії України (КПУ) громадсько-політичних організацій, які гостро критикували керівництво СРСР за небажання реформувати Збройні сили СРСР. Інтервенція Радянського Союзу (СРСР) до Афганістану (1979–1989 р.), поглиблення процесів гласності, демократизації на зламі 1980-х – 1990-х років (створення «неформальних» товариств, проведення виборів на альтернативній основі тощо), швидка політизація молодіжного середовища привели до політизації військово-призовних кампаній в Українській РСР, актуалізували питання проходження громадянами УРСР строкової військової служби на території своєї республіки. Вибори до Верховної Ради Української РСР (1990 р.) та формування політичної опозиції в парламенті (Народна Рада) стали тими каталізаторами, що перетворили проблему військового будівництва на одну з першочергових для національно-демократичних сил.

Зазначено, що завдяки неформальним товариствам, політичним партіям у 1990–1991 рр. в Українській РСР значного поширення набув антиармійський рух, основні вектори якого спрямовувалися на бойкот, зрив військово-призовних кампаній до Збройних сил СРСР, утвердження в суспільній свідомості ідеї створення національних Збройних сил. Представники опозиційних політичних сил мали власне бачення на вирішення проблем призовників у період військових призовних кампаній 1990–1991 рр. Націонал-демократи наголошували на необхідності: проходження військової служби мешканцями України тільки на території республіки; припинення проходження військової служби на території України мешканцями інших республік; відкликання мешканців України, які проходять військову службу за межами України, на територію республіки; творення українських Збройних сил; надання можливості для проходження альтернативної військової служби на території України; поступового переходу на професійні Збройні сили тощо.

Ключові слова: Збройні сили СРСР, Українська РСР, громадсько-політичні організації, протестні акції, військова служба, Компартія України.

Allerov Vladyslav. Protest actions of social and political organizations are aimed at solving problems of military call campaigns to the Armed Forces of the USSR (1990–1991)

The article retrospectively analyzes the activities of public and political organizations in opposition to the Communist Party of Ukraine (CPU), which sharply criticized the USSR leadership for its unwillingness to reform the USSR Armed Forces. Soviet Union (USSR) intervention in Afghanistan (1979–1989), deepening publicity processes, democratization at the turn of the 1980s and 1990s (creation of «informal» societies, holding elections on an alternative basis, etc.), rapid politicization of the youth environment led to the politicization of military conscription campaigns in the Ukrainian SSR, brought up the issue of citizens of the USSR conscription on the territory of their republic. Elections to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR (1990) and the formation of a political opposition in parliament (the Peoples Rada) became the catalysts that turned the problem of military construction into one of the top priorities for the national democratic forces.

It is noted that due to informal societies, political parties in 1990–1991 in the Ukrainian SSR became widespread anti-army movement, the main vectors of which were aimed at boycott, disruption of conscription campaigns in the USSR Armed Forces, the establishment in the public consciousness is the creation of national Armed Forces. Representatives of opposition political forces had their own vision for solving the problems of conscripts during the military conscription campaigns of 1990–1991. The National Democrats stressed the need to: military service by residents of Ukraine only in the republic; termination of military service on the territory of Ukraine by residents of other republics; recall of residents of Ukraine who serve in the military outside Ukraine to the territory of the republic; creation of the Ukrainian Armed Forces; providing opportunities for alternative military service on the territory of Ukraine; gradual transition to a professional Armed Forces, etc.

Key words: Armed Forces of the USSR, Ukrainian SSR, public and political organizations, protests, military service, Communist Party of Ukraine.

В останні роки існування СРСР (1990–1991 рр.) в Українській РСР зросла кількість акцій опозиційних до Комуністичної партії України (КПУ) політичних сил, які були спрямовані на вирішення проблемних питань військово-призовних кампаній до Збройних сил СРСР. Підґрунтя акцій непокори було закладено у 1987 р. – в УРСР створено перші не підконтрольні партійно-державним органам влади т. зв. «неформальні» громадські організації, за сприяння яких у 1990–1991 рр. організовано несанкціоновані владою мітинги та вуличні маніфестації. Громадські ініціативи спрямовувалися на врегулювання питань проходження громадянами Української РСР військової служби на території республіки, створення національних Збройних сил, республіканського Військового комісаріату тощо.

Досліджувані у статті проблеми належним чином не відображені в українській та зарубіжній історіографії, яку умовно поділяємо на два тематичні блоки – наукові праці, які в загальних рисах відображають процес зародження та розбудови громадянського суспільства в Українській РСР (В. Баран [1], В. Верстюк [2], С. Віднянський [3], О. Гарань [4], Г. Гончарук [5], О. Дергачов [6], В. Литвин [7], О. Мотиль [8], Ю. Шведа [9] та ін.) та наукові студії, які присвячені Збройним силам СРСР в останні роки перебудови (В. Баранівський [10], В. Бринцев [11], О. Бодрук [12], О. Кузьмук [13], В. Мартиросян [14], А. Папікян [15], А. Русначенко [16], Г. Темко [17], М. Томчук [18] та ін.). На жаль, військово-призовним кампаніям до Збройних сил СРСР в окреслених наукових працях не приділено належної уваги.

Основна мета статті – охарактеризувати громадські ініціативи, спрямовані на вирішення численних проблемних питань військово-призовних кампаній 1990–1991 рр., які проходили в умовах формування багатопартійної системи.

У 1990 р. в Українській РСР набирає сили потужний антиармійський рух, основним епіцентром якого стають західноукраїнські області. «Радикальні зміни у суспільстві, що дістали назву перебудови, можливі лише за умов найширшої гласності, якої так боїться партійно-бюрократичний клас, звиклий паразитувати на тілі мовчазного народу. Народ вийшов на майдани, щоб сказати своє слово», – наголошували опозиційні політики [19, с. 2]. На не санкціонованих владою мітингах, акціях непокори уперше в республіці звучать вимоги до влади військово-політичного характеру.

Перші потужні мітинги з яскравою військовою домінантою прокотилися Українською РСР 23 лютого 1990 р. (день Радянської Армії) [20, с. 2]. Неформали зазначали: «Українська нація – одна із наймогутніших націй у світі! Українська нація мала не тільки свою державу, але й мала велику військову славу. Ми виступаємо за те, щоб відродити її військову славу – славу самостійної України! Ми не забуваємо, що українське військо ніколи не було окупантом. Наші воїни були воїнами-мстителами, воїнами-захисниками своєї рідної землі» [20, с. 2].

Через місяць, 31 березня 1990 р. у Львові відбувся несанкціонований мітинг, під час якого народний депутат УРСР В. Чорновіл зазначив, що «ми всі окуповані більшовиками і повинні вимагати незалежності <...> Якщо потрібно, львів'яни почнуть громадську акцію непокори». Народний депутат УРСР, співголова місцевого «Меморіалу» М. Косів не виключав можливість створення загонів добровольців для направлення їх до Литви [21, с. 3].

1 квітня 1990 р. у Києві відбувся несанкціонований мітинг, де керівник київського відділу Української Гельсінської Спілки (УГС), народний депутат Української РСР О. Шевченко закликав присутніх «не служити в окупаційній армії» і «не складати присягу» [22, с. 3]. У цей же період під час пікетування Львівського облвоєнкомату один із протестувальників, Т. Родцевич, заявив облвоєнкомату, що під час весняного призову «він недорахується як мінімум однієї третини призовників. «Заява була явно провокаційною і направлена на те, щоб не наставити призовників на шлях істинний, а підштовхнути їх до кримінального злочину», – писали компартійні ЗМІ, коментуючи перебіг мітингу [22, с. 3]. Додамо, що як реакція на нові виклики (збільшення кількості «уклоністів») при Генеральному Штабі Збройних сил СРСР була створена спеціальна комісія з виявлення осіб, які ухиляються від служби, і повернення їх до частин [22, с. 3].

10 червня 1990 р. відбувся черговий мітинг біля збірного пункту Львівського обласного військкомату, організований представниками національно-демократичних сил, Комітетом за створення національних Збройних сил. Коментуючи його проведення, газета «Слава родини» із безпідставним обуренням писала: «Ближче до вечора біля воріт <...> з'явилися люди з синьо-жовтими прапорами. Почався мітинг. Про що на ньому йшла мова? Наприклад, зміст виступу І. Цимбала зводився до того, що сьогодні ті, хто йде до армії, автоматично перетворюється на душителей національних рухів, які розгорнулися в Україні, інших республіках. Спасити ситуацію може тільки створення національної армії, яка ніколи не буде стріляти по власному народу, а для цього необхідно парламентським шляхом ухвалити закон, який би дозволив українцям відбувати військову службу в межах республіки...» [23, с. 1].

Мітинг завершився прийняттям резолюції, в якій вказувалося, що Збройні сили СРСР – це вороги демократії. Прийнято рішення звернутися до Верховної Ради Української РСР із вимогою прийняти закон, який би дозволяв проходити військову службу українцям на території республіки, та почати кампанію громадянської непокори. Оцінюючи результати мітингу, комуністи зазначали: «Організатори мітингу потрудилися добре. І синьо-жовтих прапорів вистачало, і критики. Однак зірвати планову роботу обласного збірного пункту, повернути під свої прапори призовників їм не вдалося <...> Загалом проблеми призову молоді на службу до Збройних Сил далеко не однозначні...» [23, с. 1].

У відповідь на хвилю протестних антиармійських мітингів, 29 липня 1990 р. газета «Известия» опублікувала статтю заступника Генерального штабу Збройних сил СРСР Г. Кривошеєва, в якій він виклав власні міркування щодо можливості створення національних Збройних сил та повернення на територію республіки українських військових [24, с. 1]. Він зазначав: «Чого я негативно ставлюся до ідеї республіканських армій? Тому що вважаю: оборону країни не можна розтягувати по національних квартирах. Це просто несерйозно, якщо не сказати більше. Розташовуючи ракетні частини, ППО, флот, сухопутні війська, ми виходимо зі стратегічних та оперативних міркувань, а не з демографічних, чи в окремих випадках егоїстичних настроїв у тому чи тому регіоні» [24, с. 1].

Значного суспільного резонансу набули серпневі події у Києві. Так, 23 серпня 1990 р. група військовослужбовців, які відбували строкову військову службу за межами України та самовільно повернулися на батьківщину, оголосила голодування [25, с. 1]. У відкритому листі до військового прокурора Київського гарнізону М. Степанова вони зазначали: «Ми солдати та сержанти, самочинно залишили свої військові частини з причин міжнаціональних, позастатутних відносин, «дідовщини», беззаконня з боку командування частин, приїхали шукати своїх законних прав, честі та гідності, гарантованих нам Конституцією СРСР та УРСР, на Україну. Але і на батьківщині ми зустріли бездушся і нелюдське ставлення з боку <...> командування Київського військового округу» [26, с. 2].

Військовослужбовці зазначали, що вони не можуть повернутися до своїх військових частин, як того вимагає військова прокуратура, оскільки «наперед знають, що будуть там репресовані і притягнуті до кримінальної відповідальності, а також не вірять, що командування військових частин забезпечить рівні і справедливі умови служби і захисту особистої гідності...» [26, с. 2]. Враховуючи ці обставини, військовослужбовці заявили, що вони: а) не залишать територію України, навіть якщо їм буде загрожувати фізична небезпека; б) у разі притягнення до кримінальної відповідальності будуть вимагати статусу політичних в'язнів; в) оголошують голодування до того часу, доки не буде прийнято рішення про можливість відбування військової служби на території України [26, с. 2].

Станом на 1 вересня 1990 р. на гауптвахті Київського військового гарнізону перебувало бл. 50 «дезертирів» (військових, які самовільно покинули військові частини поза межами Української РСР), які чекали розгляду їхніх адміністративних справ військовою прокуратурою. «Наші сини в небезпеці, – писали незалежні періодичні видання. – Вимагаймо від уряду України негайно розпочати переговори з урядами інших республік та Міністерством оборони СРСР, згідно з Декларацією про державний суверенітет України, про якнайшвидше повернення військовослужбовців з України до дому, а мешканців інших республік вивести з військових частин України» [27, с. 6].

Опозиційна до КПУ преса публікувала на своїх шпальтах заяви батьків, діти яких самовільно покинули військові частини за межами Української РСР. «Прошу забезпечити відбування служби в межах республіки (зрозуміло, не в Чорнобилі) та вжити дієвих заходів для такої реформи армії, яка виключала б дідовщину, а доти – дайте нашим дітям спокій. Ми не надавали Вам повноважень калічити наших дітей. Не вмієте творити цивілізованого високопрофесійного війська – звільніть місце для здібних і відповідальних», – писав батько О. Фіценка Президенту СРСР М. Горбачову [28, с. 8].

Принагідно зазначимо, що якщо 23 серпня 1990 р. голодування оголосили 16 військовослужбовців ((Майоров, Почкін, Адаменко, Сидоренко, Гастомельський, Лесніков, Лесков, Дука, Тарашевський, Ісанський, Іщенко та ін.), 25 серпня голодуючих залишилося 6 (Майоров, Почкін, Гастомельський, Лесков, Дука, Тарашевський), а 28 серпня голодували тільки двоє (Майоров, Почкін). Інші військовослужбовці були змушені припинити голодування через погіршення здоров'я. 27 серпня 1990 р. на гарнізонній гауптвахті знаходилися 22 військовослужбовці, з яких 12 до 1 вересня були відправлені військовою прокуратурою до своїх військових частин [28, с. 8].

Голодування військовослужбовців отримало широкий суспільно-політичний відгомін. Так, у Зверненні Міжпартійної Асамблеї зазначено: «Імперська влада, Міністерство оборони СРСР та його комісаріати в Україні глумляться над Декларацією [про державний суверенітет України – авт.] як над такою, що не має жодної юридичної сили <...> Наближається час рекрутського набору і тисячі наших дітей

поповнять окупаційні війська у республіках Прибалтики, стануть з автоматами на вулицях і площах закавказьких міст» [29, с. 1].

30 серпня 1990 р. біля будівлі Київського військового округу з ініціативи Комітету солдатських матерів України відбулося пікетування з вимогою негайного повернення військовослужбовців-українців на територію України для продовження військової служби. До протестуючих вийшов генерал-майор О. Діхтяренко, який зазначив: «Советська армія підкоряється закону СРСР «О прохождении воинской службы». Ніким він не скасований, і тому хлопців буде відправлено до їх військових частин, бо за цим законом вони є дезертирами і їхні справи на місці будуть передані до військових прокуратур» [30, с. 1].

1 вересня 1990 р. на площі Жовтневої революції в Києві відбувся мітинг, організований Комітетом солдатських матерів України, Київським громадянським та страйковими комітетами, Українською міжпартійною асамблеєю. Участь у заході взяли понад 10 тис осіб. На думку журналістів неформального часопису «Вісті», основний акцент «було зроблено на тому, що Верховна Рада УРСР, прийнявши Декларацію про державний суверенітет фактично спричинив масову втечу з Радянської Армії молоді України, яка бажає служити в Україні і для України». Зазначено, що «покинувши свої частини, юнаки стали об'єктом полювань військових жандармів, а взяти їх під свій захист депутати від Народної Ради не спромоглися» [31, с. 1].

У підсумковій резолюції поставлено вимоги до центральної влади Української РСР: «Негайно припинити участь представників УРСР у підготовці нового союзного договору; негайно звільнити всіх захоплених людоловами юнаків, котрі самочинно залишили військові частини імперської армії і повернулися в Україну; передати їх батькам до вирішення питання їх розміщення по військових частинах в Україні; вирішити ці питання лише за участю представників комітету матерів; при обласних, міських радах створити пункти збору втікачів з імперського війська, взявши їх під захист рад» [31, с. 1]. Із гаслами «Руки геть від хлопців, котрі покинули військові частини імперської армії!» демонстрація вирушила до міської комендатури, де мітинг було продовжено [31, с. 1].

Напередодні початку осінньої призовної кампанії 1990 р., 15 вересня 1990 р. у Києві відбулася нарада представників страйкомів та робітничих комітетів України (були присутні представники комітетів Донецької, Полтавської, Запорізької, Чернігівської, Київської, Львівської, Тернопільської, Закарпатської і Ровенської областей) [32, с. 1]. За підсумками її роботи ухвалено Заяву, в якій прийнято рішення взяти участь у Всеукраїнському попереджувальному страйку 1 жовтня з таким пакетом вимог до Верховної Ради Української РСР: відмова від нав'язування Україні оновленого Союзного Договору, оновленої форми кабали; не допустити проходження військової служби осіннім та подальшими призовами за межами республіки, забезпечити реальне виконання постанови Верховної Ради УРСР від 30 липня 1990 року про повернення на Україну всіх, хто проходить військову службу за її межами сьогодні; задовольнити економічні та політичні вимоги шахтарів Донбасу, деполітизувати державні установи, армію, КДБ, МВС; націоналізувати майно КПРС на території України, нажито за рахунок зрощення партійних та державних управлінських структур; визнати комуністичну ідеологію і практику злочином проти людства та ін. [33].

«Верховна Рада прийняла свою постанову від 30 липня, а Президія не забезпечила реального її виконання. Міністром оборони Союзу ця постанова зараз не виконується. Щодо наших вимог, то всі вони фактично є в дусі Декларації, але питання зараз стоїть так: ця Декларація залишиться Декларацією про суверенітет, чи вона стане документом і законом?» – зауважував координатор Київського страйкового комітету [33]. Принагідно зазначимо, що станом на кінець вересня 1990 р. у Вірменії, Азербайджані, включаючи Нагірно-Карабахську автономну область, перебував 1121 військовослужбовець особового складу внутрішніх військ. Із них 35% – призовники з Української РСР (близько 400 осіб). Передбачалося до 5 жовтня вивести до республіки батальйон (200 осіб), а до 5 грудня – завершити поетапне виведення усіх військ на місце постійної дислокації [34].

Відсутність прогресу у питанні суверенізації Української РСР радикалізувала суспільні настрої, що стало очевидним восени 1990 р.: 2 жовтня розпочалася студентська акція непокори («Революція на граніті») [35, с. 10]. Остання подія пришвидшила процес законодавчого регулювання проходження строкової військової служби на території України, оскільки це була одна з найважливіших вимог протестуючих. Згадуючи про особливості формування політичних вимог, О. Доній зазначав: «Там було кілька вимог, спочатку дві, потім – три: перевибори Верховної Ради та націоналізації майна Компартії України і ВЛКСМ, потім додалося – невідписання Союзного договору <...> А львів'яни приїхали вже з іншими проханнями: відставка прем'єр-міністра Масола та служба українських вояків лише на території України» [36].

Проте практика показувала, що Міністерство оборони СРСР не планувало йти на поступки Верховній Раді Української РСР. 13 листопада 1990 р. Рада Міністрів УРСР отримала від Міністерства

оборони СРСР наступні пропозиції – до військ і сил стратегічної оборони і флоту запропоновано призвати відправкою за межі республіки 39,1% молоді, яка призивалася восени 1990 р. [37] «Це значить, що порівняно з раніше розробленим планом кількість призовників до такого роду військ із нашої республіки зменшується приблизно на 10 процентів», – зазначали в Уряді УРСР. У Раді Міністрів УРСР пропонували «у такому випадку осінній призов 1990 року розглядати <...> як перехідний на шляху до повного виконання рішень Верховної Ради республіки». Отже, Уряд республіки пропонував із «цим погодитись, якщо згадана квота для військ стратегічної оборони і флоту буде підтримана Верховною Радою республіки [37].

Додамо, що на початку листопада 1990 р. безпрецедентні за своїми масштабами протести акції відбулися в Запоріжжі – кращий полк ППО Української РСР висловив недовіру командуванню і Міністру оборони, оскільки було підписано наказ про передислокацію цього полку до Казахстану. Через три тижні було досягнуто компромісне рішення про те, що техніка перебазується, а офіцерам, прапорщикам і солдатам буде надана змога за станом здоров'я або за вислугою років піти на пенсію. Однак після того як техніка було відправлено за місцем призначення, оприлюднено новий наказ, який перекреслив раніше прийняту домовленість (наказано прибути до місця дислокації). Подібні дії Міністерства оборони СРСР привели до початку голодування біля будівлі облвиконкому дружин офіцерів, у Запоріжжі відбувся мітинг [37].

Загроза введення радянських військ до країн Балтії, підготовка всесоюзного та «галицького референдумів» 17 березня 1991 р., критичні відгуки обласних рад на хвилю «мітингової демократії», зневіра у можливості вирішення проблем призовників – ці та інші фактори вплинули на зменшення інтенсивності «мітингової демократії», зокрема тих акцій національно-демократичних сил, які спеціально приурочувалися проблемі військово-призовних кампаній. Зауважимо, що 23 червня 1991 р. на мітингу в Києві прийнято «Ухвалу», яка засуджувала підписання нового союзного договору. У документі зазначено: «336 років Україна була колонією Російської і Радянської імперій. За цей час вона доведена до економічної, екологічної і духовної руїни. Найновіший новоогарьовський проект договору за своїм змістом не є Договором про Союз Суверенних Держав. Він переслідує єдину мету – збереження неподільної радянської імперії, є лицемірно, недбало закамуфльованою обіцянкою суверенітету республікам, запозиченою зі сталінсько-брежнєвської Конституції. Він не лише передбачає збереження СРСР як тоталітарної наддержави, захищеної успадкованими від попередньої автократичної системи армією, КДБ, МВС і КПРС, гіпертрофованим військово-промисловим комплексом, а також Конституцією, президентською владою, Кабінетом Міністрів, судами та прокуратурою СРСР. На утримання цієї величезної тоталітарної машини будуть і надалі витрачатися колосальні кошти, що приречує народи «оновленого» Союзу на подальше злиденне животіння» [38].

Отже, у 1990–1991 рр. після утворення «неформальних» громадсько-політичних організацій, а згодом політичних партій в Українській РСР прокотилася хвиля мітингів, які опосередковано або ж безпосередньо присвячувалися проблемним питанням військово-політичного характеру. Відновлення незалежності Української держави поставило остаточно крапку в боротьбі опозиційних до КПУ політичних сил за створення національних Збройних сил, відбування строкової військової служби громадянами України на території республіки.

Література:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
2. Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.). Київ : Освіта, 1993. 75 с.
3. Верстюк В. Україна: утвердження незалежної держави. Київ, 2001. 193 с.
4. Віднянський С., Мартинов А. Державотворчий процес в Україні 1991–2006. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2007. 269 с.
5. Гарань О.В. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. Київ, 1991. 191с.
6. Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.
7. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ, 1996. 716 с.
8. Литвин В. Украина; политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. Киев : Издательский дом «Альтернативы», 1997. 335 с.
9. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ : Критика, 2009. 367 с.
10. Шведа Ю. Багатопартійність і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. *Вісник Львівського Університету*. 1993. Вип. 31. С. 48–53.
11. Баранівський В. Демократизація Збройних Сил України. Київ : Центр практ. філос., 2001. 111 с.
12. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / За ред. В. Бринцева. Київ : НАОУ, 2006. 378 с.
13. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія. Київ : НІПМБ, 2001. 300 с.

14. Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, портрети / За заг. ред. О. Кузьмука. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 448 с.
15. Мартиросян В. Спілка Офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 183–197.
16. Папікян А. Збройні сили України двадцятого століття. Львів : КП «Видавництво Кобзар», 1999. 308 с.
17. Русначенко А. На шляху до національної армії. Утворення Спілки офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 7–44.
18. Темко Г. Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи. *Український історичний журнал*. 1996. Вип. 4. С. 13–23.
19. Томчук М. Розбудова армії і національна безпека. *Політика і час*. 1993. Вип. 4. С. 40.
20. Мітинги та демонстрації. *Голос відродження*. 1989. № 1. С. 2.
21. В чьих інтересах антиармейские призывы? *Слава родини*. 1990. 28 февраля. С. 2.
22. Кому выгодна конфронтация? Сообщение пресс-центра ЦК Компартии Украины. *Слава родини*. 1990. 10 апреля. С. 3.
23. Родители, будьте благоразумны! *Слава родини*. 1990. 24 апреля. С. 3.
24. Партин Е. К чему зовут подстрекатели? Еще раз о проблемах, связанных с призывом в армию. *Слава родини*. 1990. 13 июня. С. 1.
25. Партин Е. К чему зовут подстрекатели? Еще раз о проблемах, связанных с призывом в армию. *Слава родини*. 1990. 13 июня. С. 1.
26. Будет ли на Украине своя армия? *Известия*. 1990. 29 июля. С. 1.
27. Голодування вояків, які приїхали в Україну з інших регіонів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, та не знайшли підтримки у військовій прокуратурі. *Видноколо*. 1990. № 2. С. 1.
28. Відкритий лист до військового прокурора Київського гарнізону. *Видноколо*. 1990. № 2. С. 2.
29. Чернишов С. Ні службі в окупаційній армії. *Незалежність*. 1990. № 6. С. 6.
30. Заява. *Голос відродження*. 1990. № 6. С. 8.
31. Звернення Виконкому Міжпартійної асамблеї. *Вісті*. 1990. № 2. С. 1.
32. Пікет. *Вісті*. 1990. № 2. С. 1.
33. Мітинг. *Вісті*. 1990. № 2. С. 1.
34. Заява наради представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України. *Голос. Незалежний інформаційний бюлетень*. 1990. № 16. С. 1.
35. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 2 (1 жовтня 1990 р.). URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4437.html>
36. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 6 (3 жовтня 1990 р.). URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4441.html>
37. Студентська революція на граніті: Альбом / [авт. та упор. О. Доній]. Київ : Смолоскип, 1995. С. 10.
38. Революція на граніті: нас можна назвати циніками, які готові загинути за ідею. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/2/148579/>
39. Стенограма засідання Верховної Ради Української РСР. Засідання 79 (27 червня 1991 р.). URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4582.html>

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.06>

УДК 323.21

Баковецька Ольга,
докторка історичних наук,
професорка за наказом кафедри інформаційної,
бібліотечної та архівної справи
Миколаївської філії
Київського національного університету культури і мистецтв

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена проблемі розвитку волонтерського руху на території сучасної України. У матеріалі визначено, що волонтерський рух на українських землях має глибоке коріння й усталену традицію спільної добровільної допомоги один одному в разі критичної ситуації та у важкі часи. Висвітлено причини активізації волонтерства в Україні у XXI столітті, зокрема, яку роль відіграли в цьому процесі Революція Гідності та війна на сході України. На основі статистичних даних визначено рівень залученості громадян до волонтерського руху та готовності українців робити благодійні внески, ступінь довіри суспільства до волонтерських організацій, а також місце, яке посідає Україна в щорічному дослідженні благодійності у світі (World Giving Index), яке проводить Charities Aid Foundation. У роботі проаналізовано вітчизняне законодавство, що регламентує діяльність волонтерських та благодійних організацій. Визнання на державному рівні волонтерство в Україні отримало лише у 2011 році. Цим законодавча база волонтерського руху не вичерпується. У процесі спільної роботи державних органів влади та представників громадської ініціативи постійно вносяться корективи, доповнення до чинного законодавства з означеної проблеми. У статті визначено основні напрями діяльності громадян та організацій, задіяних у волонтерському русі. Визначено сфери, в яких найчастіше реалізується благодійницька та волонтерська діяльність. Крім того, на основі статистичних даних чітко простежується тенденція значної переваги в кількісному співвідношенні волонтерських організацій над благодійними. Підкреслено роль, яку вони відіграли у вирішенні болючих проблем, що спіткали суспільство та державу. У статті використано статистичні дані для визначення рівня допомоги волонтерських організацій. Наведено приклади діяльності окремих волонтерських організацій. Особливу увагу приділено розвитку волонтерського руху на території Миколаївщини. Визначено проблеми, з якими стикався та продовжує стикатися волонтерський рух в Україні.

Ключові слова: волонтерський рух, благодійність, Революція Гідності, війна на сході України, громадянське суспільство.

Bakovetska Olha. Volunteer movement in Ukraine at the present stage of development

The article is devoted to the problem of development of the volunteer movement on the territory of modern Ukraine. The material states that the volunteer movement in the Ukrainian lands has deep roots and a well-established tradition of joint voluntary assistance to each other in case of crisis and in difficult times. The reasons for the intensification of volunteering in Ukraine in the XXI century are highlighted, in particular, what role the Revolution of Dignity and the war in eastern Ukraine played in this process. Based on statistics, the level of citizen involvement in the volunteer movement and the willingness of Ukrainians to make charitable contributions, the degree of public confidence in volunteer organizations and Ukraine's place in the Charity Aid Foundation's annual World Giving Index survey are determined. The paper analyzes the domestic legislation governing the activities of volunteer and charitable organizations. At the state level, volunteering in Ukraine was recognized in 2011 in a relevant resolution of the Cabinet of Ministers. The Law of Ukraine "On Volunteering" was adopted only in 2011. This does not exhaust the legal framework of the volunteer movement. In the process of joint work of state authorities and representatives of the public initiative, adjustments and additions to the existing legislation on this issue are constantly made. The article identifies the main activities of citizens and organizations involved in the volunteer movement. The areas in which charitable and volunteer activities are most often identified are identified. In addition, based on statistics, there is a clear trend of a significant advantage in the quantitative ratio of volunteer organizations over charities. The role they played in solving the painful problems that befell society and the state was emphasized. The article uses statistics to determine the level of assistance of volunteer organizations. Examples of activity of separate volunteer organizations are given. Particular attention is paid to the development of the volunteer movement in the territory of Mykolayiv region. The problems that the volunteer movement in Ukraine has faced and continues to face have been identified.

Key words: volunteer movement, charity, Revolution of Dignity, the war in eastern Ukraine, civil society.

Волонтерський рух – явище унікальне. Рівень участі громади в ньому є показником зрілості та відповідальності суспільства, усвідомленого ставлення до викликів, які пропонує нам життя, готовності вирішувати актуальні проблеми спільними зусиллями. Останнім часом таких викликів стає дедалі більше. І від згуртованості людей, нашого вміння та бажання брати участь у житті громади, в тому

числі через волонтерську діяльність, залежить наше майбутнє. Отже, дослідження волонтерського руху є актуальною та перспективною темою.

Мета статті полягає в дослідженні пріоритетних напрямів розвитку волонтерського руху в Україні на сучасному етапі.

Дослідження визначеної проблематики знаходиться на стадії свого розвитку. З активізацією волонтерського руху збільшилась і кількість наукових розвідок. Останнім часом з'явилися роботи відповідної тематики таких науковців: О. Балухтіна [1], В. Голуб [2], Єсіна Н. [3], Л. Кожухаренко [4]. Виходять збірки про історію та діяльність волонтерів сьогодення [5], проводяться всеукраїнські статистичні дослідження, наприклад «Діяльність українських благодійних організацій», виконане CORESTONE GROUP та GFK UKRAINE на замовлення Фонду родини Загорій [6], розробляються аналітичні доповіді [7].

Волонтерство розуміється як добровільна, безкорисна діяльність людини, що має важливе значення для суспільства. В історії України волонтерський рух має глибоке коріння. З давніх часів відоме таке явище, як братчина, складчина, меценатська, добродійна та благодійна діяльність. У ній брали участь окремі особи, релігійні та світські організації, що опікувалися освітою, притулками, лікарнями, їдальнями для малозабезпечених прошарків населення [8]. Волонтерство є продовженням благодійної діяльності, окремою формою благодійності, що почала розвиватися з XIX століття. Її особливість полягає в наданні добровільних, безоплатних послуг нужденним, виконання робіт на їх користь.

До 2014 року волонтерський рух в Україні розвивався досить слабо, порівняно з іншими країнами світу. Згідно з рейтингом World Giving Index в 2010 році Україна займала лише 150 місце (тільки 5% населення було залучено до волонтерської роботи) [9]. Активізація волонтерського руху в Україні на сучасному етапі пов'язана з Революцією Гідності та початком війни на сході країни. Саме в цей складний час суспільство згуртувалося, створено цілу мережу громадських організацій, що взяли на себе відповідальність за постачання необхідного продовольства, медикаментів, військового обладнання. Активна суспільна позиція окремих громадян, громадських організацій дала змогу державі вистояти в складний час та вирішити актуальні проблеми.

20–26 листопада 2014 року за допомогою методології САТІ (телефонні інтерв'ю, дзвінки на мобільні номери) було проведено дослідження стану волонтерства майже по всій території України, без Криму. Було опитано 1000 респондентів. Дослідження проведене Представництвом Організації Об'єднаних Націй та Програмою «Волонтери ООН» за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Данії. Згідно з висновками опитування, 62% українців визнавали значну роль волонтерів у політичних змінах, 85% вважали, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, а 81% переконані, що волонтерський рух є обов'язковою складовою частиною громадянського суспільства. Майже чверть українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% почали займатись волонтерством протягом 2014 року. Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займалися 70% волонтерів. 74% українців жертвували кошти на різні цілі коли-небудь у житті, з яких 25% почали жертвувати тільки протягом останніх 12 місяців 2014 року [10].

Отже, внаслідок Революції Гідності та війни на сході громадяни максимально мобілізували сили на допомогу учасникам революції та військовим у зоні АТО, пораненим, а також мирному населенню, яке постраждало через військовий конфлікт. Це вплинуло на зміну місця України в рейтингу World Giving Index – щорічному дослідженні благодійності у світі, яке проводить Charities Aid Foundation (CAF): з позначки 103 у 2014 році ми перейшли до 89-ї позиції у 2015 році. Однак у 2016 році позиція України в рейтингу впала до 105 місця через зменшення показників волонтерства та надання допомоги незначним. Разом із тим суми грошових пожертв зросли [11]. У 2019 році згідно із 10 виданням Всесвітнього рейтингу благодійності САФ, в якому охоплено 10 років опитувань, з 2009 по 2018 рік, Україна займає 101 позицію [12].

За даними загальнонаціональних досліджень, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, найвищого показника участь громадян у благодійній діяльності досягла після Революції гідності. Так, 47% опитуваних у 2015 році надавали грошову чи матеріальну допомогу конкретним людям чи організаціям. Щоправда, далі цей відсоток почав знижуватися: 42% у 2016 році, 41% – у 2017, 38,5% – у 2018 [9] і 20,9% – у 2020 р. [13]. Поряд із тенденцією зменшення активності людей, опитування, проведене навесні 2020 року, показало, що 37% громадян, на думку експертів, готові давати гроші на те, що вони вважають важливим [14]. Водночас рівень залученості до благодійної діяльності нині все ж залишається вищим, ніж до Революції Гідності. Загальна сума, яку благодійники жертвували впродовж 2018 року, дещо зросла порівняно з попередніми роками. У 2017 році основна сума пожертвувань припадала на суми від 50 до 300 гривень, а в 2018 році – від 50 до 500 гривень [11].

Крім того, згідно з опитуванням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2017 року, серед державних та суспільних інституцій найбільшою довірою громадян користувались волонтерські організації (їм довіряли 66% опитаних). Далі йдуть церква (63,3%), Збройні сили України (55,9%), Нацгвардія (49%) [15]. Подібне опитування, проведене з 21 по 26 березня 2019 року, підтвердило, що найчастіше громадяни України висловлюють довіру волонтерським організаціям (їм довіряли 68% опитаних), церкві (61%), Збройним силам України (61%), Державній службі з надзвичайних ситуацій (57%), добровольчим батальйонам (56%), Державній прикордонній службі (52%), Національній гвардії України (49%), ЗМІ України (47%), громадським організаціям (46%) [16]. Згідно з опитуванням, проведеним у липні 2020 року, рівень довіри до волонтерських організацій дещо знизився. Найчастіше громадяни України висловлюють довіру Збройним силам України (65%), церкві (63%), волонтерським організаціям (63%), Державній службі з надзвичайних ситуацій (53%), добровольчим батальйонам (53%), Державній прикордонній службі (52%), ЗМІ України (50%), Національній гвардії України (49%), громадським організаціям (47%). Усім іншим інститутам недовіра висловлюється частіше, ніж довіра [17]. Отже, незважаючи на певні коливання рівня довіри, волонтерські організації залишаються на лідируючих позиціях.

Одним із перших нормативно-правових актів, що засвідчив важливість волонтерської діяльності на державному рівні, стало розпорядження Президента України від 22 березня 2001 р. № 67/200-1 рп, «Про організацію проведення в Україні у 2001 р. Міжнародного року волонтерів», що зобов'язало органи державної влади забезпечити підтримку громадським організаціям. Офіційне визнання волонтерство в Україні отримало в Постанові Кабінету Міністрів від 10 грудня 2003 р. № 1895 «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» [18]. 19 квітня 2011 р. № 3236-VI прийнято Закон України «Про волонтерську діяльність». Документ є чинним, його поточна редакція від 03.07.2020 р. [19]. У ст. 1 цього Закону зазначено, що волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності. Отже, Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 р. № 5073-VI значною мірою розширює законодавчу базу волонтерського руху [20]. 30 жовтня 2014 року Міністерство фінансів України видало Наказ № 1089 «Про затвердження Порядку формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції» відповідно до Закону України від 2 вересня 2014 року № 1668-VII «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань оподаткування благодійної допомоги» та п. 2-1 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Цей Порядок було розроблено відповідно до законів України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» та «Про волонтерську діяльність» [21]. Згідно із Порядком Державна фіскальна служба України створює та адмініструє Реєстр в електронній формі та щодаки оприлюднює на офіційному вебсайті ДФС. Відомості про волонтерів АТО, які містяться в Реєстрі, є інформацією з обмеженим доступом [22].

Страховання життя і здоров'я волонтерів на період провадження ними волонтерської діяльності здійснюється відповідно до Закону України «Про страхування» [23]. Крім того, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604 про «Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, бойових дій та збройного конфлікту» встановлено порядок та умови відповідних виплат [24].

Волонтерська діяльність має значну кількість напрямів: надання безоплатної, добровільної допомоги: малозабезпеченим, хворим, особам з інвалідністю та людям похилого віку, громадянам, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій будь-якого походження, сприяння або проведення громадських заходів, допомога ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, природоохоронна діяльність, надання волонтерської допомоги Збройним силам України та інше. У ч. 3 ст. 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» докладно перелічено напрями, за якими здійснюється волонтерська діяльність [19].

На сайті Українського Форуму Благодійників розміщено інфографіку по роках, з 2015 по 2019. Згідно з опублікованими статистичними даними розподіл витрат за сферами надання благодійної допомоги мав певні пріоритети: у 2015 році – соціальний захист (58,7% – 427 016 179 грн), охорона здоров'я (14,9% – 108 169 139 грн), економічний розвиток (8,3% – 60 540 814 грн), допомога армії (6,9% – 50 139 998 грн); у 2016 році – охорона здоров'я (57,2% – 863 705 137 грн), соціальний захист (30,6% – 462 420 486 грн.); у 2017 році – охорона здоров'я (69,2% – 1 705 232 216 грн.), соціальний захист (24,1% – 595 146 448 грн); у 2018 році – охорона здоров'я (57,5% – 1 046 414 464 грн), соціальний захист (33,8% – 615 659 342 грн); у 2019 році – соціальний захист (48,5% – 370 802 848 грн), охорона здоров'я (23,1% – 176 612 820 грн),

економічний розвиток (11,2% – 85 718 084 грн), інше (10,4% – 79 427 647 грн) [25]. Отже, найбільш пріоритетними напрямками благодійної допомоги протягом п'яти років були соціальний захист і охорона здоров'я. З 2015 до 2018 року включно спостерігається стале зростання благодійної допомоги. У 2019 році відбулося значне зменшення обсягів витрат на благодійність. Причинами цього можуть бути політична та економічна криза в країні, психологічний стан людей.

Дані про співвідношення кількості волонтерів і працівників благодійних організацій вказують на значну перевагу в бік волонтерів: 2015 рік – волонтерів (маленьких, середніх, великих) – 24 932, працівників благодійних організацій – 812; 2016 рік – волонтерів – 14 015, працівників благодійних організацій – 1 407; 2017 рік – волонтерів – 13 327, працівників благодійних організацій – 1 849; 2018 рік – волонтерів – 9 569, працівників благодійних організацій – 1 518; 2019 рік – волонтерів – 8 195, працівників благодійних організацій – 1 482. Кількість волонтерів у визначені роки значно перевищувала кількість працівників благодійних організацій, водночас простежується значне падіння кількості волонтерів із 2015 до 2019 року, насамперед через зменшення волонтерів середньої ланки: 2015 рік – 23 018, 2019 рік – 2 577 осіб. Водночас, зросла чисельність великих волонтерів: 2015 рік – 995, 2019 рік – 4 863 особи [25]. Отже, волонтерський рух еволюціонує, поступово переходячи від стихійності до системності. Що стосується кількості організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України, станом на 28.12.2020 року їх налічується 549 [26].

Волонтери та організації волонтерів поступово почали переходити від хаотичної допомоги, зокрема Збройним силам України, до систематизованої, почали спеціалізуватися за окремими напрямками. Так, вже в 2015–2016 роках «Повернись живим» спеціалізується на закупівлі тепловізорів, «CombatUA» навчає інструкторів і ремонтує оптичну техніку, «Армія SOS» займається безпілотниками та програмою управління артилерією, «Народний тил» – автомобілями та медициною, «Сестри перемоги» – розвідкою та аеророзвідкою, «Народний проект», окрім високотехнологічного забезпечення армії (безпілотниками, дистанційними модулями, польовими бліндажами, снайперської оптикою), підтримує розвиток медичних технологій і займається військовими ІТ-розробками [27].

У 2014–2015 роках волонтерський рух охопив територію всієї України. Окрім загальноукраїнських волонтерських проектів, почали активно організовуватися волонтерські організації в усіх областях. Зокрема, в Миколаєві з'явилися волонтерські, громадські організації «Миколаївське народне ополчення», група «Нагодуй смачно героїв», «В'язальна сотня», «Кулінарна сотня», група «Кікімора», в Южноукраїнську – Благодійний Фонд Миротворець, «Кулінарна дюжина», в Очакові – «Виготовлення маскувальної сітки».

Не всі волонтерські групи, організовані 2014 року, залишилися до наших днів. Але група «Кікімора» з Миколаєва, створена шість років тому, залишилася чи не єдиною, яка продовжує виробляти маскувальні засоби та відправляє їх на фронт різним військовим підрозділам. Зазвичай розмір однієї сітки становить 6 на 9 м, втім виготовляли і більші – 18 на 20 м. Станом на 2020 рік у групі постійно працюють 25–30 дівчат, саме вони починали справу і стали основою групи. Деякі працюють дистанційно: вдома розрізають тканини на стрічки та приносять їх до місця, де працює група [28].

Ще в липні 2014 року в Миколаєві створено кімнату для відпочинку військових. Перші дві кімнати для відпочинку для військових були відкриті у Харкові та Дніпрі. Третя кімната у Миколаєві. Організатором став волонтер Денис Барашковський. Нині в кімнаті зберігається одна з найбільших колекцій шевронів, які залишають військові на згадку. Щодня до волонтерського посту звертається близько 50 бійців. На посту 20 волонтерів чергують змінами. Серед них є колишні військовослужбовці, громадські діячі та студенти [29].

Але не все так прекрасно, як здається. Ще в 2016 році у волонтерському русі почало накопичуватись розчарування у сенсі своєї роботи. У соціальних мережах волонтери почали писати про численні випадки, коли на базарах і в Інтернеті пропонувались для продажу сухі пайки, військове взуття та одяг, наводили десятки фактів безгосподарності – дорога термобілизна, привезена солдатам, не пралась, а викидалась; сотні буржуйок розкидані в тилу, а на передовій їх не вистачало. Тому багато активних волонтерів почали говорити про емоційне вигорання, відсутність бажання далі займатись волонтерством. Про ці та інші проблеми на своїх сторінках у соцмережах писали волонтери Ю. Євдокимова, О. Коваленко, Ю. Матвієнко, А. Опанасюк та багато інших. Нині волонтерські організації змінюють напрями діяльності. Їхня діяльність спрямована на посилення контролю і допомогу тиловій службі, сприяння в ефективній логістиці, збереженні, захисті майна від крадіжок. Саме в допомозі бійцям ефективно добитись належного і своєчасного постачання, юридичній, інформаційній, освітній підтримці і є сенс сучасної роботи волонтерів [30].

Волонтерський рух в Україні за останні роки пережив неймовірний підйом і падіння, захоплення і розчарування. Поряд із перемогами з'явилися і проблеми. Але цей процес є закономірним, тому що пов'язаний з еволюційними змінами суспільства. Волонтери будуть потрібні українській армії доти, доки триває війна, волонтери будуть потрібні суспільству доти, доки це суспільство існує.

Література:

1. Балухтіна О.М. Напрями волонтерської діяльності в сучасній Україні. *Слов'янський світ у контексті сталого розвитку* : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (25 верес. 2020 р.). С. 3–12. URL: <http://eurasian-institute.org/images/conference/25.09.2020/tezy.pdf>
2. Голуб В.Л. Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави та суспільства : дис. ... канд. наук із держ. управ. : 25.00.01. Київ, 2016. 247 с. URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/137/files/59f33cfd-ca50-4ada-babe-838a166ddcbc.pdf>
3. Єсіна Н.О. Поняття та сутність волонтерської діяльності в Україні. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2017. Вип. 1 (13). С. 73–80. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.580256>
4. Кожухаренко Л. Полідисциплінарність досліджень волонтерського руху вітчизняними та зарубіжними науковцями. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2018. Т. 2. № 3 (23). С. 117–123. URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/137>
5. Костенко А.О. Волонтери XXI століття : збірник пошук. роб. обл. військово-патріотичного конкурсу, присвяченого героям-захисникам незалежної та суверенної України / уклад. А.О. Костенко. Черкаси, 2020. 57 с. URL: http://ckoblsatur.ucoz.ua/docs/2/zbirka_2020_4_ch_compressed.pdf
6. Діяльність українських благодійних організацій. Дослідження виконане CORESTONE GROUP та GFK UKRAINE на замовлення Фонду родини Загорій. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2019/11/charity_funds_report.pdf
7. Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2015. 36 с. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>
8. Омецінська М.В. Особливості становлення вітчизняного меценатства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 103 (Ч. 1). С. 191–197. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/1628/1541>
9. Матяш М. Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> (дата звернення: 20.01.2021).
10. Загальнонаціональне дослідження. Волонтерство в Україні. United Nations Ukraine. URL: <http://www.un.org.ua/images/volunteer.pdf> (дата звернення: 20.01.2021).
11. Розвиток благодійності в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень : аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/191> (дата звернення: 20.01.2021).
12. CAF WORLD GIVING INDEX 10 th edition. Ten years of giving trends. October 2019. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi_10th_edition_report_2712a_web_101019.pdf (дата звернення: 20.01.2021).
13. Загальнонаціональне опитування щодо громадського залучення в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!». URL: <https://dif.org.ua/article/dopomozhi-sobi-sam-ukraintsi-rozcharovani-v-reformakh-ale-gotovi-pidtrimuvati-odne-odnogo-ta-svoi-gromadi> (дата звернення: 20.01.2021).
14. Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність : опитування Фонду «Демократичні ініціативи» з 15 квітня по 1 травня 2020 року серед представників громадських організацій. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplnila-na-gromadsku-aktivnist> (дата звернення: 20.01.2021).
15. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації: результати соціологічного дослідження. Київ : Центр Разумкова, 2017. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf> (дата звернення: 20.01.2021).
16. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України: дослідження Центру Разумкова з 21 по 26 березня 2019 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-dosuspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2> (дата звернення: 20.01.2021).
17. Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.) : дослідження Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 3 по 9 липня 2020 р. URL: <https://dif.org.ua/article/pochatok-novogo-politichnogo-roku-dovira-do-sotsialnikh-institutiv-lipen-2020r> (дата звернення: 20.01.2021).
18. Мазій І.В. Аналіз нормативно-правового забезпечення волонтерської діяльності в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 7. С. 114–118. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/7_2018/26.pdf
19. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. Дата оновлення: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 20.01.2021).
20. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. Дата оновлення: 27.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 20.01.2021).
21. Про затвердження Порядку формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції : Наказ Міністерства фінансів України від 30.10.2014 р. № 1089. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-14#Text>
22. Державна фіскальна служба України. Офіційний портал. URL: www.sfs.gov.ua

23. Про страхування : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. Дата оновлення: 10.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/85/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.01.2021).
24. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, бойових дій та збройного конфлікту : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 р. № 604. Дата оновлення: 31.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2015-%D0%BF#n10> (дата звернення: 21.01.2021).
25. Сайт Українського Форуму Благодійників. Інфографіка. URL: <https://rating.ufb.org.ua/rating/blago-charts> (дата звернення: 21.01.2021).
26. Міністерство соціальної політики України. Інформація про організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/?t=159&from=&till=&m=6#tagpanel> (дата звернення: 21.01.2021).
27. Макашова Л. Добровольці і волонтери. Чи допомагають армії на третій рік війни. URL: https://espresso.tv/article/2016/06/10/dobrovolci_i_volontery_chy_lyshyvsvya_entuziazm_na_tretyy_rik_viyuny (дата звернення: 21.01.2021).
28. Івашко О. У Миколаєві «Кікімора» плете маскувальні сітки. *Урядовий кур'єр*. 2020. 30 листопада. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/u-mikolayevi-kikimora-plete-maskuvalni-sitki/> (дата звернення: 21.01.2021).
29. Волонтери відзначають річницю заснування поста для військовослужбовців. URL: <https://mk.suspilne.media/news/29900> (дата звернення: 21.01.2021).
30. Матяш М. Українське волонтерство – явище унікальне, але не без проблем. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2342731-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-ale-ne-bez-problem.html> (дата звернення: 21.01.2021).

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.07>

УДК 94:712.25:791(477.44)

Бутенко Вікторія,

аспірантка

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПАРКОВОЇ КУЛЬТУРИ ВІННИЧЧИНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПАРКІВ-ПАМ'ЯТОК САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ)

У статті теоретично осмислене поняття «паркова культура», досліджена її історико-культурна складова частина. На основі авторської концепції українських вчених розкрито зміст паркової культури, її функціональні особливості і стратегічні пріоритети, серед яких головним є збереження історико-культурної спадщини. Проаналізовано міждисциплінарні підходи до розуміння історико-культурних тенденцій розвитку природно-заповідних територій, що дало змогу розкрити основні розбудовчі тенденції паркових територій і зон. Відповідно до реєстру Природно-заповідного фонду України в статті зазначено, осмислено і розкрито визначальну роль і значення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення в сучасному культурному просторі Вінниччини. Наголошено на історико-культурному значенні кожного парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва, визначено їхній соціокультурний, економічний та туристичний потенціал. Зокрема, досліджено історико-культурний ресурс парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення Вінниччини, визначено основні історичні етапи їх розвитку відповідно до визначених у темі хронологічних меж, а саме: 1 етап (1985–1991 рр.) – період перебудови і розпаду СРСР; 2 етап (1991 р. – сьогодні) – становлення і удосконалення законодавства незалежної України; 3 етап (2014 – сьогодні) – реформа децентралізації. Зазначені етапи мають важливе історико-культурне значення для розвитку парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, їх збереження. Розглянуто питання активної уваги та участі зацікавлених у розвитку парків-пам'яток садово-паркового мистецтва стейкхолдерів, доведено їх беззаперечну роль у відродженні, становленні і популяризації сучасної Вінниччини.

Ключові слова: паркова культура, історико-культурні тенденції, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, етапи.

Butenko Victoria. Historical and cultural trends of development cultures of Vinnytsia region of the late XX – the beginning of the XXI century (on the example of parks-monuments of landscape gardening art of local importance)

In the article, based on a theoretical understanding of the concept of “park culture”, its comprehended historical and cultural component. Based on the author's concept of Ukrainian scientists, the content of park culture, its functional features and strategic priorities are revealed, among which the main one is the preservation of the historical and cultural heritage. Interdisciplinary approaches to understanding the historical and cultural trends in the development of nature reserves are analyzed, which made it possible to reveal the main trends in park areas and zones. According to the register of the Natural Reserve Fund of Ukraine, the article indicates, meaningfully and discloses the decisive role and significance of parks-monuments of landscape gardening art of local importance in the modern cultural space of Vinnytsia region. An emphasis is made on the historical and cultural significance of each park-monument of gardening art, their socio-cultural, economic and tourist potential is determined. In particular, the historical and cultural potential of parks-monuments of landscape gardening art of local significance in the Vinnytsia region is investigated, the main historical stages of their development are determined in accordance with the chronological framework defined in the topic, namely: Stage 1 (1985–1991) – period restructuring and disintegration of the USSR; Stage 2 (1991 – present) – formation and improvement of the legislation of independent Ukraine, Stage 3 (2014 – present) – reform of decentralization. These stages are of great historical and cultural importance for the development of parks-monuments of gardening art, their preservation. The issues of active attention and participation of stakeholders interested in the development of parks-monuments of landscape gardening art are considered, their overwhelming role in the revival, formation and popularization of the modern Vinnytsia region is proved.

Key words: park culture, historical and cultural trends, parks-monuments of gardening art, stages.

Історико-культурна спадщина України, її ресурси набувають останні роки активного осмислення серед науковців і практиків, бо потенціал її об'єктів зростає щодня з огляду на розвиток локальних туристичних зон і територій.

Особливого значення набуває розвиток паркової культури в містах, адже останні є важливими осередками для забезпечення культурних, пізнавальних рекреаційних потреб як місцевих жителів, так і гостей міста.

Розглядаючи паркову культуру як важливу історичну, культуротворчу складові частини в системі функціонування та розвитку сучасного місцевого простору, науковці наголошують на важливості збереження їх історико-культурного значення. Так, український культуролог О. Копієвська, досліджуючи паркову індустрію в системі розвитку вітчизняних та зарубіжних практик, пов'язує поняття «паркова культура» з давніми традиціями, її історико-культурним потенціалом і привабливістю. В авторських дослідженнях вчена наголошує на пріоритетності збереження історико-культурного значення паркової культури в світі, де «паркова культура, її розвиток стали обов'язковою компонентою гуманітарної політики, яка орієнтована на людину, її потреби й інтереси» [8, с. 10].

Аналіз досліджень і публікацій із питань історико-культурних тенденцій паркових територій і зон дав нам змогу констатувати про переважний інтерес вчених до заповідних зон і визначається міждисциплінарним підходом до їх розгляду.

У такому контексті привертає увагу дослідження Л. Науменко, яка порушує проблему історико-культурних заповідників України через діалог сучасників із минулим. Дослідниця наголошує на важливості вивчення основних етапів становлення і розвитку історико-культурних заповідників, що своєю чергою актуалізує питання ролі і значення в цьому процесі так званої мови експонатів. Дослідниця досить слушно зазначає, що саме «феномен збирання, вивчення зібраних предметів і передавання цих знань іншим з часом дедалі більше наповнював широкий простір людини» [9, с. 34].

На поєднанні історико-культурного потенціалу та природних ресурсів паркових зон акцентує увагу В. Стельмах. Дослідник, осмислюючи природні та історико-культурні рекреаційні об'єкти Рівненщини, наголошує на важливості «створення комплексу спеціальних умов, які б сприяли ознайомленню рекреантів з особливостями природи, життя і побуту населення, культурно-історичними цінностями регіону рекреації» [13].

Активну увагу історико-культурному контексту розвитку рекреаційних ландшафтів приділяють представники географічних наук. Науковці наголошують на особливій ролі і значенні історико-культурних ресурсів у розвитку і функціонуванні рекреаційних ландшафтів, які, на їхню думку, мають потужний культурний та духовний потенціал. Науковці зазначають, що історико-культурні ресурси рекреаційних ландшафтів є «основою для організації культурно-пізнавальних видів рекреаційної діяльності, виконуючи важливі виховні функції. До історико-культурних рекреаційних ландшафтів належать історичні, археологічні, архітектурні пам'ятки, твори монументального мистецтва, етнографічні особливості території, центри прикладного мистецтва та ремесел, музеї тощо» [6, с. 32].

На важливості правового та документального забезпечення наголошує В. Вечерський. Аналізуючи плани організації історико-культурних заповідників, вчений підкреслює важливість їх документального оформлення. На думку В. Вечерського, саме активні законодавчі зміни є загрозливими для збереження цілісності історико-культурних заповідників. Такі тенденції потребують уважного ставлення до науково-проектної документації, в якій визначають важливі для історико-культурних заповідників показники та технічні характеристики: «межі, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт із консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території заповідника, а також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру» [1, с. 6].

Таким чином, вищезазначене дає змогу зробити висновок про активний науковий інтерес до окреслення історико-культурних тенденцій розвитку об'єктів природно-заповідного фонду України, і характеризується такий інтерес міждисциплінарним підходом. При цьому варто наголосити, що історико-культурні тенденції паркової культури крізь призму становлення, розвитку і функціонування парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення не є активно досліджуваними серед науковців-істориків.

Активний розвиток туристичного потенціалу посилює роль і значення наукового осмислення історико-культурного потенціалу парків-пам'яток садово-паркового мистецтва для культурного, туристичного розвитку адміністративно-територіальних одиниць України. Його активне використання, а в деяких випадках відродження дасть змогу українським містам посилювати свою привабливість як для місцевих жителів, так і для гостей, туристів.

Одним із потужних туристичних ресурсів України є Вінниччина, яка має великий історико-культурний потенціал, особливе місце в якому належить паркам-пам'яткам садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Так, відповідно до реєстру Природно-заповідного фонду України у Вінницькій області зареєстрована значна кількість парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, які мають статус місцевого значення.

До переліку увійшли такі парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:

Вінницька міська рада: Музей-садиба М. Пирогова, 1995 р. засн., П'ятничанський парк, 1972 р. засн., Парк Мала Софіївка, 1997р. засн., Парк ім. О.І. Ющенко, 1972 р. засн.; Погребищенський район: Васильківський, 1997 р. засн., Дендрарій лісово-дослідної станції, 1964 р. засн.; Жмеринський район: Дендрологічна ділянка, 1969 р. засн., Парк Браїловський, 1981 р. засн.; Мурованокуриловецький район: Михайлівський, 1972 р. засн., Парк Вікторія, 1995 р. засн., Парк Жван, 1995 р. засн.; Могилів-Подільський район: Парк Бронницький, 1985 р. засн., ЦПКіВ м. Могилів-Подільський, 1985 р. засн.; Шаргородський район: Парк Деревчинський, 1972 р. засн., Парк Рахнянський, 1972 р. засн., Парк Федорівський, 1972 р. засн.; Томашпільський район: Парк Комаргородський, 1972 р. засн., Парк Олександрівський, 1972 р. засн.; Жмеринський район: Парк Олександрівський, 1985 р. засн., Парк Северинівський, 1984 р. засн.; Калинівський район: Парк Саджавка, 1990 р. засн.; Тиврівський район: Парк Сутиський, 1984 р. засн.; Барський район: Парк-садиба Лугове, 1984 р. засн.; Немирівський район: Сокілецький, 1972 р. засн.; Погребищенський район, Спичинський, 1997 р. засн. [11].

Варто наголосити, що кожен із зазначених парків-пам'яток садово-паркового мистецтва має свою історію, визначається певними історико-культурними тенденціями розвитку, які потребують окремого детального вивчення і осмислення.

Розглядаючи історико-культурні тенденції як певну можливість становлення, розвитку, трансформації та функціонування досліджуваних у статті об'єктів, ми визначимо основні (загальні) напрями, за якими розвивалися парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення з кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Останнє десятиріччя ХХ ст. позначене в історії суттєвими геополітичними змінами, серед яких варто зазначити нові політичні реалії, а саме: з-поміж інших країн пострадянського простору була створена Українська незалежна держава. Своєю чергою початок ХХІ століття – це період України в умовах незалежності.

Визначені тенденції спираються на часові рамки становлення державного регулювання природно-заповідним фондом, а також основні засади та пріоритети культурної політики незалежної України від становлення до сьогодення.

1 етап (1985–1991 рр.) – період перебудови і розпаду СРСР. Академік В. Смолій, аналізуючи в українському контексті горбачовську «перебудову», визначає рушійні зміни, наголошує на їх домінуванні. До них вчений зараховує «політику гласності та демократизації суспільного життя, введення елементів ринкових відносин, відмову від критики капіталізму, суттєве поліпшення відносин із США та країнами Західної Європи, спробу припинення «холодної війни» на рівні світової політики, визнання значущості загальнолюдських цінностей» [12, с. 8].

Проаналізувавши політичне становище УРСР напередодні незалежності, вчений А. Павлоський у роботі «Злет і крах соціалізму в СРСР: наслідки та уроки для України» наголошує на ролі і значенні релігійного, культурного, мовного, соціального питань. Науковець підкреслює важливість їх врахування у розв'язанні найважливіших проблем ідеології, моралі, культури [10].

Досліджуваний етап був складним і для сфери культури. Паркові території з їх усталеним юридичним статусом ніби перетікають із минулого в майбутнє з усіма традиціями, старими й новими проблемами. Відкриваються кордони, тим самим закладається підґрунтя для культурного обміну. Перед працівниками парків-пам'яток садово-паркового мистецтва в цей період постає низка проблем, серед яких – питання їх правового статусу, функціональні перспективи, що потребувало дослідження. Перед науковими співробітниками постала низка запитань, які, на жаль, залишалися без відповідей. Одним із перших питань є юридичний статус парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, що потребує правового підґрунтя.

2 етап (1991 р. – сьогодення). Цей етап характеризується становленням і подальшим удосконалення законодавства незалежної України. У цей період актуалізуються питання правового регулювання як культурної спадщини, так і сфери культури загалом. Зазначене в етапі сьогодення передбачає процес удосконалення правових норм (зміни, прийняття поправок), робота над якими триває протягом усього визначеного періоду. Вчені, досліджуючи питання правового регулювання відносин у сфері культури, виділяють специфічні особливості для культурної сфери. Так, дослідниця О. Копієвська, яка однією з перших розглядала питання культурної функції незалежної держави, її головних завдань і пріоритетів у незалежній Україні, наголошує на важливості цілеспрямованого, нормативно-організаційного опосередкування суспільних відносин державою, яке має здійснюватися за допомогою цілісної системи засобів, що забезпечують досягнення необхідних цілей (результатів), поставлених законодавцем, видаючи юридичні норми. На думку вченої, «властивості правовідносин у сфері культури зумовлюють специфіку юридичного впливу на ці відносини, або метод правового регулювання. Метод правового регулювання вказує на те, як саме регулюються ці правовідносини» [7].

Правове регулювання парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення регулюються нормативно-правовими актами вищої юридичної сили, а саме: Конституцією України (1996 р.), законами України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про благоустрій населених пунктів» (2005 р.) «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» (2008 р.), «Про культуру» (2010 р.). Вплив на функціонування парків-пам'яток садово-паркового мистецтва має Земельний кодекс України (2001 р.)

Важливого історичного значення для розвитку і підтримки парків-пам'яток садово-паркового мистецтва мали такі нормативно-правові акти (нечинні): закони України «Про плату на землю» (1992 р.), «Основи законодавства України про культуру» (1992 р.), «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» (2004 р.), «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» (2000 р.) [5].

Досліджуваний етап визначається створенням досить потужного правового підґрунтя для збереження, розвитку і функціонування парків-пам'яток садово-паркового мистецтва як загальнодержавного, так і місцевого значення. Слід наголосити на ролі і значенні множинних підзаконних нормативно-правових актів України, які з 1991 року й до сьогодні розвивали і деталізували основні правові норми щодо функціонування парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Для парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення Вінниччини цей етап визначався загальнодержавними тенденціями, які були характерні для всієї України.

3 етап (2014 – сьогодні) – реформа децентралізації. Стартом реалізації реформи став 2014 рік, якій позначився урядовим схваленням основного концептуального документа – Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, – на основі якого було розроблено План заходів щодо її реалізації.

На урядовому порталі мета реформи визначається як «процес формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, узгодження інтересів держави та територіальних громад. Реформа передбачає відповідальність органів місцевого самоврядування перед жителями – за ефективність своєї роботи, а перед державою – за її законність» [4].

У рамках реформи відбулося добровільне об'єднання територіальних громад із відповідними повноваженнями, ресурсами та функціональним потенціалом. Одним із ключових питань реформи є переосмислення культурного потенціалу територій. Для відповідей, яких потребують об'єднані територіальні громади, започатковано проєкт «Децентралізація та реформа культурних послуг», який реалізовується громадською організацією «Товариство дослідників України», за підтримки Швейцарської агенції розвитку та співробітництва (SDC), у співпраці з Міністерством культури та інформаційної політики України та Асоціацією об'єднаних територіальних громад. Проєкт орієнтований на розробку нової політики у сфері управління культурою, а також запровадження нового підходу до надання якісних та доступних культурних послуг на рівні громади [3].

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення є частиною Програм економічного і соціального розвитку Вінницької обласної ради, їх підтримка та розвиток розглядаються з урахуванням різних зацікавлених стейкхолдерів, і визначаються комплексним підходом до вирішення проблем.

Так, у рамках реформи з метою забезпечення ефективного функціонування та відповідного його забезпечення Департамент агропромислового розвитку, екології та промислових ресурсів Вінницької обласної ради створив «Карту розташування об'єктів природно-заповідного фонду Вінниччини». Створюються центри аграрної освіти, реалізуються природоохоронні заходи.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва стають об'єктом Планів перспективного розвитку громад, що дає змогу переглянути ресурсне забезпечення [2].

Варто звернути увагу, що парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва Вінниччини активно досліджують вчені (І. Вітюк, В. Воловик, Ю. Клименко, В. Ковальський, Т. Михайленко, Б. Павличко, Н. Сиплива, В. Черняк, Ю. Яценюк), наукові доробки яких є важливими і перспективними для розвитку історико-культурних, рекреаційних, туристичних перспектив поєднаних територіальних громад та їхніх паркових ресурсів.

Розгляд історико-культурних тенденцій розвитку паркової культури Вінниччини кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. на прикладі парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення уможливив певні висновки.

Паркова культура є важливим історико-культурним, туристичним ресурсом розвитку Вінниччини, розвиток якої у визначений у статті період передбачав три основних історичних етапи. Усі етапи мали

своє історико-культурне значення для розвитку парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, зокрема міського.

Вінниччина, її історико-культурна спадщина крізь призму функціонування парків-пам'яток садово-паркового мистецтва як унікальний культуротворчий, пізнавальний, рекреаційний, дослідницький, туристичний ресурс є об'єктом дослідження вчених та практиків, представників різних наукових течій, що своєю чергою дає змогу осмислити сучасні тенденції розвитку та перспективного використання різного функціонального призначення.

Активна увага всіх зацікавлених у розвитку Вінниччини стейкхолдерів до порушеної в статті проблеми дасть змогу популяризувати культурну спадщину області, посилити її іміджевий і економічний показники.

Література:

1. Вечерський В.В. Історико-культурні заповідники: плани організації території. *Сіверщина в історії України* : збірник наук. пр. Київ – Глухів, 2010. Вип. 3. С. 6–10.
2. Вінницька обласна державна адміністрація. URL: <http://www.vin.gov.ua/> (дата звернення : 20.12.2020).
3. Децентралізація та реформа культурних послуг : онлайн-презентація та обговорення результатів проекту. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12522> (дата звернення : 15.11.2020)
4. Ефективне врядування. *Урядовий портал*. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення : 15.12.2020)
5. Законодавство України. *Верховна Рада України*. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення : 25.12.2020)
6. Кисельов Ю.О., Ужела М.І. Історико-культурні рекреаційні ландшафти Прикарпаття. *Охорона довкілля* : збірник статей XV Всеукраїнських наукових Таліївських читань. Харків, 2019. С. 32–34.
7. Копієвська О. Правове регулювання відносин у сфері культури. *Право України*. 2004. № 8. С. 82–85.
8. Копієвська О.Р. Паркова індустрія : підручник. Київ : НАКККіМ, 2015. 220 с.
9. Науменко Л. Історико-культурні заповідники України – діалог сучасників з минулим мовою експонатів. *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 32. С. 34–38.
10. Павловський А.А. Злет і крах соціалізму в СРСР: наслідки та уроки для України. Київ : Кий, 1999. 174 с.
11. Природно-заповідний фонд України. URL: <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-2.html> (дата звернення : 25.12.2020)
12. Смолій В. Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 8–11.
13. Стельмах В. Природні та історико-культурні рекреаційні об'єкти Рівненщини. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 43. Ч. 1. С. 92–98.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.08>

УДК 94(477)“1931/1939”

Каранда Ірина,завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Львівського фахового коледжу харчової та переробної промисловості
Національного університету харчових технологій

УЧАСТЬ ЗИНОВІЯ ПЕЛЕНСЬКОГО В РОБОТІ КОНГРЕСІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У 1930-Х РОКАХ

У статті проаналізовано ефективність участі відомого громадсько-політичного діяча, члена Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), посла польського сейму Зиновія Пеленського в роботі Конгресів національних меншин – міжнародної організації, яка в міжвоєнний період ХХ століття намагалася вирішити численні проблеми національних меншин. Зазначено, що у 1928 р. політик увійшов до Центрального комітету УНДО, проте віддав перевагу роботі в Ревізійному союзі українських кооперативів (УНДО) над партійною працею, що унеможливило його участь у роботі міжнародної організації. Тільки після обрання його послом сейму Другої Речі Посполитої у 1930 р. домінантною для нього стала робота над розбудовою цієї політичної сили. Окремий тогочасний напрям його діяльності – участь у роботі Конгресів національних меншин, де Зиновій Пеленський пропагував ідею соборності українських земель та відстоював концепцію «права нації на самовизначення». На конгресах національних меншин, політик виступав від не тільки від імені УНДО, але й представляв інтереси українців Галичини та Волині, які після 1923 р. зазнавали утисків та дискримінації від польської адміністрації в національно-культурній сфері. У період голодомору в Радянській Україні його виступи на міжнародній арені набули агресивних форм і спрямовувалися на критику радянської влади, яка приховувала масштаби голоду на Наддніпрянщині, блокувала міжнародну допомогу та загалом заперечувала факт масової смертності українців. Його вимоги територіальної автономії, виступи із соборницькими гаслами мали великий вплив на справу розв'язання українського питання в міжвоєнний період ХХ ст., сприяли піднесенню авторитету як Зиновія Пеленського, так і УНДО.

Ключові слова: Конгреси національних меншин, Зиновій Пеленський, УНДО, Польща, право нації на самовизначення.

Karanda Iryna. Zinovy Pelensky's participation in the work of Congresses of national minorities in the 1930s

The article analyzes the effectiveness of the participation of a well-known public and political figure, member of the Ukrainian National Democratic Union (UNDO), Ambassador of the Polish Sejm Zinovy Pelensky in the Congress of National Minorities – an international organization that tried to solve many problems of national minorities. It is noted that in 1928 the politician joined the Central Committee of the UNDO, but preferred to work in the Audit Union of Ukrainian Cooperatives (UNDO) over party work, which made it impossible for him to participate in the work of an international organization. Only after his election as ambassador to the Sejm of the Second Rzeczpospolita in 1930 did work on building this political force become dominant for him. A separate area of his activity at that time was participation in the work of the Congresses of National Minorities, where Zinovy Pelensky promoted the idea of the unity of the Ukrainian lands and defended the concept of “the nation's right to self-determination”. At congresses of national minorities, the politician spoke not only on behalf of the UNDO, but also represented the interests of Ukrainians in Galicia and Volyn, who after 1923 were oppressed and discriminated against in the national and cultural sphere by the Polish administration. During the Holodomor in Soviet Ukraine, his speeches in the international arena took aggressive forms and were aimed at criticizing the Soviet government, which hid the scale of the famine in the Dnieper region, blocked international aid and generally denied the mass deaths of Ukrainians. His demands for territorial autonomy, speeches with conciliar slogans had a great influence on the solution of the Ukrainian question in the interwar period of the twentieth century, contributed to the rise of the authority of both Zinovy Pelensky and UNDO.

Key words: Congresses of national minorities, Zinovy Pelensky, UNDO, Poland, the nation's right to self-determination.

Постановка проблеми. Зиновій Пеленський – відомий український політичний (з 1929 р. – член ЦК УНДО) та кооперативний (референт пропаганди Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК); член Головної Ради краювого господарського товариства «Сільський Господар», редактор «Господарсько-кооперативного Часопису» (1927–1930)) діяч, посол польського сейму (1930–1939), член низки громадських організацій – «Січ» (Відень), «Просвіта», Український Громадський Комітет Рятунку України тощо, неодноразово брав участь у роботі конгресів національних меншин. Його громадсько-політична діяльність спрямовувалася на захист соціально-економічних та національно-культурних інтересів українців Галичини в умовах польського владного режиму міжвоєнного періоду ХХ ст.

Аналіз публікацій. Громадсько-політична діяльність З. Пеленського, зокрема його участь у роботі конгресів національних меншин, не розглядалася спеціально українськими та зарубіжними вченими. Окремі фрагменти його політичної біографії здебільшого відображено в узагальнюючих наукових працях, які стосуються суспільно-політичних, соціально-економічних процесів у Другій Речі Посполитій (виняток – праця Т. Гелей та С. Гелея [3]). Джерельну основу статті становлять матеріали Державного архіву Львівської області, спогади сучасників, а також публікації в провідних галицьких часописах.

Мета статті – охарактеризувати особливості громадсько-політичної діяльності З. Пеленського в умовах польського владного режиму в міжвоєнний період ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З. Пеленський народився 26 січня 1890 р. у родині о. Андрія Пеленського, пароха Лисятич (біля Стрия), та Меланії Раковської [1, с. 1]. Зиновій закінчив гімназію в Коломиї, після чого навчався на юридичному факультеті в університетах Львова та Відня. У роки національно-визвольних змагань та польсько-української війни (1918–1919), а саме наприкінці 1918 р. З. Пеленський повернувся до Галичини і «почав працювати як господарський знавець» в уряді Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗО УНР). Згодом був направлений до Праги з дипломатичною місією, після чого вступив до Української Галицької Армії (УГА) та перейшов із нею Збруч. «Там перебував він ціле пекло того часу, хворував на тиф та зносив усі злидні», – із сумом констатував його товариш Василь Мудрий [2, с. 1].

Після завершення польсько-української війни З. Пеленський залишився у Львові та почав працювати на «кооперативній ниві» – організував кооперативи, почав брати активну участь у громадянсько-політичному житті, став членом Головного Відділу «Просвіти», займався журналістикою. У 1927 р. він остаточно зосереджується на роботі в РСУК (головний редактор «Господарсько-кооперативного Часопису», референт пропаганди цього товариства) [3, с. 182], із 1930 р. – посол польського парламенту від Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

У цей період, як писав часопис «Холмська земля», «терен діяльності Пеленського сягав не раз далеко поза границі наших земель» [4, с. 4]. У 1931 р. З. Пеленський, будучи уже послом Української парламентської репрезентації (УПР), вперше взяв участь у роботі VII Конгресу національних меншин у Женеві [5, с. 2]. Відкрив Конгрес Й. Вільфан промовою, в якій проаналізував тогочасну ситуацію у світі. Голова Конгресу надіслав привітання відсутнім членам президії, зокрема Д. Левицькому. Водночас З. Пеленський наголосив, що тогочасна Європа не вирішить питання роззброєння аж доти, доки не вирішить проблеми національних меншин. Його позиція зрештою була розкритикована головою Конгресу Й. Вільфаном [6, с. 2].

Другий день роботи Конгресу присвячений розгляду питань національних меншин. Зокрема, Е. Амменде у своєму виступі поділився з учасниками Конгресу досвідом запровадження в Естонії культурної автономії для національних меншин [7, с. 89]. В останній день роботи Конгресу (31 серпня) на порядку денному нарад було декілька важливих питань, з-поміж яких – «роззброєння, безпечність і нерозв'язаність національного домагання» [8, с. 2]. З цього приводу «Діло» писало: «Перший промовляє німецький посол з Варшави п. Шіман (німець), далі говорили Беседняк (колишній словінський посол в італійському парламенті), катальонець (посол до мадридського парламенту), маляр (з Югославії) <...> Всі вони абсолютно повторюють відомі аргументи проти війни і за роззброєння. Живіший тон у трохи академічну дебету вносить український промовець, посол Пеленський. Вже сама обставина, що бесідник не читає, а говорить із пам'яті симпатично настроює слухачів» [8, с. 2].

Журналісти «Діла», зокрема, зазначали: «Теперішня Європа, каже бесідник [З. Пеленський – авт.], заповнена спорохнявілими будівлями державними і трохи не всі існуючі держави важко нездужають наслідком нерозв'язання національних питань. Се одне з питань цих найважливіших українське». З. Пеленський констатував, що «український нарід, якому відмовлено права на самоозначення, з права цього не зрієся. Всякі говорення про роззброєння так довго зв'язатися безнадійними, поки національні справи не будуть справедливо й остаточно полагожені» [8, с. 2]. «Діло» писало, що «ледви п. Пеленський серед рясних оплесків зійшов з трибуни, коли туди вскочив варшавський «русский» Пімонов і зворушеним голосом відчитав заяву свого обурення з приводу смерті пол. Голувка, приписуючи вбивство «українським терористам». Звідки він це знав, святі знають. Це безосновність твердження» [8, с. 2].

Додамо, що для вирішення українського питання на Конгресі була скликана спеціальна нарада (Вільфан – словенець з Італії, Шліман – німець із Латвії, Курчинський (росіянин), З. Пеленський). «Діло» інформувало галичан про підсумки наради: «Розмова тревала годину. п. Вільфан звернув голові Союзу Народів увагу на важке положення національних меншин і на небезпеку неполагодження національних питань для мира Європи, тай пригадав голові, що багато важних меншинних жалоб до Союзу Народів досі жде полагоди на дармо. Так нпр. вже швидко буде рік цілий від українських жалоб у справі подій

з осені м. р. у Східній Галичині, а про ефективну полагоду їх Союзом Народів досі не чувати... Присутній на розмові посол Пеленський подав голові кілька подробиць до тієї історії тай заповів доставити йому ще декілька нових. У ході розмови п. Леру виявив і розуміння меншинних питань, і доволі добру поінформованість і цікавість далі цим питанням присвячува ти пильну увагу. Застерігся при цьому, що говорив це тільки своїм іменем, а не як часовий президент Союзу Народів» [9, с. 1].

28 червня – 1 липня 1932 р. у Відні відбувся VIII Конгрес національних меншин. У перший день його роботи виступив представник українців З. Пеленський, який охарактеризував становище українців як територіальної національної більшості в Західній Україні та ставлення розв'язання українського питання [10, с. 2]. Закликаючи національні меншини в Європі до солідарності, представник УНДО наголосив: «Нашим найпалкішим бажанням є, щоби наші здобули собі своєю достойною працею пошану і моральний авторитет у цілм світі. Повага нашої організації хай витисне свою печать на обличчі політичного світу і хай послужить на користь поступу та здійснення справедливого співжиття народів і держав» [11, с. 2].

Окрему увагу варто зосередити на постаті З. Пеленського. На Конгресі він виголосив Заяву, яка викликала чимало дискусій на міжнародному форумі. «Пане президенте і Високий Конгресе! – почав З. Пеленський. – Нав'язуючи до наших попередніх заяв, коли ми, українці, беремо від літ активну участь в європейських конгресах національностей і разом із численними іншими заступленими тут народами, солідарно домагаємося дотримання та розбудови охорони національних меншин, то проте ні на один момент не забуваємо, що вимоги і права нашого народу далеко переступають рямці меншинної охорони, бо: 1) в більшості українських країв, що прилучені до чужонаціональних держав, ми не є меншістю, лише творимо безоглядну більшість місцевого населення, а саме у Сх. Галичині, на Волині і Поліссі в Польщі, а далі в українській частині Буковини та Бесарабії в Румунії і на українській території в Чехословаччині у т. зв. Закарпатті; 2) значні українські землі, як, напр. ,Галичина і Закарпаття крім загальних постанов про охорону меншин мають ще у міжнародньому праві загарантовані цілком окремі права, затверджені міжнародніми договорами. Це торкається права Сх. Галичини і Закарпаття до автономного устрою і це право підписали великі держави разом із державами заінтересованими» [12, с. 4].

З. Пеленський зауважував, що «всупереч цьому зобов'язанню дотичні держави цього нашого права не здійснили. То му підносимо тут також як на інших місцях як найрішучіше наш голос не тільки за найповнішим здійсненням меншиневих законів супроти нас, але також за виконанням загарантованих у міжнародних договорах права наших країв на автономію в дотичних державах» [12, с. 4].

Представник української делегації констатував: «Якщо згадуємо сьогодні з вдячністю виявлене нам моральне співчуття і підтримку у зв'язку з відомими полями з осені 1930 р. (т. зв. пацифікація), то одночасно звертаємося до Вас із проханням підтримати нас солідарно також у наших змаганнях добути згадані вище загарантовані нам міжнар. умовами права, так як це ми готові зі щирої душі підтримати змагання інших на родів. Усе, що ми бачимо нині тут у Відні, як також у Женеві, Льозанні та інших місцях, вказує нам, що грядуть нові часи, овіяні новим духом, а саме: духом солідарности, який починає охоплювати краї та народи. Вкінці та остаточно мусить затріюмфувати право перед «силою» [12, с. 4].

Завершуючи свою доповідь, З. Пеленський зауважив: «При розбудові цього нового духа теперішнього часу наші конгреси національностей співпрацюють з особливою енергією. З задоволенням та оправданою гордістю можемо вже нині ствердити, що наша праця, як вказує на це поважна дебата в англ. палаті лордів, не остає без наслідків. Одначе ми підємо у своїх бажаннях ще дальше. Цим нашим найпалкішим бажанням є, щоби наші конгреси здобули собі своєю достойною працею пошану і моральний авторитет у цілому світі. Повага нашої організації хай ви тисне свою печать на обличчі політичного світу і хай послужить на користь поступу та здійснення справедливого співжиття народів і держав» [12, с. 4].

Українська делегація у складі З. Пеленського, М. Рудницької (Польща), В. Залозенського, Ю. Сербенюка (Румунія) на IX Конгресі (1933 р.) внесла до розгляду питання про голод в УСРР, що стало одним із першочергових питань порядку денного [13, с. 3]. Зазначимо, що напередодні початку роботи Конгресу генеральний секретар Конгресу Е. Амменде підготував для газети «Діло» статтю, яка присвячувалась голодомору. «Це не простий випадок, що я як генеральний секретар Європейського Конгресу Національностей, який об'єднує кругло 40 мільйонів європейців, підіймаюсь отсього труду, щоби світові з'ясувати нечувані страхіття голодової катастрофи в Радянськм Союзі, – зазначав він. – Адже на його пограниччі мешкають численні народи, обняті Конгрессом: українці, білоруси, литовці й інші. Вони, очевидно, мають докладні дані про положення їх братів по тій стороні кордону, як і взагалі про все те, що діється на широких хліборобських землях Союзу. Мало того, що границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все таки передістаються

сюди голодом гнані людські жертви. Головно вздовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі трохи не щоденним явищем» [14, с. 2]. Е. Амменде зазначав, що «їх оповідання про голодові страхиття підтверджують наочні свідки з-за кордону, яким вдалося об'їхати й оглянути північний Кавказ, Кубань, Надволжанську Німецьку Республіку, а особливо Україну» [14, с. 2].

23 вересня делегація Конгресу національних меншин на чолі з Й. Вільфаном зустрілася з головою Ради Ліги Націй Л. Мовінклем, якому вручено резолюції останнього Конгресу. Учасник делегації З. Пеленський подякував від імені українців представникам Норвегії за їхнє прихильне ставлення до справ, які були на порядку дня Ліги Націй. Делегація звернула увагу на процедуру розгляду петицій меншин у Лізі Націй, на потребу її змінити та необхідність створення окремої комісії для вирішення справ національних меншин [15, арк. 19]. Того ж дня З. Пеленський оптимістично писав В. Мудрому із Женеви: «Загалом є таке враження, що всі вже знають про голод на Україні, однак треба ще буде багато ужити заходів, щоби публічна опінія змусила офіційні чинники до рятувкової акції» [16].

Після тривалої перерви З. Пеленський узяв участь у роботі XII Конгресу національних меншин, який відбувся 16–17 вересня 1936 р. у Женеві. Свою роботу Конгрес розпочав вшануванням пам'яті покійного генерального секретаря Е. Амменде. Серед учасників форуму були представники німців, українців, угорців, болгарів, хорватів, словенців, чехів і словаків з Австрії, росіян та шведів з Естонії та Румунії [17, с. 1]. Напередодні скликання редактор «Журналь де Женев» Е. Бріке у статті, присвяченій роботі Конгресу, звернув увагу на позицію українців, зауваживши, що «їх занепокоєння дуже велике – світ лишається байдужим на тяжку долю 35 мільйонів їх братів у Східній Україні, загрожених московською екстермінаційною політикою» [17, с. 1]. Окрім цього, автор статті вказав актуальність національного питання, адже 1914 року саме це стало однією з причин початку Першої світової війни [17, с. 1].

Двома основними питаннями Конгресу були: 1) право на існування національних груп у державах Європи; 2) реформа Ліги Націй і національні меншини. Основою для дискусії над першим питанням була промова представника німців Данії – Ш. Зодера, який обґрунтував права національних меншин. У дискусії виступив З. Пеленський, зауваживши: «На превеликий жаль, доводиться мені промовляти на XII з черги нашім Конгресі про право на життя національних груп у державах Європи, а не про поширення та поглиблення цих прав» [17, с. 1]. Він розкритикував примітку на запрошенні на Конгрес, де йшлося про відсутність питання становища окремих національних меншин у державах у порядку денному. Не міг оминати представник УНДО й УПР становища українців у СРСР: «Московський уряд не лише сповнює засобами національно-політичного терору розвиток української нації <...>, але й фізично винищує цілі частини української нації, якої засимілювати не має надії», – зазначав З. Пеленський [17, с. 1]. Політик запропонував Конгресу виступити посередником між національними меншинами і державними представниками та узгоджувати відносини між обома сторонами.

Телеграфічні повідомлення німецького прес-бюро та швейцарської телеграфічної агенції цитували уривки промови З. Пеленського про становище українців в СРСР [17, с. 1]. «Діло» з цього приводу писало: «Його промова, нагороджена рясними оплесками, викликала велике зацікавлення Конгресу, а зокрема, заступленої на нім преси. У телеграфічних звітках Німецького Пресового Бюро та Швейцарсько Телеграфічної Агенції особливо підкреслено те, що український Делегат говорив про страшну ситуацію української нації під пануванням Москви та про отруйні величчя московського уряду і Комінтерну на відносини між урядами та національними меншинами у різних державах Європи, зокрема у Польщі. Такий підхід актуальний остільки, що руїницька акція на терені міжнародних відносин у різних державах Європи це справді одна з найповажніших перешкод на шляху миру...» [17, с. 1].

13–16 липня 1937 р. в Лондоні розпочав роботу XIII Конгрес національних меншин. Головною темою дискусій лондонських засідань стала реформа Ліги Націй. Окрім цього, йшлося про пошанування прав національних меншин як про основу співжиття європейських народів, окреслено вплив самоврядування на культурне і господарське життя національних меншин [18, с. 2]. На конгресі з доповіддю виступив З. Пеленський. «Діло» так передало основні тези його виступу: «Провідною думкою реферату пос. З. Пеленського була самоуправа. Пос. Пеленський виказував на основі історії Англії, як дуже надається самоуправа, щоб на ній спертися керму і управу складних державних справ. Зокрема, самоуправа надається до пристосування до національних меншин. Вони ще більше вимагають такої самоуправи, бо змагають до її найвищої форми, до власної держави. Опісля промовець спинився над поодинокими ділянками громадського культурного і господарського життя, що їх нарід може досягнути найкраще при допомозі самоуправи. Це торкається не лише територіальних меншин, які мають сякий-такий доступ до самоуправи, але також до персональних меншин поєднаних у професійних, ремісничих, культурних і т. п. організаціях. Вкінці неостаннє місце займає теж Церква, що відіграє велику історичну роль не лише в релігійному, але також і національному житті українського народу» [19, с. 3].

Українська делегація (З. Пеленський, В. Залозенський, В. Мудрий) підтримала дві ухвали. Перша («Реформа Ліги націй і прав національних меншин») констатувала, що «приняті Лігою Націй гарантії у справі здійснення міжнародної охорони національних меншин залишилися майже не виконані і минулого року» [19, с. 3]. Конгрес пропонував Лізі Націй «зайнятися тим, щоби здійснено права національних меншин і щоби при нагоді реформи Ліги Націй подбати про дійсне налагодження і пристосування міжнародних прав та міжнародної охорони національних меншин» [19, с. 3].

Останній XIV Конгрес національних меншин (25–26 серпня 1938 р.) пройшов у Стокгольмі і вирішував такі питання: 1) національна політика у повоєнний період; 2) загроза миру «з причини пошанування прав національностей; 3) домагання національностей зі становища етики та їхнє значіння для розвитку європейського права». Українська делегація (З. Пеленський, В. Залозецький, О. Марітчак, В. Мудрий) брала активну участь у розгляді цих питань. У резолюціях Конгресу стверджено, що «загальне положення національностей в Європі погіршується далі в застрашневий спосіб. Майже всім національностям загрожує потрійна небезпека: остаточна затрата політичного значіння, господарське зубожіння та зменшення числа населення через асиміляцію, вимушене переселення та перепони при витворенні національно свідомих кляс» [20, с. 3].

Конгрес звернувся до урядів європейських держав із закликом провести зміни в напрямі реалізації політичної та культурної рівноправності всіх національностей. Учасники Конгресу зверталися також у своїх резолюціях до великодержав, які відігравали провідну роль у Лізі Націй: «Конгрес стверджує, що великодержави, творячи в рр. 1919–1920 у Лізі Націй контрольний орган для справ національних меншин, вийняли себе з-під цієї контролю, через це створили засаду нерівності між державами і довели до краху, наглядним доказом якого було у 1934 р. виповідження Польщею її зобов'язань дотично національних меншин» [20, с. 3].

Висновки. У 1930-х рр. З. Пеленський брав участь у роботі практично усіх Конгресів національних меншин. Діючи в рамках програмних засад УНДО, він незмінно відстоював право українського народу на власну державу, засуджував національно-культурну політику Другої Речі Посполитої. Виступи українського політика на міжнародній арені знаходили відгомін в європейській пресі, жваво обговорювалися українським суспільством, яке схвально оцінювало основні його тези.

Література:

1. Забута могила. *Наше слово*. 2012. 19 лютого. С. 1.
2. Помер Зиновій Пеленський. *Рідна земля*. 1943. 11 листопада. С. 1.
3. Гелей Т., Гелей С. Зиновій Пеленський. *Українські кооператори (Історичні нариси): У 3-х кн.* / За ред. С. Гелея. Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. Кн. 3. 380 с.
4. Памяті З. Пеленського. *Холмська земля*. 1944. 30 січня. С. 4.
5. [Конгрес національних меншин]. *Діло*. 1931. 28 серпня. С. 2.
6. На Конгресі Національних меншин. *Діло*. 1931. 9 вересня. С. 2.
7. Ротбарт М. Евальд Амменде і організація європейських конгресів національних меншинств. *Германія и Прибалтика*. 1978. Вып. 5. С. 88–96.
8. [Конгрес національних меншин]. 1931. *Діло*. 1931. 5 вересня. С. 2.
9. Мобілізація і маневри (Від нашого кореспондента.). *Діло*. 1931. 9 вересня. С. 1.
10. VIII Конгрес національностей. *Діло*. 1932. 9 липня. С. 2.
11. VIII Конгрес національностей. *Діло*. 1932. 10 липня. С. 2.
12. Українці на VIII. Конгресі Національностей. *Діло*. 1932. 9 липня. С. 4.
13. IX Конгрес національностей. *Діло*. 1933. 20 вересня. С. 3.
14. Конгрес національностей. *Діло*. 1933. 28 липня. С. 1–2.
15. Державний архів Львівської області. Ф. 11. Оп. 29. Спр. 6531. Арк. 19.
16. Дерев'яний І. Голодомор та Європа: уроки демократії. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/golodomor-ta-yevropa-uroki-demokratiyi.html>
17. XII. Конгрес національностей у Женеві. *Діло*. 1936. 26 вересня. С. 1.
18. Конгрес національностей. *Діло*. 1937. 21 липня. С. 2.
19. Етичні підстави національних рухів та самоуправа, як форма вияву. Зміст реферату українського посла Зеновія Пеленського та білорусина о. А. Станкевіча на конгресі меншин у Лондоні. *Діло*. 1937. 21 липня. С. 3.
20. Конгрес національностей. *Діло*. 1938. 6 вересня. С. 3.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.09>

УДК 9-05(292.451/.454)(=16)“1807/1872”

Трубчанинов Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІЙ ВІЗІЇ ВІНЦЕНТІЯ ПОЛЯ

У статті розповідається про визначного польського поета-романтика Вінцентія Поля (1807–1872), якого навіть називали «четвертим поетом-пророком». Він був також відомий як географ, етнограф і політичний діяч. Дослідники історії польської географічної науки особливо наголошують, що кафедра географії в Кракові, де працював В. Поль, стала другою в Європі та світі після кафедри Карла Ріттера в Берліні. Саме йому належить запровадження терміна «Креси» в розумінні колишніх східних земель Речі Посполитої.

Уродженець Любліна, виходець з ополяченої німецько-французької родини, значну частину свого життя він провів у Галичині. Тут він зростає, навчається, робив свої перші спроби в поезії та науці. Так, на межі 1830–1840-х років він об'їхав Карпати – від Буковини до Сілезії, вивчав фізичну географію та етнографію краю. У 1842 р. в кількох числах надзвичайного додатку до «Львівської газети» В. Поль опублікував свою розвідку щодо географії Галичини. Він готував ґрунтовну працю з географії та етнографії Польщі, проте більшість матеріалів згоріли під час селянського заворушення на початку 1846 р.

Наприкінці 1849 р. завдяки підтримці австрійського міністра культур і освіти В. Поль очолив новоутворену кафедру загальної, фізичної і порівняльної географії Краківського університету. Більшість із опублікованих географічних праць В. Поля – тексти лекцій, які він читав на початку 1850-х рр. у Кракові. В. Поль викладав географію Австрійської монархії, етнографію, географію Святої землі та низку інших навчальних курсів. Серед географічних дисциплін важливе значення вчений відводив історичній географії. Незважаючи на те, що з 1 січня 1853 р. В. Поль перестав бути професором, а його кафедра була ліквідована, він не полишав зацікавленості географічними студіями і в подальші роки.

У п'яти листах до Ф. Духінського (1867) В. Поль найбільш повно виклав власну історико-географічну візію польських земель, якими він вважав усі території, що колись входили до складу Речі Посполитої. На його думку, географічне розташування є природним фундаментом для історії. В. Поль вважав, що східний кордон Європи йшов не по Уралу та Кавказу, а відразу за басейнами річок Двіна та Дніпро.

Ключові слова: Вінцентій Поль, історична географія, українські землі, Карпатські гори, Річ Посполита.

Trubchaninov Serhii. Ukrainian Lands in Wincenty Pol's conception of historical geography

A prominent Polish romantic poet Wincenty Pol (1807–1872) was called “the Fourth prophetic poet”. Also he was well known as geographer, ethnographer and politician. Researchers of history of Polish geographical science especially emphasize that second cathedra of geography in Europe and the world after cathedra of Karl Ritter in Berlin has been hold by Wincenty Pol in Krakow. He was an author of term “Kresy” in the meaning of former eastern lands of Commonwealth of Poland.

Being a native of Lublin from assimilated German-French family he spent a big part of his life in Halychyna. That was the place where he rose, studied and made his first steps in poetry and science. In 1830–1840-s he had a trip around Carpathians and studied physical geography and ethnography of the region. In 1842 he published his research on geography of Halychyna in additions to “Gazeta Lwiwska”. He prepared a grounded work about geography and ethnography of Poland but a lot of materials was burned away when peasant's riots happened at the beginning of 1846.

In the end of 1849 Wincenty Pol hold the newly-formed cathedra of general, physical and comparative geography in University of Krakow. A majority of his published works were texts of his lectures at the beginning of 1850-s. Scientist gave an important place for historical geography among other geographical disciplines. Wincenty Pol taught geography of Austrian monarchy, ethnography, geography of Holy Land and some other courses. Despite of his dismissal he was still interested in geographical studies.

In five letters to Franciszek Duchński (1867) Wincenty Pol suggested his own conception of historical geography of Poland and former lands of Polish-Lithuanian Commonwealth. In his opinion, geographical location was a natural basement of history. Wincenty Pol considered that eastern border of Europe was after drainage basins of rivers Dvina and Dniπρο.

Key words: Wincenty Pol, historical geography, Ukrainian Lands, Carpathian Mountains, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Видатного польського поета-романтика Вінцентія Поля (1807–1872) часто називають «четвертим поетом-пророком». Але важливо наголосити, що він також відомий як визначний географ, етнограф і політичний діяч. У польській історіографії особливо підкреслюється, що кафедра географії в Кракові, яку В. Поль очолював у 1849–1852 рр., стала другою в Європі та світі після кафедри К. Ріттера в Берліні

[1, с. 26]. У багатьох десятках праць польських дослідників висвітлюється його діяльність у царині географії та природознавства. Особливо плідним періодом у цьому плані є початок ХХІ ст. За нашими підрахунками, лише в трьох тематичних збірках наукових праць, які вийшли у 2006, 2014, 2015 рр., опубліковано 57 статей сучасних дослідників, кілька робіт В. Поля та праць 1920-х рр. [2–4].

Як відомо, В. Поль першим вжив термін «Креси» в розумінні східних територій колишньої Речі Посполитої. Саме ця обставина привертає найбільшу увагу українських дослідників під час вивчення його діяльності [5]. Проте інші сторінки інтелектуальної біографії В. Поля не знайшли належного висвітлення в українській історіографії. Частково цього питання ми торкнулися у своєму монографічному дослідженні [6].

Метою статті є показ етапів становлення В. Поля як вченого-географа, аналіз його науково-педагогічної діяльності, характеристика історико-географічних поглядів, висвітлення місця українських земель у його творчості.

Уродженець Любліна, виходець з ополяченої німецько-французької родини, значну частину свого життя В. Поль провів у Галичині. Тут він зростав, навчався, робив свої перші спроби в поезії та науці. Під час навчання у Львові, Тернополі й Вільно у 1819–1830 рр. він здійснив перші подорожі (околиці Львова, Поділля, Волинь, Полісся, Литва), які вплинули на його зацікавленість дослідженнями з географії, природознавства та етнографії [7, с. 257]. Як співець Листопадової революції, В. Поль здобув величезну популярність після її поразки, оприлюднивши в 1835 р. збірку «Пісні Януша» [8, с. 130–131].

Як і багато хто з поетів, він неодноразово звертався до описів природи. Але в цьому й проявлявся його хист науковця, адже він намагався якнайглибше пізнати, зрозуміти і описати природу та її явища [9, с. 29]. У 1835 р. під час перебування в гостях у маєтку Тадеуша Скжинського в Загужанах коло Горлиці В. Поль написав поему, де описав подорож давніми землями Речі Посполитої. Вперше «Пісня про наш край» без вказівки на авторство була надрукована в 1843 р. у Познані. Це один із найвідоміших творів поета, який часто називають «поетичною географією Польщі», «поетичною етнографією» чи навіть «підручником патріотизму» [10, с. 60–61].

Поет майстерно описує польські землі, якими він вважав всі території, що раніше входили до Речі Посполитої. Оповідач розповідає, як виїхавши з Литви і проїхавши болота і пущі, Пінською дорогою він потрапляє на Русь – «пашнисту, рівну, суху, нелісисту». Вона здається мандрівникові справжнім раєм! Перша частина Русі, яку він побачив, – це Волинь, якщо ж поїхати ліворуч – буде квітуча, чорноземна Україна, якщо ж прямо аж до Дністра – Поділля, а вздовж Дністра – Побережжя [11, с. 30–32].

В. Поль із захопленням розказує про особливості кожного з регіонів. Так, на Волині його вразили ставки, на яких збиралися величезні зграї диких птахів. Спостерігаючи їхню поведінку, слухаючи пташине гелготання, поет порівнює поведінку птахів із сеймовими баталіями, залицаннями та бенкетами. До багатств Волині він зараховує велику кількість риби, збіжжя, свинини, великої рогатої худоби, коней, диких тварин, конопель, бджіл і меду, підкреслюючи також велику кількість мешканців краю [11, с. 33–34]. Оповідаючи про чудові українські краєвиди, затишні села та мальовничі міста, В. Поль із захопленням вигукує: «Нам жить тільки в Україні!», або ж: «Об'їзди цілий світ і перепливи море, немає кращого краю за Поділля!» [11, с. 45, 50].

Проте, милуючись українською природою, оповідач бачить деспотизм панів та їхніх слуг і тяжку долю простого люду. Він також з обуренням говорить про панство, яке перейшло на російський бік: «Гірший, ніж пан на Волині, є пів-панок на Поділлі!». Поет пише, що шляхта, яка утворила Тарговицьку конфедерацію, завинила перед Богом, вірою та минулим [11, с. 34–42, 54–55].

Історики польської географії та дослідники творчості В. Поля наголошують, що на межі 1830–1840-х років він особливо ґрунтовно вивчав фізичну географію. Разом із ботаніком Гіацинтом Конти Лобажевським В. Поль об'їхав Карпати – від Буковини до Сілезії. Особлива увага була приділена вивченню верхів'їв Дністра, Прута, Вісли та Одера. У 1843 р. В. Поль та Г. Лобажевський навіть виявили одне із джерел, з яких витікає Вісла (через століття біля витоку Чорної Віселки було встановлено пам'ятну плиту на честь цього відкриття) [12, с. 369–372; 13, с. 124].

Самопідготовці В. Поля в галузі географії допомагали також наукові дискусії з філософом Юзефом Кремером та геологом Людвиком Зейшнером, які свого часу слухали в Берліні лекції К. Ріттера. Також В. Поль вивчав твори О. Гумбольдта, К. Ріттера та іншу новітню літературу в галузі географічних наук [10, с. 60]. Молодий польський учений листувався з О. Гумбольдтом і навіть зустрічався з ним. Він також спілкувався на наукові теми з відомим чеським натуралістом Яном Пуркіне [14, с. 312–316].

У кількох числах надзвичайного додатку до «Львівської газети» в 1842 р. В. Поль опублікував свою розвідку щодо географії Галичини «Погляд на північні схили Карпат (під кутом зору природи)». Редакція часопису в передмові до цієї праці зазначала, що автор підготував нарис за її ініціативою спеціально

для «Львівської газети», у той же час він планує видати в недалекому майбутньому «Опис Північного Сходу Європи». У першій статті В. Поль охарактеризував гідрографічну мережу регіону (басейни Вісли, Дністра та Пруту, а також проекти будівництва каналів) [15], у наступній – ландшафт краю [16].

На жаль, ґрунтовна праця В. Поля з географії та етнографії Польщі, підготовлена до друку разом із картографічним матеріалом, яка містила опис близько 4 тис. річок, згоріла під селянського заворушення на початку 1846 р. [17, s. 4–8]. Тоді ж було знищено більшу частину циклу поезій «Свята катеринка», в якому В. Поль розмірковував над історичною долею своєї батьківщини. Так, в історико-географічній «Картині III» показано його бачення слов'янської землі, згадуються річки, що впадають у Чорне та Балтійське моря, а також люди, які використовують їх (литвини, русини й поляки). Розповідаючи про переломні моменти польської історії, В. Поль вказував, що були періоди, коли виникали можливості для піднесення нації, але занадто часто ці можливості втрачалися через неправильні дії поляків. Серед позитивних героїв, зображених поетом, бачимо гетьмана Я. Тарновського, літописця Я. Длугоша, єзуїта П. Скаргу, астронома М. Коперника, короля Яна Собеського та ін., серед негативних – королеву Бону [18].

Револьюційні події 1848 р., слов'янський конгрес у Празі викликають у В. Поля інтерес до давньої історії слов'ян. У поетичній формі він доводить, що племінна назва слов'ян походить від божественного слова, тобто слов'яни є носіями «Слова Божого» [19, s. 91–92].

Згодом через поліцейський тиск щодо активних учасників подій «Весни народів» у Галичині В. Поль був змушений залишити Львів. Після короткого перебування в Марієнбаді та Празі восени 1849 р. він приїхав до Відня, де зустрівся із нещодавно призначеним міністром освіти графом Л. фон Тун-Хохенштайном. Останній у 1846–1848 рр. обіймав посаду державного радника у Галичині, був знайомий із В. Полем та добре знав про його наукові амбіції. Саме тому міністр і запропонував йому очолити кафедру польської літератури у Краківському університеті. Проте В. Поль не прийняв цієї пропозиції – за однією з гіпотез він сказав, що йому нічого додати до лекцій А. Міцкевича про слов'янську літературу. У той же час він виступив з ініціативою створення кафедри загальної, фізичної і порівняльної географії. 8 листопада 1849 р. В. Поль отримав указ цісаря про призначення його екстраординарним професором із річною платнею 1,2 тис. ринських золотих [17, s. 109–110, 112–113]. Кафедра географії у столичному Віденському університеті з'явилася лише весною 1851 р., її очолив відомий дослідник Альп Фрідріх Сімоні [20, s. 10–13].

У Краків В. Поль прибув 18 листопада 1849 р. та відразу ж розпочав енергійну підготовчу роботу – отримавши 500 ринських золотих дотацій від керівництва вишу, придбав для бібліотеки кілька десятків наукових праць та часописів із географії; звернувся з листами до багатьох колекціонерів і меценатів із проханням допомогти із поповненням збірок університету. Коли 10 січня 1850 р. послухати лекцію В. Поля зібралося чимало бажаючих, він добився від керівництва встановлення плати за відвідування лекцій сторонніми особами, а отримані за це кошти були спрямовані на харчування бідних студентів [21, s. 37–38].

Пристаюючи до викладання курсу загальної, фізичної та порівняльної географії, В. Поль виголосив лекцію, в якій охарактеризував своє бачення географії як академічної дисципліни. Вчений наголошував, що географічна наука є дуже давньою та спершу розвивалася в тісному зв'язку з історією та політикою, важливе значення для її становлення мали праці Аристотеля. У XVIII ст., коли географічні знання сягнули високого рівня розвитку, з'явилася так звана «чиста географія», відірвана від історії та політики [22, s. 119, 121, 123]. В. Поль вказував на тісний зв'язок географії з мінералогією, метеорологією, ботанікою, зоологією та ін. науками, внаслідок чого виникли такі підрозділи географії: геологія, кліматологія, географія рослин, географія тварин, етнографія [22, s. 124–132]. Важливе значення вчений відводив історичній географії, яку він вважав частиною загальної географії, а не окремою наукою [22, s. 133–135].

Протягом 1849/1850, 1850/1851 та 1851/1852 н. р. В. Поль викладав курс географії Австрійської монархії, проте розмножені літографськими засобами тексти лекцій, супровідні їм карти, а також рукописи стосовно регіонів Альп, Судетів, Подунав'я та Карпатів були знищені під час великої пожежі 18 липня 1850 р. [23, s. 2]. У зв'язку з цим на початку 1851 р. учений вирішив оприлюднити свій курс «Погляд на північні схили Карпат», в якому охарактеризовано ландшафт регіону [23, s. 3–29], його гідрографічну мережу [23, s. 31–49], поділ природи краю на три світи (світ гір, світ холодних, вологих північних рівнин, степовий світ) [23, s. 51–80], карпатські перевали та шляхи біля підніжжя гір [23, s. 81–94], а також етнографічні групи [23, s. 95–116].

У 1851/1852 н. р. В. Поль читав, зокрема, курс етнографії. Свідчення про етнографію Галичини учений черпав із різних джерел, до окремих з яких він ставився досить скептично. Тому, розповідаючи про

етнографічні групи т. зв. «куртаків» чи «чухонців», які мешкали в Низьких Бескидах, автор вказує, що хоча їх і називають «лемками», – від слова *lem*, яке вони вживають, немає підстав для творення їхньої особливої історії. В. Поль, кепкуючи, зазначив, що так само можна було б взятися за історію для народу «немків» чи «лежків», адже в трьох селах понад Ославою в одному люди кажуть «лем», в іншому – «нем», в третьому – «леж» [23, s. 111].

У лютому 1851 р. вийшов друком ще один курс В. Поля «Північний схід Європи з погляду природи». У передмові до книги зазначалося, що курс, призначений для студентів та усіх бажаючих, читався в 1850 р. та був старанно законспектований одним із слухачів. У двох частинах йшлося про природу величезної території (від Карпатських гір до Балтійського моря), з акцентом на гідрографічну мережу цього субрегіону Європи [24]. Третю частину цього курсу становили «Картини із життя та природи». Ці «картини» були написані автором пізніше та з різного приводу. Так, «Пам'ятка про Дністер» з'явилася на межі 1850–1860-х років, у зв'язку з планами організації пароплавства на Дністрі. У цьому творі В. Поль називає головні історичні події XV–XVII ст., інформує про картографічні роботи у XVII–XVIII ст., про спроби налагодження судноплавства у XIX ст. (у т. ч. про спорудження прибережних дамб у 1845 р.), про значення Одеси в торгівлі збіжжям [25, s. 251–258]. Автор публікує меморіал Львівського господарчого товариства про важливість Дністра для Галичини як шляху водного та торговельного та ін. У цьому документі перелічувалися десятки різних товарів, які планувалося перевозити Дністром. Зокрема, вказувалося, що товари, що надходили до Австрії з Азії морським шляхом навколо Африки до порту Трієст або ж через Англію чи Гамбург, у разі надходження через чорноморські порти будуть значно дешевшими [25, s. 265–266].

У Краківському університеті В. Поль також викладав географію Палестини і Сирії на теологічному відділі. Доопрацьований курс «Географії Святої землі» пізніше було видано у Львові (1862) [26].

З весни 1850 р. В. Поль організував для студентів екскурсії за межі Кракова – до маленьких містечок, до Неполоміцької пущі, в гори. У великій вилазці в Татри і Пеніни в липні-серпні 1852 р. брало участь близько 100 осіб. Під час цієї екскурсії молодь встановила в гірській долині дерев'яний хрест із написом «І нічого над Богом» та заспівала кілька патріотичних пісень. Дізнавшись про це, професор кафедри загальної історії А. Валевський, який неприязно ставився до В. Поля, написав донесення міністру поліції, в якому трактував екскурсійну діяльність ученого-географа як підготовку до революції. Вже 30 вересня 1852 р. цісар підписав розпорядження про відставку чотирьох професорів Краківського університету, внаслідок чого з 1 січня 1853 р. В. Поль перестав бути професором, а його кафедра була ліквідована [27, s. 63–65].

Упродовж 1840–1852 рр. В. Поль працював над поемою «Мохорт», яка побачила світ на початку 1855 р. Публікація твору стала справжньою сенсацією в польському суспільстві. У поемі, яку називали «молитвою польських душ», новий світоглядний зміст одержав термін «*kresy*», зафіксований у вжитку ще в XV ст. Дослідники підкреслюють, що В. Поль відіграв чи не головну роль у змалюванні ідилічної України, яка спершу існувала тільки в уяві «української школи» і її прихильників та виросла «до рангу центральної сцени польської національної історії» [5, s. 174, 176].

В. Поль продовжував цікавитися географією і в наступні роки, вже не обіймаючи посади професора. У п'яти листах до Ф. Духінського (1867) учений і поет виклав власну історико-географічну візію Польщі. Зокрема, він наголошував, що виходить із того переконання, що географічне розташування є природним фундаментом для історії [28, s. 4]. В. Поль закликав боротися з німецькими географами їхньою ж зброєю, доводячи хибність їхніх теорій. Зокрема, він вважав, що Німецька низовина відокремлена від польських рівнин; в історичного простору Польщі власна ідея, що відображена в окремішності Польської землі; східний кордон Європи проходив не гірськими хребтами Уралу та Кавказу, а відразу за басейнами річок (Зах.) Двіни та Дніпра; басейн Волги належить вже до Центральної Азії [28, s. 7–8].

Як відомо, представники «української школи» відсували на задній план «Україну гайдамаків і козаків». Для них Україна – шляхетська, рицарська, бравурна, сповнена «родової фантазії», що кохається в конях, ярмарках, торговищах, безкомпромісна в любові і помсті; її отамани набувають шляхетства, шляхтич стає рицарем-християнином, простий народ ледь чи не з радістю піддається колонізації, а «благородний козак-рицар» перетворюється на «кращого друга поляків» [5, s. 176]. Саме тому В. Поль вважав запорізьких козаків деструктивною силою в історії Польщі, оскільки, на його думку, вони «жили тільки грабунком сусідніх країн» [28, s. 19]. Стосовно ж Москви він особливо наголошував на азійському характері її правління, звичаях тощо [28, s. 21].

На думку В. Поля, межею між Європою і Азією були вододіли, що відокремлюють басейни Дніпра і (Зах.) Двіни від басейнів Волги й Дону [28, s. 26]. Важливим географічним об'єктом учений називав Карпатські гори, які з півдня обмежували рівнини Польщі й Русі. На північних схилах мешкали різні

етнографічні групи поляків і русинів, які по-різному називали гірські хребти та інші форми рельєфу [28, s. 30–33]. В. Поль виділив окремі історико-географічні регіони, вказав на їхні межі, висловив міркування щодо походження назви. Так, щодо Волині він зазначив, що це родюча країна, наполовину вкрита лісом, наполовину зайнята орними полями і луками. Її назву В. Поль пов'язував із народним уявленням, що цей край найкраще придатний для вирощування великої рогатої худоби [28, s. 34].

Польський географ вважав, що на «історичних польських землях» важливу роль мали наступні ріки: Варта з притокою Нотець у басейні Одри, Буг із Нарвою в басейні Вісли, Вілія в басейні Німану, Прип'ять і Березина в басейні Дніпра, Стрий, а також Сан із Віслоком у передгір'ях Карпат [28, s. 47]. Учений вказував, що через рівнину між Одером і Дніпром проходила свого роду «стратегічна лінія» від Костшина (місце впадіння Варти в Одер) до Чорнобиля (місце впадіння Прип'яті в Дніпро). Спираючись на неї, «національна сила Польщі» давала відсіч натискам з усіх боків. Так, озерна Великопольща, Мазовше і Пінщина захищали Сілезію, Малопольщу, Поділля, Волинь і Україну з боку Помор'я, Пруссії та Верхньої Литви [28, s. 49].

В. Поль підкреслював, що пороги на Дніпрі нагадують про діяльність Запорозької Січі, пороги на Дністрі – про боротьбу з волохами, татарами і турками, пороги на (Пд.) Бугові – про Чорний і Кучманський шляхи, якими відбувалося нашествя зі сходу [28, s. 50]. На думку польського ученого, джерело козацтва було не руське, а азійське, а також гайдамацьке. Спустошену ж Україну залюднювали вихідці з Поділля, Волині та Овруччини. Іншим гніздом, з якого вирушала «рільнича людність» на Русь, Литву і всю Польщу, було Мазовше [28, s. 51].

Польський географ допускав, що над берегами Одера, Вісли, Дністра й Дніпра в давнину існували численні поселення полян, відомих під різними назвами. Оскільки південно-східна частина цього obszaru не була сприятлива для рільництва через брак водних ресурсів, мешканці Поділля споруджували численні ставки на допливах Дністра, починаючи від річки Верещиці. У басейні Пд. Бугу ставки будувалися від верхів'я Бугу до впадіння в нього Синюхи. Цілі ланцюжки ставків на Волині були на річках Ікві, Стирові, Горині й Случі, а на Україні (тобто в межах колишнього Київського воєводства. – С. Т.) – на Тясміні, Ірпені, Тетереві й Росі. В. Поль підкреслював, що такої кількості штучних водосховищ в Європі більше ніде не було. Численні ставки, на його думку, змінили на краще рільництво краю. Саме тому вчений із болем звертав увагу на занепад ставкового господарства, який він міг спостерігати [28, s. 53–58]. Українська степова природа зумовила також появу численних хуторів, майданів, гут та ін. на південному сході [28, s. 59].

Поріччя Вісли, на думку В. Поля, стало осердям польської історії, оскільки вона була «панівною річкою» на Балтиці, у той час як такою річкою в Чорноморському басейні був Дунай. Він підкреслював, що напрямок течії Дніпра нагадує Рону. Обидві річки є свого роду природним рубежем, за Роною – Франція, за Дніпром – Азія [28, s. 60–61]. Якщо для історії Західної Європи важливе значення як комунікації мали річки, то для українських територій такими були степові (татарські) шляхи. Але цими шляхами приходили й нападники, від яких мусила оборонятися й ховатися місцева людність [28, s. 62–82].

У доповідях на засіданнях Краківського наукового товариства взимку 1868–1869 рр. В. Поль оприлюднив свій п'ятий лист Ф. Духінському, присвячений діалектам польської мови [28, s. 82–136]. І знову він наголосив на великому впливі річкової мережі на розселення і розвиток польського народу [28, s. 92–93]. «Плем'я полян мало бути дуже сильним і потужним, – писав В. Поль, – коли вихідці з-над Вісли могли залюднити цілий пізніший простір польської Речі Посполитої» [28, s. 120]. На його думку, поляни вийшли з низин у середній течії Одера й Вісли та вирушили в різних напрямках. Зокрема, рух відбувався вздовж (Зах.) Бугу вгору за течією, аж до його витоків. З Волинської височини поляни розійшлися в різні боки, заселивши Волинь, Поділля аж до Дністра, лісисте Полісся Волинське й Київське (племена древлян), околиці Києва (поляни дніпровські), верхів'я Дніпра (кривичі, дреговичі й полочани) [28, s. 121–122].

В. Поль виділяє окремий «опольський» діалект польської мови. Окреслений ним регіон «Ополе» на півночі сягав до Волинського й Київського Полісся, на заході – до вододілу Сяну й Верхнього Дністра, на півдні – до Пруту, на сході – до Дніпра [28, s. 127]. На його думку, територія України (тобто Київщина – С. Т.), яка часто спустошувалася внаслідок татарських нападів, знову й знову заселялася вихідцями з Овруччини (нащадками древлян), у той час як Побережжя, теж відкрите нападникам, заселялося вихідцями із Волині [28, s. 131]. В. Поль вважав, що «відрубність Південного Ополя», яка знайшла відображення в польській літературі, була на шкоду національній справі, оскільки, на його думку, це спростовувалося походженням, мовою, звичаями та історією населення краю [28, s. 132].

Отже, визначний польський поет, «перший географ» В. Поль поділяв ідеї географічного детермінізму. Найбільш повно свою історико-географічну візію він виклав у працях, що з'явилися вже у зрілому віці. Провідну роль в історичному розвитку народів В. Поль відводив їхньому географічному розташуванню. Межі історичної Польщі, на його думку, простягалися від Одера на заході до Дніпра

на сході. Він вважав, що спершу ця територія була заселена різними польськими племенами, батьківщиною яких був край у середній течії Вісли. На його думку, з утворенням Речі Посполитої до її складу цілком легітимно увійшли давні польські землі на сході. На його ментальній мапі Русь – східна частина колишньої Речі Посполитої, Україна – це лише територія колишнього Київського воєводства. Він заперечував існування окремого українського народу, а росіян вважав ослів'яними туранцями.

Література:

1. Jackowski A., Sołjan I. Wincenty Pol jako geograf. *Wincenty Pol (1807–1872). W służbie nauki i narodu* / pod red. Krystyny Grodzińskiej i Adama Kotarby. Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2010. S. 25–47.
2. Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca / pod red. Antoniego Jackowskiego i Izabeli Sołjan. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, 2006. 240 s.
3. Świat Wincentego Pola : Język i natura. Natura i naturaliści / pod red. Tadeusza Piersiaka. Lublin : Muzeum Lubelskie w Lublinie, 2014. 144 s.
4. Obrazy natury i kultura. Studia o Wincentym Polu / pod red. Małgorzaty Łoboz. Wrocław : Agencja Wydawnicza a Linea, 2015. 688 s.
5. Шама О. Поема польського поета Вікентія Пола «Мохорт» і її значення у формуванні поняття «Креси». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 173–180.
6. Трубочанінов С.В. Конструювання національного простору: історико-географічні уявлення в українській науковій і суспільно-політичній думці 1830–1930-х рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2019. 480 с.
7. Harasimiuk K., Harasimiuk M. Pionierskie badania krajoznawcze Stanisława Staszica i Wincentego Pola w Karpatach. *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій* : збірник наук. пр. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 251–265.
8. Bondos K. Obcy wśród swoich – romantyczna biografia Wincentego Pola. *Spoleczeństwo. Edukacja. Język* / Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku. 2018. Tom 7. S. 129–145.
9. Lyszczyna J. Wincenty Pol i romantyczne odkrywanie natury. *Świat Wincentego Pola : Język i natura. Natura i naturaliści*. S. 25–30.
10. Jackowski A., Sołjan I. Wincenty Pol «ojciec» nowożytnej geografii polskiej. *Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca*. S. 51–96.
11. Pol W. Pieśń o ziemi naszej / wyd. 2-e. Poznań : Nakładem księgarni J. K. Żupańskiego, 1852. 155 s.
12. Mann M. Wincenty Pol : studjum biograficzno-krytyczne. T. 1. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1904. [6], 402 s., [1] k. tabl.
13. Pociask-Karteczka J. Hydrografia w pracach Wincentego Pola. *Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca*. S. 115–132.
14. Zielnica K. Alexander von Humboldt und die polnischen Naturforscher in Galizien. *Wissenschaftskolleg : Jahrbuch 1981/82* / hg. Peter Wapnewski. Berlin : Quadriga-Verlag, 1983. S. 303–329.
15. Pol W. Rzut oka na Północne stoki Karpat (Pod względem Przyrodzenia). Artykuł I. Wodna sieć kraju. *Dodatek nadzwyczajny do Gazety Lwowskiej* / red. J. N. Kamiński. Lwów : Nakładem Spadkobierców F. Krattera, 1842. 24 marca. S. 1–4; 10 maja. S. 1–2; 14 czerwca. S. 1–4.
16. Pol W. Rzut oka na Północne stoki Karpat (Pod względem Przyrodzenia). Artykuł II. Kształt i powierzchnia kraju. *Dodatek nadzwyczajny do Gazety Lwowskiej*. 1842. 28 czerwca. S. 1–4.
17. Mann M. Wincenty Pol : studjum biograficzno-krytyczne. T. 2. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1906. [4], 464 s., [2] k. tabl.
18. Bondos K. Wincenty Pol na krańcach świata literackiego. *Romantycy na krańcach Świata. Podróże egzotyczne i peregrynacje wewnętrzne* / pod red. Ewy Modzelewskiej i Pawła Sobola. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2015. S. 163–176.
19. Michalski M. Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku: W poszukiwaniu tożsamości wspólnotowej. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2013. 290 s.
20. Penck A. Friedrich Simony : Leben und Wirken eines Alpenforschers. Ein Beitrag zur Geschichte der Geographie in Österreich. Wien : Hölzel, 1898. 113, XXII s. (Arbeiten des Geographischen Institutes der K. K. Universität Wien; Heft 6).
21. Ziejka F. Krakowskie lata Wincentego Pola. *Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca*. S. 31–49.
22. Pol W. Rzut oka na umiejętność geografii ze stanowiska uniwersyteckiego wykładu. *Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą* / 1-e wyd. zupełne, przejrane i uporządkowane przez samego autora. T. VI = Serya druga : Dzieła prozą. T. III. Lwów : Nakładem F. H. Richtera, 1877. S. 117–135.
23. Pol W. Rzut oka na Północne stoki Karpat (Prelekcyje). *Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*. T. VI = Serya druga : Dzieła prozą. T. III. Lwów : Nakładem F. H. Richtera, 1877. S. 1–116.
24. Pol W. Północny wschód Europy pod względem natury (Cz. I, II). *Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*. T. II = Serya druga : Dzieła prozą. T. I. Lwów : Nakładem F. H. Richtera, 1875. 454 s.
25. Pol W. Pamiętnik o Dniestrze. *Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*. T. IV = Serya druga : Dzieła prozą. T. II. Lwów : Nakładem F. H. Richtera, 1876. S. 251–317.
26. Pol W. Geografia Ziemi Świętej w dwóch księgach. *Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*. T. VI = Serya druga : Dzieła prozą. T. III. Lwów : Nakładem F. H. Richtera, 1877. S. 231–387, 2 tabl.
27. Barycz H. Wincenty Pol jako profesor geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim. *Prace komisji historii medycyny i nauk matematyczno-przyrodniczych* / Polska Akademia Umiejętności. Kraków, 1949. № 3. S. 43–128.
28. Pol W. Historyczny obszar Polski (Pięć listów do Duchyńskiego). *Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*. T. X = Serya druga : Dzieła prozą. T. V. Lwów : Nakładem F. H. Richtera, 1878. S. 1–136.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.10>

УДК 94(438)“1989/2019”:061.2

Беззубенко Аліна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ПРАВОЗАХИСНИЙ АКТИВІЗМ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Стаття присвячена дослідженню діяльності польських неурядових організацій у сфері охорони прав людини. Загалом польський «третій сектор» виступає своєрідним каталізатором та важливим фактором у процесі розбудови громадянського суспільства в країні, що особливо простежується після 1989 р. із падінням комуністичного режиму. Саме неурядові організації надають істотну підтримку населенню практично в усіх сферах життєдіяльності, правовий захист зокрема. Наведено приклади вже реалізованого позитивного досвіду такої діяльності. Зокрема, охарактеризовано діяльність найбільш авторитетних і досвідчених польських неурядових організацій – Польського Червоного Хреста, Гельсінської фундації з прав людини, Польської Міжнародної амністії, Карітас тощо. Вище перераховані НУО є найбільшими із найширшим спектром правозахисної діяльності. У Польщі також існують інші організації. Усі вони однаково важливі та сприяють просуванню ідеї прав людини. Правозахисний активізм неурядових організацій та його форми й масштаби залежать від низки чинників. Це політична структура суспільства, історичні традиції, рівень знання та розуміння громадянами своїх прав, рівень розвитку системи захисту прав людини, фінансування діяльності організацій. Усі ці фактори тією чи іншою мірою є важливими у процесі реалізації правозахисної діяльності НУО. У досліджуваній період спостерігаємо консолідацію правозахисних неурядових організацій, перетворення їх на активний соціально-політичний фактор у країні. Досвід Польщі, де такі організації свого часу стали ядром у боротьбі за демократичні перетворення, дедалі більше запозичується неурядовими організаціями інших країн, зокрема і Україною, оскільки дотримання прав людини є важливою частиною загального прагнення до демократії, законності та правової держави.

Ключові слова: неурядова організація, права людини, громадянське суспільство, соціальна допомога.

Bezzubenko Alina. Human rights activism in the activities of Polish non-governmental organizations

The article is devoted to the study of the activities of Polish non-governmental organizations in the field of human rights protection. In general, the Polish “third sector” acts as a kind of catalyst and an important factor in the process of building civil society in the country, which is especially evident after 1989 with the fall of the communist regime. It is non-governmental organizations that provide significant support to the population in almost all spheres of life, and legal protection in particular. Examples of already realized positive experience of such activity are given. In particular, the activities of the most authoritative and experienced Polish non-governmental organizations are described – the Polish Red Cross, the Helsinki Foundation for Human Rights, Polish Amnesty International, Caritas, etc. The above NGOs are the largest with the widest range of human rights activities. There are also other organizations in Poland. They are all equally important and promote the idea of human rights. Human rights activism of non-governmental organizations and its forms and scale depend on a number of factors. This includes the political structure of society, historical traditions, the level of knowledge and understanding of citizens of their rights, the level of development of the human rights protection system, financing the activities of organizations. All these factors are to some extent important in the process of implementing human rights activities of NGOs. In the period under study, we see the consolidation of human rights NGOs, their transformation into an active socio-political factor in the country. The experience of Poland, where such an organization once became the core of the struggle for democratic transformation, is increasingly being borrowed by non-governmental organizations in other countries, including Ukraine. Due to the fact that human rights are an important part of the general desire for democracy, the rule of law.

Key words: non-governmental organization, human rights, civil society, social assistance.

Нині неурядові організації (далі – НУО) стали постійним елементом польської дійсності. Організації почали виникати в Польщі одночасно з країнами Західної Європи. Однак їхня діяльність у другій половині ХХ ст. була заборонена, як і в інших країнах соціалістичного табору. Відродження діяльності польського «третього сектора» розпочалося з 1989 р. із падінням комуністичного режиму, оскільки

саме з цього часу розпочинається процес системної трансформації в країні, а отже, і певні зміни у свідомості та менталітеті польських громадян.

Початок 1990-х рр. був періодом високої динаміки у створенні нових неурядових організацій. Сфера діяльності польських НУО охоплювала практично усі галузі життя громадян – економіку, політику, науку, культуру, освіту, право тощо. 1990–2000-і рр. принесли багато позитивних змін у функціонуванні польського «третього сектора». Серед них варто зазначити професіоналізацію діяльності, активізацію співпраці з офіційною владою та бізнесом, прийняття Закону про громадську діяльність та волонтерську роботу від 24 квітня 2003 р.

Громадські організації в країні мають багатовікову історію, витоки якої можна прослідкувати ще в попередні століття, коли виникали товариства, що брали на себе завдання, які не виконувала держава. Наприклад, вони допомагали бідним, інвалідам, соціально незахищеним верствам суспільства тощо. Зокрема, таку діяльність здійснювали церкви та благодійні товариства.

Тому незалежні організації постійно були присутніми в суспільному житті Польщі і до кінця 1940-х рр. становили важливий елемент соціальної інфраструктури країни. Варто зазначити, що на межі 1940–1950-х рр. такі польські організації, як Польський Червоний Хрест або Карітас, активно діяли у сфері не тільки соціальних послуг, а й у сфері охорони прав людини [1, s. 137–138].

Правозахисний активізм неурядових організацій та його форми й масштаби залежать від низки чинників. Це і політична структура суспільства, історичні традиції, рівень знання та розуміння громадянами своїх прав, рівень розвитку системи захисту прав людини, фінансування. Усі ці фактори тією чи іншою мірою є важливими у правозахисній діяльності НУО. Однак головним, на нашу думку, є ступінь залежності від політичної структури суспільства.

Наприклад, у комуністичний період функціонування незалежних організацій було різко обмежене і піддавалося суворому політичному та адміністративному контролю. Як наслідок, організації, що існували в Польщі у післявоєнний період, були переважно проурядовими установами. Тому цей період характеризується відсутністю політичної, правової та фінансової спроможності для справді незалежних громадських ініціатив, зокрема у сфері захисту прав людини. Основною функцією цих організацій була політична мобілізація, а надання соціальних послуг та захист інтересів різних груп населення стали другорядними. Цей парадокс дав змогу комуністичним урядам офіційно підтримувати громадянські ініціативи, здійснюючи повний контроль над ними [1, s. 138]. На думку М. Новосельського, роки комуністичного правління в Польщі означали дефіцит основних ресурсів, необхідних для вільної діяльності громадянського суспільства та неурядових організацій. Соціальна робота була пов'язана із зобов'язаннями перед державою, самі ж громадяни з недовірою ставилися до різних типів громадських об'єднань [2, s. 8].

Визнання прав і свобод людини найвищою цінністю цивілізованого суспільства стало важливим етапом на шляху формування польської держави як демократичної, правової, соціально орієнтованої країни. Так, у 1991 р. Польща стала членом Ради Європи, у 1993 р. підписала Європейську конвенцію з прав людини. У Конституції Республіки Польща, яка набрала чинності 17 жовтня 1997 р., положення про «Свободи, права та обов'язки людини і громадянина» містяться у II розділі. Для збереження прав польських громадян створено низку інституцій, таких як Конституційний трибунал, Державний трибунал та Омбудсмен. Тим не менше, як і в більшості демократичних країн, вагому роботу в боротьбі за дотримання стандартів прав людини проводять саме неурядові організації.

Нині в Польщі діє значна кількість різноманітних НУО, що працюють у сфері захисту прав людини. Причому неурядові організації, які намагаються охопити увесь спектр правових питань, становлять конкретні групи тиску та відіграють вагомий роль у захисті прав людини не тільки у Польщі, а й в багатьох країнах світу. Завдяки динамічному розвитку НУО після 1989 р. нині вони сприймаються як один із важливих недержавних суб'єктів у досліджуваній сфері. На думку М. і Дж. Симонідес, діяльність НУО є найкращим прикладом універсалізму прав людини [3, s. 9].

Важливим джерелом інформації про ситуацію в польській державі у сфері охорони прав людини є звіти та соціальні кампанії таких міжнародних організацій, як Amnesty International (Міжнародна Амністія) чи Human Rights Watch. Серед польських НУО можемо виділити Helsińskie Fundacji Praw Człowieka (Гельсінська фундація з прав людини), Polski Czerwony Krzyż, PCK (Польський Червоний Хрест), Polska Akcja Humanitarna (Польська Гуманітарна Акція), Caritas тощо.

Однією з перших організацій, що ініціювала правозахисний активізм у країні, можна вважати Polski Czerwony Krzyż, PCK (Польський Червоний Хрест). Це також найстаріша неурядова організація в Польщі, що започаткувала свою діяльність ще у 1919 р. Польський Червоний Хрест орієнтований на поширення ідей гуманізму, готує майбутніх фельдшерів та волонтерів, організовує різноманітні курси, наприклад, курси порятунку, шукає людей, які зникли під час проведення бойових дій, здійснює профілактику інфекційних захворювань та поширення епідемій.

Мінливі політичні та складні соціально-економічні умови, що настали в країні після 1989 р., значно вплинули на діяльність Польського Червоного Хреста. Особливо гостро постало питання щодо фінансування діяльності організації. У ситуації економічної кризи держава не мала змоги фінансувати такі організації, а спонсорська допомога тільки зменшувалась. У цей період Польський Червоний Хрест зосередив свою увагу на інших формах надання соціальної допомоги. Популярними стали пункти видачі їжі, одягу, ліків тощо. Діяли цілодобові центри догляду для людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями, матерів із дітьми, нічні притулки, їдальні. Витрати на утримання цих установ покривались за рахунок різних ресурсів: повітові центри допомоги, центри соціального забезпечення, органи місцевого самоврядування, власні ресурси, кошти інших фондів і т.д.

Значним досягненням ПЧХ протягом 1989–2003 рр. стала організація мережі центральних інтервенційних складів (у Слупську, Катовіце, Згежі і ін.) та 49 інтервенційних воєводських складів. Польський Червоний Хрест організував відповідну підготовку для працівників та волонтерів щодо організації допомоги жертвам катастроф або стихійних лих (курси, самоосвітні матеріали) [4, s. 124–125].

Особливою формою діяльності організації стала допомога, що надавалась біженцям різних національностей, які перебували на території польської держави. Зокрема, допомога надавалась біженцям із Близького Сходу та Африки, громадянам колишнього Радянського Союзу, циганам із Румунії, громадянам Югославії. З початком 1990-х рр. Польський Червоний Хрест брав активну участь в операціях із міжнародної допомоги. Наприклад, тільки у 1989–1991 рр. було відправлено 201 транспорт вагою близько 1511 т до місцевих організацій Румунії, Албанії, Ірану, Перу, Болгарії, Сербії, Туреччини, Литви та інших республік колишнього СРСР, Китаю і Югославії [5].

Вагомою організацією у сфері популяризації та охорони прав людини стала Польська Міжнародна амністія, що започаткувала свою діяльність у 1990 р. Вже як 30 років члени організації проводять правозахисні кампанії та освітні проекти з прав людини. Вони також є творцями найбільшої акції у світі – «Maraton pisania listów» («Марафон написання листів»).

З 1991 р. організація бере активну участь у міжнародних заходах, спрямованих на захист прав людини. Нині вона діє через мережу, її центри базуються у великих містах (Варшава, Гданськ, Краків, Торунь, Люблін). Ця НУО організує заходи з популяризації прав людини, проводить кампанії на допомогу ув'язненим із підвищення обізнаності про порушення прав людини, освітні кампанії. Польська Міжнародна амністія проводить кампанії, що торкаються актуальних проблем у сфері захисту людських прав: вимога скасування смертної кари, запобігання насильству щодо жінок та запровадження загального контролю над озброєнням, проведення освітніх проектів у школах для протидії дискримінації і булінгу тощо.

Зокрема, перша офіційна акція Міжнародної амністії в Польщі відбулася 1990 р., у річницю подій на площі Тяньаньмень. Присутні учасники акції перед посольством КНР вимагали свободи для ув'язнених китайських студентів. Іншим прикладом стала кампанія «Свобода для Білорусі», започаткована у 2005 р. як протести проти обмеження свободи слова в цій країні. Сотні поляків та білорусів, які проживали в Польщі, запалили «свічки солідарності» на вулицях польських міст – у Білостоці, Гдині, Кракові, Лодзі, Познані, Варшаві та Вроцлаві. У столиці акція зібрала близько 70 учасників, які, тримаючи свічки в руках, утворили живий ланцюг на вулиці Нови Свят.

У 2001 р. активісти організації започаткували марафон написання листів, що є найбільшою подією з прав людини у світі. Відтоді щороку на захист потерпілих людей пишеться тисяча листів. Наприклад, у 2019 р. таких листів було 6500. Найважливішою метою марафону написання листів є бажання вплинути на долю людей, чий права порушуються. Як стверджують члени організації, листи дійсно є ефективними. Багато людей, які беруть участь у марафоні, отримують відповіді на свої листи, і ті, кого звільнили завдяки цим листам, зізнаються, що листи заохочували їх та втішали у важкі часи. Листи солідарності стали великою підтримкою для переслідуваних та ув'язнених.

Діяльність Гельсінської фундації з прав людини у Польщі бере свій початок у 1982 р. Тоді ця організація була відома як Гельсінський комітет і її робота велася лише підпільно. Після зміни режиму в 1989 р. Комітет перетворився на Фундацію. Він виходить із підпілля, стає незалежною неурядовою організацією з питань освіти та досліджень прав людини. У такій формі Фундація функціонує дотепер.

У 1980-х рр. основна діяльність Комітету полягала в пошуку інформації щодо правового становища поляків та оприлюднення інформації щодо порушення їхніх прав. Результатом роботи стали звіти «Польща під час воєнного стану» та «Права людини та громадянина в Народній Республіці Польща», представлені на конференції з питань безпеки та співробітництва в Європі в Мадриді.

На початку 1990-х рр. Гельсінська фундація з прав людини створила першу Програму правової допомоги біженцям та мігрантам. Юристи неурядової організації надають безплатну юридичну

консультацію іноземцям, які звертаються до Фундації. Ще однією програмою стала Клініка невинуватості – в рамках своєї роботи адвокати Гельсінської фундації з прав людини розшукують помилки, допущені на будь-якій стадії кримінального провадження, які могли призвести до несправедливого засудження.

Основними видами діяльності є моніторинг, наприклад, законодавчих процесів, а також освітніх та інших ініціатив у цій галузі. Експерти Гельсінської фундації з прав людини підготували численні журналістські програми, тренінги, семінари та конференції з правозахисної тематики. Цікавою ініціативою та освітньою складовою частиною діяльності фундації є також організація Міжнародної літньої школи з прав людини, яка проводиться щороку з 1990 р. Ця програма адресована неурядовим організаціям, журналістам та державним службовцям, які спеціалізуються на захисті прав людини в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, а також Середньої Азії.

Нині Гельсінська фундація з прав людини є однією з найбільш досвідчених і професійних неурядових організацій у сфері прав людини не тільки в Польщі, а й в Європі. З 2007 р. вона має консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН (ECOSOC).

Перераховані вище НУО є найбільшими з найширшим спектром діяльності. У Польщі також існують такі організації, як SOS Foundation, Caritas Polska та Польська гуманітарна акція. Всі вони однаково важливі і сприяють просуванню ідеї прав людини.

Польські неурядові організації відіграють важливу роль у наданні соціальної допомоги. З моменту відновлення в 1990 р. піклується про безпритульних, хворих, інвалідів, людей похилого віку, сиріт, дітей із бідних сімей, багатодітні сім'ї, а також мігрантів та біженців Caritas Polska. Організація створила багато професійних та освітніх установ, пункти догляду, реабілітаційні центри, будинки соціальної допомоги, майстерні трудотерапії, будинки для матерів-одиначок, їдальні для бідних тощо.

У досліджуваній період Caritas Polska ініціювала проведення низки важливих соціальних заходів. Однією з перших в 1994 р. постала соціальна кампанія «Wigilijne Dzieło Pomocy Dzieciom» («Різдвяна робота на допомогу дітям»). Кампанія полягала в роздачі свічок у парафіях по всій країні, які напередодні Різдва запалюють на своїх столах поляки на знак солідарності з найбільш нужденними у Польщі та світі. Кошти, отримані під час проведення цієї кампанії, призначені для харчування, освітньої допомоги та літнього відпочинку для тисяч дітей із сімей, які потребують підтримки [6, s. 326–327].

Важливою ініціативою Caritas Polska стала «Wakacyjna Akcja Caritas» («Святкова акція Карітас»), завдяки якій щороку близько 200 дітей із бідних сімей мають змогу відпочити безплатно в літніх таборах. Діти можуть поліпшити своє здоров'я, сформувати навички правильної поведінки. Це також прекрасна нагода відсторонитись від тих проблем, з якими вони, на жаль, стикаються щодня. Іноді табори Карітас є єдиною можливою формою відпочинку для цих дітей. Перебування в літніх таборах включає екскурсійні поїздки, відвідування місцевих туристичних визначних пам'яток, а також низку заходів, спрямованих на всебічний розвиток дитини.

Протягом кількох років із нагоди Дня дітей влаштовуються загальнонаціональні сімейні гуляння під гаслом «Будьмо разом». Основною метою акції є привернення уваги до цінностей, які приносить саме родина. Кошти, зібрані під час фестивалів, призначені на лікування дітей. Наприклад, тільки у 2011 р. такі фестивали проводились у 19 польських містах [6, s. 327].

Caritas Polska надає допомогу і жертвам воєн, стихійних лих за межами Польщі, в Африці, Азії, Латинській Америці та Європі. Ця НУО заснувала відповідні Центри допомоги, які працюють донині. Першим стимулом до створення таких центрів став вплив чеченського народу внаслідок конфлікту на Кавказі, а також босняків та сербів після війни в колишній Югославії в 1990-х рр. З січня 2016 р. Caritas спільно із шістьма місцевими Центрами допомоги мігрантам та біженцям реалізує проєкт «Nowy Dom Polska». Він включає надання соціальної або психологічної допомоги, фінансової допомоги для оренди житла чи сплати за дитячий садок, придбання підручників, шкільного приладдя, ліків, за незначні медичні процедури. За підрахунками протягом 2016–2017 рр. послугами Центру скористалося близько 5 тис. осіб [7, s. 5–6]. Caritas керує п'ятьма центрами допомоги мігрантам та біженцям у Польщі, в яких щороку надає допомогу понад 3 тис. людей. Орієнтовний розмір наданої допомоги у 2015 р. становив майже 12 млн злотих [7, s. 6].

У грудні 2015 р. Caritas Polska реалізувала проєкт допомоги внутрішнім біженцям в Україні, у зв'язку з конфліктом на сході нашої країни. Гуманітарне відправлення з пожертвами (продукти харчування та гігієни, зимовий одяг, спальники та обігрівачі) було надіслано до Харкова і Запоріжжя.

Таким чином, польські правозахисні НУО відіграють важливу роль у сфері охорони прав людини в країні. У досліджуваній нами період спостерігаємо консолідацію правозахисних неурядових організацій, перетворення їх на активний соціально-політичний фактор. Досвід Польщі, де такі НУО свого

часу стали ядром у боротьбі за демократичні перетворення, дедалі більше запозичується неурядовими організаціями інших країн, зокрема Україною чи Білоруссю, оскільки дотримання прав людини є важливою частиною загального прагнення до демократії, законності та правової держави.

Однак дати однозначну відповідь щодо визначення ефективності діяльності польських НУО у сфері захисту прав людини досить важко. Оскільки їхня робота не позбавлена певних помилок та недоліків. Іноді в їхніх діях, на думку громадськості, прослідковується проведення спеціально видовищних акцій із метою набуття публічності, участь у політиці, незважаючи на заяву про аполітичність, і т.д. Проте вони, безумовно, впливають на поведінку та політику держави. Польські НУО закликають уряд брати участь у певних діях та утримуватися від дій, що порушують права людини. Вони також звертають увагу уряду та міжнародних організацій на найбільш значущі проблеми у сфері охорони прав людини, що прослідковуються в країні.

Література:

1. Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim / Pod red. Małgorzaty Załuskiej i Jerzego Boczonja. Katowice: Śląsk, 1998. 178 s.
2. Nowosielski M. Odrzadzanie się społeczeństwa obywatelskiego. Rozwój polskiego trzeciego sektora w latach 1989–2008. Poznań : Instytut Zachodni, 2008-2009. 64 s.
3. Symonides M., Symonides J. Wkład organizacji pozarządowych w promocję i ochronę praw człowieka. *Stosunki Międzynarodowe*. 2004. Nr 1-2. S. 9–24.
4. Cichocka M.Ł. Polski Czerwony Krzyż w latach 1919–2004. Płock : Wyd. Naukowe Novum, 2006. 171 s.
5. Historia PCK. Działalność po roku 1989. URL: <http://pck.malopolska.pl/kim-jestesmy/#1509706391599-b341afad-3388>
6. Działalność organizacji pozarządowych – 10 lat Doświadczeń: pod rządami ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie / Red. nauk.: Monika Falej, Piotr Majer, Urszula Szymańska. Olsztyn, 2015. 392 s.
7. Organizacje pozarządowe zajmujące się pomocą dla uchodźców i migrantów. Opracowania tematyczne. OT-650. *Kancelaria Senatu*. Styczeń 2017. URL: https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/146/plik/ot-650_internet.pdf
8. Беззубенко А.В. Хельсінкський фонд з прав людини в Польщі (1989 – 2004 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер.: Історія та географія*. 2012. № 44. С. 108–110.
9. Historia a prawa człowieka. Warszawa : Ośrodek KARTA, 2013. 212 s.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.11>

УДК 379.85

Ганський Володимир,*кандидат історичних наук, кандидат економічних наук,
керівник центру міжнародного бізнесу та туризму
Інституту підприємницької діяльності*

ТУРИЗМ І ТУРИСТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА ПОЛІСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У 1920–1930-ТІ РР.

У статті показано специфіку розвитку туризму та рівень туристичної та супутньої інфраструктури на території Поліського воєводства в міжвоєнний період. Полісся було своєрідним туристичним регіоном у міжвоєнній Польській Республіці, яке дало ім'я Поліському воєводству з центром у м. Берестя (тоді – Брест-над-Бугом, раніше – Брест-Литовськ). Воєводство, будучи одним із найбільших по площі в усій II Речі Посполитій, в той же час мало мінімальну мережу залізниць, незначну протяжність автомобільних доріг із твердим покриттям і вкрай поганий стан ґрунтових доріг. Низька щільність населення, великі відстані між населеними пунктами, заплутана мережа дрібних, часто відсутніх на картах доріг і стежок, яка стрімко змінювалася під впливом сезонних коливань рівня води, робили практично неможливими піші та велосипедні походи по регіону без місцевих провідників. Це робило регіон важкодоступним для масового відвідування і залишало можливості лише для розвитку туризму, заснованого на наявних шляхах комунікації, зокрема водного туризму. Практично всі цікаві туристам об'єкти спадщини і населені пункти в регіоні можна було відвідати, подорожуючи водними маршрутами. Єдиним маршрутом, на якому існувала можливість ознайомлення з регіоном на власному автомобілі, була траса Берестя – Кобрин – Береза-Картузька – Івацевичі і далі до кордону Польщі з СРСР. Водночас південна частина воєводства була буквально пронизана мережею регулярної пароплавної комунікації. Однак найпоширенішим засобом туристичної комунікації на Поліссі в 1920–1930-ті роки була байдарка або каяк. Центрами туризму у воєводстві були в основному міста (в першу чергу Пінськ і Брест, а також інші), які були адміністративними, економічними і культурними центрами регіону. Саме в них була зосереджена велика частина об'єктів розміщення (готелів, постійних дворів, мебльованих кімнат, турбаз, тощо) та громадського харчування (ресторанів, кав'ярень, корчм тощо).

Ключові слова: туризм, історія туризму, туристична інфраструктура, Поліське воєводство, міжвоєнний період.

Hanskiy Volodymyr. Tourism and tourist infrastructure of the Polesie Voivodeship in the 1920s–1930s

The article shows the specifics of tourism development and the level of tourism and related infrastructure in the territory of the Polesie Voivodeship in the interwar period. Polesia was a kind of tourist region in the interwar Polish Republic, which gave its name to the Polesie Voivodeship with its center in Brest (then Brześć nad Bugiem, previously Brest-Litovsk). The voivodeship, being one of the largest by area in the entire Second Polish Republic, at the same time had a minimal railway network, an insignificant length of paved roads and extremely poor condition of unpaved roads. Low population density, long distances between localities, and a tangled network of small, often uncharted roads and trails that rapidly changed under the influence of seasonal fluctuations in water levels made it almost impossible to hike and cycle through the region without local guides. This made the region difficult to access for mass visitors and left opportunities only for the development of tourism based on existing communication routes, in particular water tourism. Almost all the heritage sites and localities of interest to tourists in the region could be visited by traveling along water routes. The only route on which there was an opportunity to get acquainted with the region by own car was the Brest – Kobryn – Bereza Kartuska – Iwacewicze highway and further to the border of Poland with the USSR. At the same time, the southern part of the voivodeship was literally permeated with a network of regular steamship communication. However, the most common means of tourist communication in Polesia in the 1920s and 1930s was a kayak. The centers of tourism in the voivodeship were mainly cities (primarily Pinsk and Brest, as well as others), which were the administrative, economic and cultural centers of the region. It was in them that most of the accommodation facilities (hotels, inns, furnished rooms, camp sites, etc.) and public catering (restaurants, cafes, taverns, etc.) were concentrated.

Key words: tourism, history of tourism, tourist infrastructure, Polesie voivodeship, interwar period.

Міжвоєнне Поліське воєводство умовно можна поділити на дві частини: область пріоритетного розвитку туризму на основі відвідування об'єктів історико-культурної спадщини та область пріоритетного розвитку туризму на природній основі. Перша область займала захід і північ воєводства, досить непогано пронизані залізничними та автомобільними шляхами комунікації. Друга охоплювала східну і південну частину регіону, відвідування яких із туристичними цілями було можливо практично виключно водним шляхом. Туристам рекомендувалося відвідувати цей регіон у період із червня по серпень.

В адміністративному центрі воєводства, в місті Бересті головною туристичною принадою вже тоді була фортеця, хоча її відвідування тоді і не носило настільки масового характеру, як пізніше. Для відвідування фортеці необхідно було пред'явити посвідчення особи й отримати спеціальний пропуск, бо в той час фортеця була місцем розташування військових. Будь-якого організованого екскурсійного обслуговування відвідувачів у фортеці передбачено не було.

Серед замських екскурсій із Берестя популярністю користувався туристично-екскурсійний маршрут у с. Скоки – місце народження і частого перебування письменника, історика і громадського діяча Юліана Урсин-Немцевича. Відвідувачі мали змогу оглянути фамільний маєток Немцевичів із палацово-парковим комплексом і каплицею [1, л. 29].

Також на південь від Берестя в околицях м. Малорита в літню пору року численні відпочиваючі прямували в с. Олтуш і с. Оріхове, де знаходяться мальовничі озера з такими ж назвами. У селі відпочиваючим в оренду пропонувалися літні будиночки та інший нічліг, була пошта і лікар. Як сувеніри туристи купували за доступною ціною місцеві ткани, рушники і елементи традиційного поліського костюма. Місцеві озера вважалися самим рибним місцем на всьому Поліссі. З Олтуша і Оріхове туристи легко могли дістатися і до інших озер Шацької групи вже у Волинському воєводстві.

Ще одним популярним напрямом відпочинку було відвідування Споровського, Чорного і Білого озер [2, с. 259–294]. Відпочиваючі прибували на залізничну станцію в Березі Каргузькій, а далі на роверах або найманим транспортом прямували до озер. На Чорному озері діяв шкільний табір на кілька десятків ліжко-місць, що приймав також і звичайних туристів. На Білому озері туристи могли оглянути численну колонію бобрів.

Одним із найбільш відвідуваних туристсько-екскурсійних маршрутів Полісся в 1920–1930-і рр. був маршрут у м. Косово і с. Меречовщину по місцях, пов'язаних із життям Тадеуша Косцюшко. Цей маршрут активно пропагувався Польським краєзнавчим товариством, Спілкою польських вчителів, харцерськими організаціями, що знаходило підтримку в правлячих колах держави і у керівництва воєводства. Тематику національно-визвольних повстань розкривали також і екскурсії в околиці м. Кобрин: у с. Крупчиці, де біля монастиря кармелітів 6 вересня 1794 р. відбулася битва генерала Кароля Юзефа Сераковського з військами Олександра Суворова; в Савицький ліс, де Ромуальд Траугутт у травні 1863 р прийняв бій на чолі 200 повстанців, а також в Острів'я, де знаходилася каплиця, в якій повстанці під керівництвом Траугутта отримали благословення на початок бойових дій. Дістатися до цих місць туристи могли з Кобрини рейсовими автобусами або скориставшись послугами приватних перевізників.

Економічним і культурним центром Полісся був Пінськ [3, с. 49–51]. У місті було більше двох десятків об'єктів тимчасового розміщення туристів: готелів, мебльованих кімнат і апартаментів. Розміщення на шкільній турбазі місткістю 40 ліжко-місць варто було резервувати за два тижні. У місті можна було орендувати ровери і човни [4, л. 2–3]. Для огляду місцевих пам'яток послуги екскурсиводів надавали Б. Воронович, чиновник магістрату, і Ю. Обухівський, вчитель гімназії.

У містах і містечках Полісся також існували готелі і постоялі двори, де група до 10 осіб легко могла знайти нічліг без необхідності попереднього бронювання. Хоча в сільській місцевості практично єдиним об'єктом для розміщення туристів, за винятком приватних будинків місцевих жителів, були школи (якщо вчитель залишався там на період літніх канікул).

У Пінську було 13 готелів та 5 мебльованих кімнат, кращими з яких були: «Англійська» на вул. Косцюшко (номери по 3–6 злотих), «Варшавський» на вул. Косцюшко 35 (2–3,5 злотих), «Брістоль» на вул. Набережної 62 (по 2–2,5 злотих з особи на добу), «Піна» на вул. Огінського 1 (2,5–3 злотих), «Венеція» на вул. Набережна 62 (2–2,5 злотих), «Полісся» на вул. Колійні 60 (номери по 1 злотому), «Європейський» на вул. Жвірки і Вігури 4 (2–3 злотих), «Париж» на вул. Францисканської 4 (1,5–2 злотих за добу), «Пінчер» на вул. Смольной 2 (1,5–2 злотих з особи за добу), «Зоря» на вул. Завальній 59 (1,5–2 злотих), «Швейцарія» на площі 3 травня 75 (2,5 злотих на добу).

Готелі Давид-Городку призначалися для «дуже невибагливих туристів» – це заклади Кушнера на 5 місць на вул. Пілсудського, заклад Фрідмана на вул. 3 травня, «Вогнище» Союзу польських вчителів, а також заклади Брегмана і Лур'є – всі по 1,5 злотих за ніч з особи. Знайти нічліг у Мікашевичах можна було за 2–2,5 злотих. Серед постоялих дворів Кам'янця-Литовського найкращим вважався готель Гальперна з нічлігами по 2 злотих за кімнату, в містечку групи могли також зупинитися в спеціальному приміщенні в Народному домі або у священика.

У Бересті найбільшими готелями були «Англійська» на вул. Садовій 15 (3–5 злотих), «Асторія» на вул. Сенкевича 12, «Центральний» – вул. Білостоцька 23, «Краківський» на вул. Стецького 6, «Польський» на вул. Стецького 36. У більшості з них номери коштували 2,5–3,5 злотих за номер на добу. У Жабинці невеликий готель знаходився відразу навпроти залізничного вокзалу і коштував приблизно 1,5 злотих.

У Малориті було два готелі: на вул. Мостицького та на вул. Пілсудського – обидва на 6 місць по 1 злотому. В Оранчицях заклад тимчасового розміщення туристів надавав свої послуги за ціною 1,5 злотих за номер на добу і знаходився поруч із залізничною станцією. У Пружанах найбільшими готелями були «Варшавський», «Краківський» та «Віленський» – все на вул. Домбровського, «Білостоцький» – на розі пл. Ринок та вул. Різницької, готель Цукермана знаходився на розі вул. Пацевича та вул. 3 травня, аналогічний заклад Голубовича – на розі вул. Кобринської та вул. Домбровського, заклад Мостовського – на вул. Домбровського; всі вони коштували приблизно 2,5–3,5 злотих за номер на добу і були розраховані максимально на 7–10 постояльців кожен. У Березі-Картузкій були готелі Селецького, Серліна і «Краківський» – все на вул. Шосейній, коштували 2–2,5 злотих і були розраховані на 6–10 місць. У м. Косово найкращим вважався готель «Купецький» на вул. Косцюшка, розрахований на 8 місць по 2 злотих. У Ганцевичах були готелі Сагалова, Слуцького, Лисиці та Викровицького – все по 1,5 злотих за номер. У Великих Чучевичах групи по 4–5 осіб зупинитися могли в апартаментах Урецького і Мишалова. У Лунінці кращими готелями вважалися «Варшавський» (найбільший), «Брістоль» і заклад Музиканта – все надавали нічліги за ціною в 2–3 злотих. У Століні діяв готель Глейбермана на 9 місць і Радкевича на 10 місць. У Кобрині були готелі Абрамовича на вул. Пілсудського 17 на 6 номерів по 3 злотих кожен, «Збар» на вул. Пілсудського 19 – по 1,5 злотих за номер, «Влодавський» на вул. 3 травня 15 – за 2 злотих, «Полісся» на вул. 3 травня 17 – також по 2 злотих за номер на добу, а також заклади Гінзбурга на вул. 3 травня (1 злотий за ніч) і Вайнштейна на вул. Косцюшко 62. В Антополі був постійний двір Хаїма Винограда. У Дрогичині було кілька готелів, найкращим з яких був готель Сидрера з 6 номерами по 2,5 злотих кожен. У Хомську готель Якобсона розміщувався на пл. Ринок. У Янові-Поліському було кілька готелів, найкращим і найбільшим був готель Снітовського з номерами по 2 злотих [5, с. 51–54].

У Поліському регіоні шкільні екскурсійні групи приймали на турбазі Брестської гімназії ім. Р. Траугутта на вул. Міцкевича 7, розрахованій на кілька десятків туристів одноразово. На Чорному озері в околицях Берези-Картузкої діяла шкільна турбаза, здатна прийняти одноразово кілька десятків туристів. У Пінську турбаза для великих туристичних груп знаходилася біля Шкільної пристані на р. Піна і вміщала до 40 осіб, перебування на турбазі коштувало 20 грошей, місця слід було письмово бронювати мінімум за 2 тижні.

Найбільш популярними ресторанами і кафе міжвоєнного Берестя були «Бар» на вул. 3 травня, Громадянський клуб на вул. 3 травня 40, «Кресувка» на вул. Стецькевича 29, кафе і кондитерська «Майорка», кафе Скибинського і «Світязянка» – все на вул. 3 травня. У Малориті діяв ресторан Шпрейера на вул. Пілсудського, де обіди в середньому коштували до 1 злотого. У ресторані в Жабинці, який знаходився прямо в будівлі залізничного вокзалу, можна було пообідати приблизно за 1,5 злотих, аналогічно коштували обіди і у Карвівської, чий заклад знаходився на вул. Косцюшка 25. Кращий ресторан Пружан знаходився в Громадянському клубі по вул. 3 травня. У Косово ресторан Бачинського знаходився в Клубі офіцерів резерву на пл. Ринок і надавав обіди по 1 злотому. Також у Косово туристи могли поїсти в Народному домі на розі в бік Меречівщини. А в Ганцевичах були ресторан Красинського, що надавав обіди по 1 злотому, і кафе Грабського. У Лунінці, крім ресторану на вокзалі, можна було поїсти в «Лотосі», «Золотому Розі» і кафе Лазаревича. У Століні ресторан діяв при Громадянському клубі на вул. Липовій. У Кобрині були ресторани «Селянка», «Затиштя» і «Відродження» – всі на вул. 3 травня (обіди по 1,2–1,5 злотих). В Антополі була корчма Хаїма Винограда з обідами по 1 злотому. В околицях Антополя туристи могли знайти харчування в маєтці М. Родзієвич, яка влітку безплатно «для мандрівної людини буханець хліба і стакан солодкого молока завжди давала». У Дрогичині поїсти можна було в їдальні при клубі чиновників поруч із будівлею староства. У Хомську ресторан Якобсона розміщувався на пл. Ринок. У Янові-Поліському найдостойнішим вважався ресторан Гадомського. У Пінську ресторани і кафе діяли практично при всіх великих готелях, але найбільш популярним у місті рестораном був заклад Григоровича на розі вул. Косцюшка і Огінського. Найкращим рестораном у Давид-Городку вважалася «Варшав'янка» на вул. Косцюшка, де пообідати можна було за суму від 1,5 злотих. Пообідати в Мікашевичах можна було за 1,2 злотих. Серед корчм Кам'янця-Литовського найкращим вважався заклад Гальперна з обідами по 1 злотому за комплекс страв.

Зародження водного туризму на Поліссі було пов'язане з діяльністю місцевої філії Бюро подорожей «Орбіс», а також Пінського відділення Польського краєзнавчого товариства, які активно пропагували у всій міжвоєнній Польщі водні подорожі річками Піна, Ясельда, Прип'ять, Горинь і Стир, а також Огінським каналом. У 1930-і рр. з Пінська в різні куточки Полісся курсувало не менше 15 пароплавів, у тому числі на оз. Вигонощанське Огінським каналом, у Давид-Городок по Прип'яті і Горині, а також у Луцьк по Прип'яті і Стиру [6, л. 3–14].

Доволі скромна мережа шляхів сполучення визначала слабкість розвитку на Поліссі економіки загалом і туризму зокрема. Водні шляхи відігравали певну роль лише у внутрішньорегіональній комунікації. Мережа залізниць на Поліссі становила лише 770 км, ще на 200 км по Полісся простяглися вузькоколіїні залізниці. Дуже скромна мережа залізниць доповнювалася вкрай малою протяжністю доріг із твердим покриттям – загалом 710 км. Пінський, Лунінецький і Столінський повіти не мали таких доріг взагалі [7, с. 49]. Єдиною трасою, яка давала змогу туристам подорожувати регіоном на колесах, була мощена дорога Влодава – Кобрин – Івацевичі – Стовбці. Для подорожей ровером або човном як відправна точка найчастіше туристами вибирався Пінськ. На деяких же маршрутах існувала навіть регулярна автобусна комунікація. Через вкрай низьку щільність населення, особливостей рельєфу, великих відстаней між населеними пунктами, складної і заплутаної системи доріг і стежок цей регіон був непідходящим для піших походів. До Берестя три рази на добу прибували швидкі поїзди з Варшави. Автостанція знаходилася на вул. Ягеллонській. До Варшави автобуси відправлялися два рази на день і коштували 9 злотих, до Кобрини – два рази (3 злотих), до Берези-Картузької – раз на день (6,5 злотих) [8, с. 6–12].

Водний маршрут із Пінська до Луцька по р. Струмень і р. Стир становив близько 300 км на маршруті діяла регулярна пароплавна комунікація. Час поїздки пароплавом із Пінська до Луцька становив 40 годин, у зворотний бік – 30 годин. Для груп туристів від 5 осіб діяла знижка на квитки в розмірі 50%. Маршрут активно використовувався і для сплавів на байдарках. Для них час проходження збільшувався як мінімум у два рази. Пароплавний маршрут Пінськ – Любешів по р. Струмень, р. Прип'ять і р. Стохід налічував 100 км і займав близько 9 годин. Тут також діяла знижка в 50% для туристів в каюти 1 і 2 класу. Водний шлях пароплавом із Пінська у Телехани Піною, Ясельдою і Огінським каналом становив 82 км і займав 9-10 годин. За бажання можна було орендувати пароплав і продовжити маршрут Огінським каналом до озера Вигоновського. Це був один з найбільш мальовничих маршрутів, який користувався стійким попитом.

Найбільш зручним засобом пересування по Полісся для туристів був каяк. Цей вид туристичного транспорту давав змогу відвідати практично всі найбільш цікаві для туристів принади регіону. Одна пристань у Пінську знаходилася на р. Піні навпроти вул. Гімназійної, друга – між оз. Пінським і мостом через Піну. Орендувати моторний човен на 1 годину в Пінську коштувало 3 злотих, весловий човен – 60 грошів. Для річкової прогулянки з Пінська до Дубоя в місті можна було орендувати пароплав на 70–80 місць за 60–70 злотих, менший – за 30–40 злотих (4 години в кожен бік). Піна утворює на цьому маршруті долину шириною до 6 км, має низькі береги, вкриті лісом або річковою рослинністю. Огінський канал пролягав по лісистій, слабозаселеній місцевості з досить монотонними пейзажами. Час проходження цього маршруту на байдарках становив близько 18 годин, нічліг можливий був тільки в Городищі і Телеханах. Одним із найкоротших пароплавних маршрутів із Пінська був маршрут у с. Лемешевичі по Струменю. Становив він близько 20 км і займав 4 години в обидві сторони. На маршруті також діяли знижки для туристів. Трохи більшим був маршрут із Пінська до с. Вуйвичі по Струменю і Прип'яті протяжністю в 55 км, проходження яких пароплавом займало близько 7 годин. Населені пункти на ньому розташовувалися на значній відстані від річки, тому при сплавах на байдарках (9-12 годин) можливостей для ночівлі не під відкритим небом на ньому було не так і багато [9, с. 252–266].

У Давид-Городок із Пінська можна було потрапити пароплавом через Струмень, Прип'ять і Горинь, подолавши шлях у 120 км за 10 годин. За своїми характеристиками це був один із найкращих маршрутів для сплавів на байдарках у всій міжвоєнній Польщі.

Як і на більшості інших поліських водних маршрутів, труднощами тут були пошуки ночівлі та харчування. З Давид-Городка по Горині і Прип'яті можна було відправитися в Лахву. Пароплав долав цей шлях у 40 км за 5 годин. Шлях же в 50 км із Давид-Городка до залізничної станції Горинь по однойменній річці пароплавом становив 9 годин проти течії і 6 за течією. Це був досить мальовничий маршрут. Річка, підмиваючи лівий берег, оголювала різні геологічні шари, в яких іноді зустрічалися навіть великі шматки бурштину. Цей маршрут на байдарках вдавалося подолати за один день. Найдовшим байдарковим маршрутом на Поліссі був шлях Влодава – Давид-Городок довжиною 329 км. Водний шлях із Пінська до Берестя становив 214 км по Піне до с. Кужеличин, де переходив у Королівський (тепер Дніпро-Бузький) канал протяжністю 79 км, який близько с. Муховлоки переходив у р. Мухавець, що впадає потім у Західний Буг у районі Брестської фортеці. Пропливши 92 км по Західному Бугу, можна було потрапити з Влодави до Берестя [9, с. 260–261].

По Ясельді байдарками можна було проплити з Берези-Картузької в р. Струмень, подолавши 180 км шляху. Проходячи 171 км річками Стохід, Прип'ять і Струмень, любителі водного спорту сплавлилися від залізничної станції Майдан в Пінськ. Від залізничної станції Вижва по річках Вижівка і Прип'ять,

а також Біловезькому і Королівському каналах можна було на байдарках пройти шлях до Берестя або Пінська [9, с. 263].

Таким чином, Поліське воєводство в міжвоєнній Польщі спеціалізувалося на водному туризмі, основною формою якого були різні сплави по річках на човнах і байдарках. Подорожувати по поліських річках можна було також і на пароплавах, які курсували регулярно майже по всьому регіону. Туристична інфраструктура у вигляді місць тимчасового розміщення і громадського харчування була лише в порівняно великих містах. Перебування ж туристів поза межами населених пунктів з урахуванням невеликої щільності населення ставало досить автономним, вимагало відповідної організації і витривалості.

Література:

1. Державний архів Брестської області. Ф. 1. Оп. 1. Д. 891.
2. Бєлы А.В. Развіццё турызму ў паўночна-ўсходніх ваяводствах міжваеннай Польшчы: пачатак складання мазаікі. *ARCHE*. 2014. № 7-8. С. 259–294.
3. Кабот Т.Ф. Туризм на Полесье (1921–1939 гг.). *Вестник Брестского государственного технического университета*. 2010. № 6. С. 49–51.
4. Державний архів Брестської області. Ф. 1. Оп. 4. Д. 1763.
5. Ганский В.А. *Туризм в Западной Беларуси (1921-1939 гг.)*. Даугавпилс : Латгальская академия, 2017. 216 с.
6. Державний архів Брестської області. Ф. 1. Оп. 8. Д. 1654.
7. Цихорацкі П. Ильин А.Л. Развитие туризма на территории Полесского воеводства в 30-х гг. XX в. *Туризм и гостеприимство*. 2018. № 1. С. 47–54.
8. Гецэвіч А.К. Транспарт і шляхі зносін у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя «Гісторыя»*. 2015. № 3. С. 6–12.
9. Przewodnik po Polsce: w 4 t. / pod red. S. Lenartowicza. T. 4: Polska Północno-Wschodnia. Warszawa : Nasza księgarnia, 1935. 362 s.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.12>

УДК 394.6

Калачова Ірина,
доктор історичних наук,
професор кафедри соціальної комунікації
Білоруського державного університету

ЯРМАРКОВІ ІГРИ ТА РОЗВАГИ ПІВНІЧНОГО ПОЛІССЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Стаття показує організацію дозвілля учасників ярмарків на території Північного (Білоруського) Полісся наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Ярмарок – це традиційна святково обставлена розширена торгівля, яка відбувалася періодично в певній місцевості. У статті показуються основні географічні центри проведення найбільших ярмарків Північного Полісся, показується їх спеціалізація. Найбільші ярмарки проходили в Зельві, Свислочі, Несвіжі, Гомелі, Мозирі, значними ярмарковими центрами були Брест, Кобрин, Пінськ та ін. Крім предметів місцевої промисловості і сільського господарства, на поліські ярмарки доставлялося багато товарів із сусідніх регіонів і з-за кордону. У розглянутий період поїздка на ярмарки мала для жителів Полісся не тільки суто практичне значення. Широка оптова і роздрібна торгівля розгорталася на площах міст та містечок, яку супроводжували барвисті народні гуляння, ігри та забави, виступи артистів, що перетворювало цю подію на колоритне свято. Ярмарок розглядається не тільки як форма організації торгівлі товарами, взаємовідносин продавця і покупця, а й як специфічна форма соціальної комунікації, соціально-культурної взаємодії, організації дозвілля і веселого проведення вільного часу. Показано місце ярмарку і пов'язаного з ним часу в народному фольклорі, наводяться спогади очевидців і учасників, згадки про поліські ярмарки відомих істориків і етнографів, таких як П. Шейн, А. Кіркор, П. Шпилевський та ін. Наведені характерні фольклорні елементи (пісні, приказки, тощо), які показують велике значення ярмаркових ігор у системі соціальних комунікацій жителів Полісся століття тому. Особлива увага приділяється дозвіллю молоді, показано значення ярмарків у системі встановлення шлюбних і дошлюбних відносин молодих людей.

Ключові слова: ярмарок, гра, дозвілля, молодь, Полісся.

Kalachova Iryna. Fair games and entertainment of Northern Polesia (second half of the XIX – early of the XX centuries)

The article shows the organization of leisure activities of participants of fairs on the territory of the Northern (Belarusian) Polesia in the late XIX – early XX centuries. A fair is a traditional festively furnished extended trade that took place periodically in a certain area. The article shows the main geographical centers of the largest fairs in the region, shows their specialization. The largest fairs were held in Zelva, Svislač, Niasviž, Homiel, Mazyr, significant fair centers were Brest, Kobryn, Pinsk, etc. In addition to items of local industry and agriculture, many goods from neighboring regions and from abroad were delivered to Polesian fairs. During the period under review, the trip to the fair was not only of purely practical importance for the inhabitants of Polesia. A wide wholesale and retail trade unfolded in the squares, which were accompanied by colorful folk gulyanya, games and fun, performances of artists, which turned this event into a colorful holiday. The fair is considered not only as a form of organization of trade in goods, the relationship between the seller and the buyer, but also as a specific form of social communication, socio-cultural interaction, organization of leisure and fun free time. The place of the fair and the time associated with it in folk folklore are shown, memories of eyewitnesses and participants are given, essays about the Polesian fairs by famous historians and ethnographers, such as P. Shejn, A. Kirkor, P. Szpilewski, etc. are given. Games and entertainment that existed during fairs are considered. The characteristic folklore elements (songs, sayings, etc.) are shown, showing the great importance of fair games in the system of social communications of the inhabitants of Polesia more than a century ago. Special attention is paid to the leisure of young people, the importance of fairs in the system of establishing marriage and premarital relations of young people is shown.

Key words: fair, game, leisure, youth, Polesia.

Поширеність ярмарків на Північному (Білоруському) Поліссі вражає. 26 липня в Зельві щорічно починався знаменитий Анненський ярмарок, який проводився на честь святої Анни і тривав цілий місяць. Я. Корнійчик так писав про нього: «За оборотами і величиною торгових зв'язків зельвенський ярмарок виходив за межі внутрішньогубернського місцевого ринку; він був протягом десятиліть найважливішою комерційною подією всього Південно-Західного краю» [1, с. 42–47]. За Зельвенським ярмарком 15 серпня починався ярмарок у Свислочі. Значний розмах мали ярмарки в Несвіжі [2, с. 128–136]. Великим ярмарковим центром був Гомель. Тут проходило три великі ярмарки на рік: на святого Василя, в Духів день і на Воздвиження Святого Хреста. У ХІХ ст. Гомель був своєрідним майданчиком для торгівлі між Білоруссю і Україною, Білоруссю і Росією [3, с. 22].

Кожен ярмарок мав свою спеціалізацію, і саме на ньому можна було придбати ті чи інші товари. У Пінську на ярмарках можна було придбати сирі та вироблені шкіри, віск, мед, вершкове масло, олію, в Мозирі – худобу і коней, в Слонімі – зерно і ліс, в Пружанах – горілку. Зельвенський ярмарок славився сукном з Альбертинської, Слоніміської, Волковиської і Коласовської фабрик; у Хальче торгували сукном із Климівичської фабрики; Мерач був відомим центром торгівлі грибами. Інші великі ярмарки проходили у Столбцях та Любавичах. Коли А. Кіркор писав про білоруське Полісся, то згадував ярмарки в Жировичах, Мірі, Мозирі, Давид-Городку, Копаткевичах, Лядах, Журавичах та ін. [2, с. 128–136]. Як бачимо, географія ярмарків на Північному Поліссі була великою, тому і можливості для знайомств людей із різних місцевостей також були особливими. На ярмарках, крім ділових взаємин, встановлювалися різноманітні відносини людей різних соціальних верств, професійної, етноконфесійної приналежності. Однак тут не було поділу людей за соціальним статусом: всі виступали тільки у двох головних ролях – продавця і покупця. На ярмарках складалася унікальна ситуація, яка сприяла розвитку здібностей і таланту кожного, хто хотів себе проявити, і це було особливо привабливо для молоді.

Продаж товару – це не просто акт передачі за гроші його від однієї людини іншій, а засіб встановлення контакту, спілкування, що вимагав глибоких інтуїтивних знань, прояву творчих здібностей, адже перед продавцем стояло головне завдання – продати якомога дорожче свій товар, а перед покупцем – навпаки. І знаходження балансу в цьому вимагало чималих зусиль і таланту. Мистецтво просування свого товару представлено влучними народними виразами: «Дзе Андрэй і Тамаш – там цэлы кірмаш», «Які купец – такі і тавар», «Які купец – такі і прадавец», «Абы быў тавар – купец будзе», «Калі купіць – сам ідзі, калі прадаць – бабу пасылай» тощо.

Нетрадиційний спосіб організації продажу товарів, що мав популярність на ярмарках, був пов'язаний із розіграшем через лотерею. У Пружанах, Івацевичах і Телеханах розігрувалася лотерея кондитерських виробів за принципом рулетки. У Ліді використовувалася грошова лотерея, де виграші визначалися за допомогою морської свинки. Розповідали, що гравець клав до рота свинки монетку в 10 грошей, і вона з коробки витягувала порожній папірець або виграш від 10 грошей до 5 злотих. У другому варіанті свинка витягувала «долю» – папірець, на якому були записані всілякі побажання учасникам лотереї. Подібна лотерея, але вже за допомогою папуги, який розподіляв галантерейні товари, проводилася в Пружанах. У Століні розігрували домашню худобу, а в Пінську у формі лотерей реалізовували рибу, яку для потіхи продавали загорнуту в папір або рушник. «Вгадаєш, де голова риби, – береш безкоштовно, а не вгадаєш – платиш невелику суму організатору лотереї», – згадували інформатори, які чули це від своїх рідних. Наприклад, у Турові існувала лотерея «рибний жарт». Розігрували за допомогою лотерей і фрукти. З розповіді старого торговця: «Стоїть прилавок із фруктами, а поруч висить великий папір із цифрами. Крутять і відкривають барабан. Витягаєш папірець із номером і дивишся на великий папір. Під кожною цифрою «закріплений» приз. Наприклад, цифра 10 – груша. Ну мені і дають грушу. А буває коли виграєш і апельсин, і баночку меду».

Лотереї як вид торгової дії втілювалися на ярмарках у різноманітних формах, були своєрідним стимулятором до участі в них людей. На ярмарках, де необхідно було продати живий товар, наприклад, рибу, з'явилася лотерея у вигляді риболовлі. Такі лотереї проводилися, наприклад, у Турові. У Пружанах із метою визначення конкретного товару для продажу використовували півня, який був спеціально видресирований. Цей атракціон – надзвичайно цікава ігрова дія, яка мала три функції: по-перше, давала змогу учаснику проявити спритність; по-друге, допомагала в нетрадиційній формі реалізувати товар; по-третє, допомагала заманити покупців до свого торгового об'єкта [4, с. 79].

Ярмаркове життя – це багатогранний простір для прояву різних здібностей людини. Різні форми комунікації, такі як розваги, ігри, театр, атракціони, турніри, – все це сприяло спілкуванню між людьми. Емоційний імпульс до участі в ярмарку показаний у народній пісні: «А жоначкі – лябѣдачкі / Пойдзем разам на кірмаш / Каб усе глянулі на нас / Праца надаела / Сярэдзіна забалела / Нам няволя надакучыла / Сярэдзінка адмучыла / Трэба танцы станцаваць / Свае байкі расказаць / Умат тавараў накупляць / Потым хлопцаў чараваць...».

Пісенні конкурси були привабливою частиною ярмаркових розваг. За словами інформаторів, такі змагання виявляли здібності співаків, приносили задоволення від спільного співу. «На ярмарку збиралися в одній компанії хлопці, а в іншій – дівки і баби. Змагалися, яка компанія краще співає». У репертуарі були пісні різного жанру, гумористичні, в тому числі, як їх називав П.В. Шейн «розгульні» [5, с. 559]. Наприклад, пісня-жарт про те, як баба хотіла мужика продати: «Ой, там, на таргу, на базары / Жонкі мужыкамі таргавалі / Як прыдзецца да ладу / То я свайго павяду да й прадам. / ... / Як наехалі таргаваці / Сталі думаць і гадаць / Што за тога мужа даць / ... / А мой мілы чарнабрывы / Да работы не ляніввы / Ён для мяне знадабіцца / ... / Ён пасее, паарэ / Не для каго, для сябе / А мой мілы, сэрдацька / Пажалею я цябе...».

Пісенні змагання в були поширені на ярмарках. Вони були популярні, наприклад, у Чечерську, Пінську. У деяких місцях поширення набули хороводи-жарти: десять людей, сидячи в колі, співали пісні, чотири хлопці вибирали дівчат і ходили з ними по колу, а решта підбирали і співали пісні, присвячуючи кожній парі той зміст, який їм більше підходив.

Гра-хоровод «Подушечка» побутувала серед розваг для молоді і була поширена повсюдно. Суть її в такому: учасники-дівчата стають у коло, з нього виходить одна дівчина, вона тримає в руках подушечку і співає пісню: «Падушачка, падушачка, мая пухавая! / Малодачка, малодачка, мая маладая! / Каго люблю, каго люблю, – таго й пацалую / Падушачку пухавую таму і падарую!». Решта гравців підспівують і плавно танцюють по колу. Після закінчення пісні та дівчина, яка знаходиться в колі, запрошує в пару другу дівчину, інші також утворюють пари, і всі разом танцюють танець «Вертушка». Дівчина, яка танцювала із заспівувачкою, бере з її рук подушечку, стає в коло і повторює пісню. Інтерпретація гри відома з різними складами учасників: не тільки дівчата, а й хлопці могли бути її учасниками [6, с. 102].

Традиційно ця гра проводилася на Святі вечори. Наводимо запис гри, зроблений К. Машинським в 1914 р. в селі Дяковичі Мозирського повіту. Автор зазначає, що гра відома як на Поліссі, так і в Литві (тобто між Мінськом і Вільно). Також він зустрів її в 1914 р. у Шавельському повіті на Жмуді (тобто в сучасній Литві). Дві дівчини беруться за руки і стрибають, інші ходять навколо них, співаючи: «Падушачка, падушачка пуховенькая / Маладая малодушка малодзенькая / На пуховой падушачцы не буду лажыцца / Як прыйдзе мой міленькі, то будзе сварыцца / Жаль жэ мне, жаль жэ мне, да не вернецца / Пуховая падушачка перэвернецца / Кого люблю, кого люблю, того поцілую / Пуховую падушэчку тому падарую / Чом не любіш, чом не любіш, чому не цілуеш / Пуховае падушэчкі чому не даруеш?» [6, с. 102]. Ця пісня співається тільки один раз, потім всі розходяться.

Танці були невід’ємною частиною ярмаркових розваг. У XIX ст. танцювальні вечори організовували на всіх ярмарках Білоруського Полісся. У Несвіжі, Кобрині та на контрактних ярмарках влаштовували танцювальні вечори. Танцювали польку, краков’як, кадрили мазурку та ін. «Під звуки музики в танцях вирішувалася доля не однієї поліської панночки!» – писав А. Кіркор. Згідно з описом П. Шпилевського, на контрактних ярмарках Несвіжа влаштовували на зібрані гроші так звані «редути», або «ресурси», тобто щось на зразок танцювальних зборів, де «люди плутаються ногами в танцях» [7, с. 48–64].

У Кобрині на контрактний ярмарок, який щорічно організовували з 22 червня протягом тижня, з усіх кінців повіту збиралася шляхта. Це були «провінційні сноби всіх можливих порід, франти в угорках і сюртуках, фраках давно минулих років, управителі, волосні писарі, підпанки з висловухими шапками без козирків і з ними» [6, с. 48–64] – на танці збиралися дійсно найрізноманітніші женихи. Ця традиція мала чіткі цілі – показати себе, потанцювати, запросити до танцю вподобану дівчину. На танцювальних вечірках, за участь в яких кожен бажаючий платив певну суму грошей, кожен міг потанцювати досхочу. Який танцювальний вечір міг обійтися без музикантів? Музичний супровід був обов’язковою частиною вечора.

З опису одного ярмарку Краснолуцької волості Мінської губернії, зробленого П. Шейном: «Зазвичай на ярмарку з’являються доморощені музиканти, здебільшого зі скрипками, а останнім часом і з гармошками, під музику яких молодь стрибає місцеві танці: вертелку, бичка, лявоніху, метелицю, а також кадрили, запозичену в місцевої знаті... Хлопці показують свою завзятість сильним притоптуванням підборами в такт музиці, ламанням шапки набік, розмахуванням руками і співом далеко не скромного змісту пісень. І в останньому, до речі, дівчата ніколи не відстають від хлопців, анітрохи не соромлячись» [5, с. 214]. У Зельві для проведення танцювальних вечорів побудували спеціальне приміщення, де з вечора і до самого ранку грав ансамбль із 15 скрипок, що супроводжував танці. На деяких ярмарках танці мали характер своєрідного змагання, де учасники як окремо, так і в парах прагнули завоювати глядацькі симпатії.

На танцювальних майданчиках народжувалися народні ініціативи: наприклад, у Бобруйському повіті так проходив неофіційний конкурс фольклорно-інструментальних ансамблів. На ярмарок збиралися музиканти з усіх навколишніх сіл, які домовлялися про його проведення заздалегідь. Зрештою, той ансамбль, який отримував першість і визнавався більшістю слухачів кращим, мав обслуговувати весілля всіх околиць протягом року. Конкурс проходив одночасно в різних місцях. А переможець визначався так: де більше народу зібралось, співає, танцює – той і переможець.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на ярмарках з’являється нова форма проведення часу – турніри силачів і борців. У Пінську боротьба іноді мала театралізований характер: на ярмарках з’являлися «ведмеді», одягнені в ведмежу шкуру хлопці, які боролися з бажаючими, а після змагання переможений давав викуп грошима або товаром, який привіз на продаж.

Цікавим прикладом ярмаркових розваг є турнір під назвою «Король курка». Це забава, відома з XVIII ст., проводилася в Слудьку і Несвіжі. Це був турнір стрільців і, згідно з наказом князя Радзивілла, в ньому мали брати участь усі чоловіки міста. Суть турніру була в такому: на великому дерев'яному щиті розміром 2,5 м на 16 м через кожні 50 см на цвях підвішували різнокольорові кульки, до яких на мотузочках закріплювали різні призи. Гравець, заплативши гроші за участь, ставав на лінію стрільби, яка знаходилася на відстані 25 м від дерев'яного щита, і отримував арбалет або лук. Вимагалось з одного пострілу потрапити в кульку і взяти приз, що впав на землю.

На початку XX ст. на ярмарках Полісся поширення набувають кінні ігри та змагання. У Західному Поліссі такі ігри збереглися аж до початку Другої світової війни. У початку XX ст. на щорічних святкових ярмарках почали встановлювати атракціони. У багатьох місцевостях регіону на ярмарках запрацювала платна карусель [8, с. 149–154]. Ще одна забава – перетягування каната. На багатьох ярмарках організовувався атракціон «призовий стовп», який мав варіації в різних місцевостях. Так, на півночі регіону на верхівку стовпа клали колесо від воза, до якого прив'язували призи. У Століні, Турові, Пінську, Пружанах, Телеханах у стовп забивали металевий стрижень довжиною в 1 м, на якому вертикально встановлювали обід із різними призами. Для того, щоб взяти приз, учаснику потрібно було не тільки дістатися до вершини стовпа, а й сісти на нього. Така додаткова складність вимагала від учасника разом із силою і спритністю ще й певної сміливості. Атракціон мав яскраво виражений ігровий характер, що сприяло створенню усіляких комічних ситуацій і викликало великий глядацький інтерес.

Незвичайний атракціон був записаний від Д.В. Гришкевича, який пам'ятає цю гру зі слів своїх батьків. Назва атракціону – «Не ляпнись у калюжу». Ігрова дія відбувалася на свято Спаса. На обгородженому парканом майданчику на «козлах» розміром 13 м на 6 м закріплювалося кілька горщиків із водою. На поверхні води плавали красиві смачні яблука. Горщики були так закріплені, що легко переверталися. Гравець, заплативши грошову дрібницю, виходив на майданчик і відмірював від горщиків 10 кроків. Потім йому зав'язували очі. Піднявши руки вгору по команді організатора гравець мав три рази повернутися навколо себе, зробити десять кроків і різко опустити руки. Коли руки падали на яблуко, гравець отримував його як приз, а коли невдало зачіпав горщик, із нього на гравця виливалася вся вода. Порожні горщики знову заповнювалися водою, і гра тривала [9, с. 117].

Ярмарок – це, перш за все, місце торгів. Однак не тільки торгівля, а й спілкування між людьми, знайомства, спілкування молоді, збагачення новими знайомствами – це все дуже приваблювало молодих людей, у тому числі майбутніх наречених. Батьки, які мали дорослих синів і дочок, сприяли їхнім виїздам на ярмарки. У батьківських уявленнях склалася думка про доленосність знайомств, що зав'язалися між хлопцями і дівчатами на ярмарках, під час торгів, спільного співу пісень, танців, розваг та ігор: «Глядзі дзевак на кірмашы – можа знойдзеш для душы!» [10, с. 237].

Різноманітність ярмаркових розваг і привабливість ярмарків для молоді вимагали певних правил поведінки. У молодіжному середовищі хлопців, які приїжджали на ярмарок, панували відносини суперництва: юнак, якому сподобалася дівчина, мав проявити чимало умінь, щоб завоювати її увагу, особливо якщо він був з іншої місцевості. Йому необхідно було, перш за все, стати «своїм» у середовищі молоді, звідки була дівчина. Особливо войовничо були налаштовані молоді хлопці з цього середовища, тому що вони вважали, що красива дівчина мала сподобатися насамперед комусь зі свого села або містечка. Юнак, який вибрав собі дівчину для залицянь, мав купувати випивку і закуску для хлоп'ячої компанії, наймати за свої гроші музикантів на вечірки [10, с. 240–242]. Дівчина, яку вибрав немісцевий юнак, отримувала змогу підняти власну самооцінку, тому що вважалася великою честю бути обраною «несвоїм» хлопцем.

Література:

1. Асіноўскі С. Ехаў дзед на кірмаш. *Беларуская мінуўшчына*. 1996. № 1-3. С. 42–47.
2. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. Мінск : Экаперспектыва, 2005. 519 с.
3. Гомель: историко-экономический очерк. Минск, 1972. С. 22.
4. Гуд П.А. Беларускі кірмаш. Мінск, 1996. С. 79.
5. Шейн П. В. О кирмашах и игрищах. *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1902. С. 559–566.
6. Гульні, забавы, ігрышча / склад. А.Ю. Лозка. Мінск : Беларуская навука, 1996. С. 102.
7. Шпилевский П. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю // *Современник*. 1853. № 7-8. С. 48–64.
8. Ганський В.О. Організація відпочинку населення у міжвоєнній Польщі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 149–154.
9. Калачова І.І. Мужчынскае і жаночае ў традыцыйнай культуры беларусаў. Мінск : Беларуская навука, 2019. 166 с.
10. Калачова І.І. Сямейны побыт гараджан. *Нарысы культуры Беларусі: у 4 т. Т. 2. Культура гарадоў XIX – пачатку XX ст.* / навук. рэд. А.І. Лакоткі. Мінск : Беларуская навука, 2014. С. 236–292.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.13>

UDC 930.85+94(100)

Okorokova Vira,*Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History and Methodology of Science
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky*

MANIFESTATION OF THE UTOPIASM OF MILLENNIALIST TEACHING IN THE HISTORY OF THE COUNTRIES OF WESTERN EUROPE OF THE MIDDLE AGES

The article is devoted to the consideration of the medieval utopia in the line of millenarian doctrine. According to the logic of the study, the author begins his analysis of the issue by studying the specifics of the perception of time and history by medieval man, as a result proceeds to determine the essence of millenarianism, its characteristics. The peasant uprising in Germany in 1524–1526, led by Thomas Munzer, is considered as an example of the utopianism of millenarian doctrine.

The author draws attention to the fact that utopia in the medieval society of Western Europe did not have a significant level of manifestation. We are talking about the influence of religion on all spheres of society at that time, which was expressed in the specifics of worldview based on religious canons. Christian culture at this time offered a slightly different interpretation of time and historical process, in contrast to the previous era. The ancient cyclicalism of the historical process was rejected, at the same time declaring its irreversibility, because everything that happens in the New Testament version of time is a series of unique, inimitable phenomena. We are talking about the linear perception of time, its completeness, which is expressed in the eschatological doctrine. Of course, in such conditions, utopia, acting as a product of human consciousness, received a new sphere of formation of its ideal.

In this case, millenarianism became the religious and ideological basis for the formation of the utopian ideal. The ideal world here is the world that will come after the second coming of Christ. In this perspective, the protest character of the millenarian movement of T. Munzer has a pronounced utopian character, because here we see that the purpose of his movement was the need to change the existing social reality and embody the utopian ideal. Aimed at the struggle against the feudal lords, the radical peasant movement was regarded by T. Munzer as a struggle between “good and evil”. The ultimate goal of which was to achieve a perfect social status.

Key words: millenarianism, utopia, utopianism, the Middle Ages.

Окорокова Віра. Прояв утопізму мілленаристського вчення в історії країн Західної Європи епохи Середньовіччя

Стаття присвячена розгляду середньовічної утопії в руслі мілленаристського вчення. Згідно з логікою дослідження, автор починає свій аналіз питання з дослідження специфіки сприйняття часу та історії середньовічною людиною, внаслідок цього переходить до визначення сутності мілленаризму, його характеристик. Як приклад прояву утопізму мілленаристського вчення розглядається селянське повстання в Німеччині 1524–1526 років під проводом Томаса Мюнцера.

Автор звертає увагу на ту обставину, що утопія в середньовічному суспільстві країн Західної Європи не мала значного рівня прояву. Йдеться про вплив релігії на всі сфери тодішнього суспільства, що виразилося у специфіці світосприйняття на основі релігійних канонів. Християнська культура в цей час пропонувала децю іншу інтерпретацію часу та історичного процесу, на відміну від попередньої епохи. Античний циклізм історичного процесу було відхилено, проголошено одночасно його незворотність, бо все, що відбувається в новозавітній версії часу, є низкою явищ унікальних, неповторних. Йдеться про лінійне сприйняття часу, його завершеність, що виражається в есхатологічному вченні. Звісно, в таких умовах утопія, виступаючи породженням людської свідомості, отримала нову сферу формування свого ідеалу.

У цьому випадку мілленаризм став релігійною та ідеологічною основою формування утопічного ідеалу. Ідеальним тут виступає світ, який настане після другого пришествя Христа. У цьому ракурсі протестний характер мілленаристського руху Т. Мюнцера має явно виражений характер утопізму, адже тут ми бачимо, що метою його руху стала вже необхідність змінити соціальну дійсність і втілити утопічний ідеал. Спрямований на боротьбу з феодалами, радикально налаштований селянський рух розглядався Т. Мюнцером як боротьба «добра зі злом», кінцевою метою якого мало стати досягнення досконалого соціального стану.

Ключові слова: мілленаризм, утопія, утопізм, епоха Середньовіччя.

Formulation of the problem. The history of utopian thought reveals a kind of history of human culture, pointing out the peculiarities of the perception of the world, the social ideal, and prognostic expectations. Speaking about utopia, we thereby touch upon a huge layer of a person's being of a particular era. Like any other cultural phenomenon, utopia has its own evolution, i.e. periodicity in the process of the history of society,

civilization. In each era, we can see elements of utopian thought, and only the level of its manifestation indicates the features of the socio-political and spiritual life of a person and society as a whole. We can say that utopia is subject to historical cyclism, a period of decline is followed by a period of rise of utopia, and vice versa. This can be seen especially clearly in the history of utopian thought in Western European culture.

In this sense, the medieval era is of particular interest, since it acts as a period of temporary lull in utopian thought. Due to the domination of the religious worldview, worldview, human consciousness cognized the world around it in accordance with the prescriptive canons. Any departure from them, distortion was perceived as heresy, etc. However, this does not mean that utopia ceases to exist at this time, it passes into the form of a popular utopia and Christian or religious. Studying this issue, E. Balushkina, O. Kuznetsov, M. Mukhametkhanova, T. Olson, N. Frye draw attention to the connection between millenarian doctrine and utopia. We can say that we are talking about the formation of utopia based on the theology of history.

So, E. Balushkina identifies two characteristics of medieval millenarianism, which became the basis for the formation of utopia: the idea of equality is the idea of universal prosperity and prosperity, when the benefits are distributed by God himself and without taking into account the social or financial situation p. 243. The category of justice - the millenarian idea of the millennial kingdom of God on Earth implies the extension of the highest justice to all living [1, c. 244].

O. Kuznetsov, comparing utopia and millenarian doctrine of this time, draws attention to their generic similarity – communion with eternity, the existence of a kind of parallel world, a world of dreams, desires, fulfillment of hopes. However, the scientist continues, in utopianism, in addition to this, there is also a thirst for a breakthrough, as an acute experience of a breakdown of existence, taken from the perspective of the due [4, c. 41].

M. Mukhametkhanova generally speaks of the existence of a religious utopia at this time, since millenarianism quite definitely presupposes the earthly reign of Jesus Christ with the onset of an ideal state of society [5].

The aim of the study. In connection with the above, the aim of our study is to explicate the manifestation of utopianism in the millenarian teachings of the Middle Ages.

Presenting main material. First of all, it should be noted that, as is known, in the Middle Ages, religious consciousness became the basis of world outlook. The Church and Christian ideology, overcoming the disunity of the innumerable temporal scales of local and family groups, imposed their understanding of time on them, subordinating earthly time to heavenly “eternity”. Time as a problem, as a pure concept, existed at that period only for theologians and philosophers, while the rest of society experienced it mainly in the forms of natural and generic time, influenced by the Christian concept of time, which gave rise to a special attitude to history, a specific medieval historicism. connecting the mortal human unit with the whole – with the human race and giving life a new meaning [3, c. 125].

According to A. Gurevich, time in medieval society is slowly flowing, unhurried, for a long time. He is not protected. The past, as it were, constantly returns and thus gives solidity, weight, and lasting character to the present. Christianity has brought a significant new moment in this respect. Along with the revival of the biblical past through prayer and ordinances, it also created perspective. The connection of times opened by Christianity gave history a teleological, finalistic meaning. The present in this regard did not acquire an independent meaning: being included in the world-historical drama, it was at the same time, as it were, devalued by the expectation of the impending Last Judgment and was colored by a complex set of feelings – the hope of redemption and the fear of retribution for sins [3, c. 125–126].

Continuing the study of time and history in the perception of medieval man, the scientist notes that in the Middle Ages, the church kept social time under its control, the clergy established and directed the entire course of time of feudal society, regulating its rhythms. Any attempts to get out of the church's time control were strictly suppressed: the church forbade work on holidays, and the observance of religious prohibitions seemed to it more essential than obtaining an additional mass of surplus product that could be produced on days declared forbidden for labor and which took more thirds of the time of the year; the church determined the composition of food that could be taken in certain periods of time, and strictly punished for breaking the fast; she even interfered with sex life, prescribing when sexual intercourse is permissible and when it is sinful. With the help of funeral prayers and masses, the church could shorten the time of the afterlife torture of souls and, therefore, exercised control not only over the time of the living, but also over the time of the dead. As a result of such an all-encompassing control over time, complete subordination of man to the dominant social and ideological system was achieved. The time of an individual was not his individual time; it did not belong to him, but to a higher power standing above him. Therefore, resistance to the ruling class in the Middle Ages resulted in a protest against its control over time: eschatological sects, predicting the impending end of the world and calling for repentance and renunciation of the blessings of earthly life, questioned the value of church time.

The aforementioned largely explains why it was precisely in the millennial doctrine that utopian thought found its way out in the Middle Ages. The term “millenarianism”, which is most prevalent in the Protestant world, is the Latin translation of the Greek “chiliasm”, a term of Eastern Patristics. In general, chiliasm is a given of chiliasticism at the level of ideological doctrines, in which an explanation is given as to where this sought-for “kingdom of freedom” is located, when it will come and how to get there [4]. Millenarianism, or chiliasm, means the hopes and aspirations of believers associated with the Second Coming of the Savior and His millennial kingdom. According to A. Grigorenko’s definition, millenarianism is a teaching about the coming millennial kingdom of God and the second coming of the Savior – the Messiah [2].

During the formation of early Christianity, millenarian hopes and expectations became an important part of the new denomination and in subsequent times run like a red thread throughout the history of the church, revealing their existence with special force during the Reformation in Western Europe in the 16th century. More than once, fierce disputes flared up between adherents of millenarian expectations of the imminent onset of the earthly millennial kingdom of Christ and their opponents, who deny such expectations as disagreeing with the spirit and essence of Christian doctrine. These disputes were often resolved by appealing to the strength and authority of the state by opponents of millenarianism for support [2].

The chiliastic mentality, along with the eschatological and apocalyptic, belongs to the deepest layers of the world outlook. Man is an imperfect being and realizing his imperfection, having an idea of perfection and striving for it. Man is the only being who criticizes the existing situation from the standpoint of the imperative, imperfect – from the standpoint of the perfect, the ultimate – from the standpoint of the beyond. Chiliastic views set two planes of vision of events taking place in history – this-worldly and other-worldly. If the main problematics of eschatology can be called the doctrine of the limitation of human existence and, accordingly, the doctrine of the beyond and the connection between the ultimate and the beyond, apocalypticism is the doctrine of the worldwide opposition of the forces of good and evil, of the relationship of natural and supernatural forces in this opposition, then the main chiliastic problematic – this is a teaching about the otherworldly, different, perfect world, about the connection between two worlds, two states – the state of pain, sin, death and a blissful state. In a secular form, close to everyday life and mass movements, chiliastic ideas exist in two forms – millenarianism and utopianism, common to which are the archetypal image of the Kingdom of God on earth, the ideals of freedom, equality, justice, reward for the righteous and finding what is sought by strengthening earthly hope [4, c. 38].

A. Gurevich points to the need to consider it as an integral part of the Middle Ages, a form in which the social aspirations of the oppressed and disadvantaged were molded. Sometimes the expectation of the end of the world developed into mass panic states, into an epidemic of repentance and self-flagellation. Chiliasm was a peculiar form of attitude towards the future, a vital aspect of the concept of time in a number of social groups. The very course of history was interpreted by millenaries contrary to the official church doctrine, arguing that the day of the Last Judgment would be preceded by the millennial Kingdom of Christ on earth, denying all feudal and church institutions, property and social order. The apocalyptic expectation of an early “end of time” symbolized the sectarian hostility to the orthodox concept of time. The danger of eschatological sects for the ruling church lay in the fact that, predicting and rushing the immediate approach of the end of the world, they deprived the inner justification of the earthly order proclaimed by the church to be God-established [3, c. 127].

The order of key quasi-historical events at the end of history as a whole coincides with the order of mankind’s earthly journey from expulsion from the Garden of Eden to settlement in holy Jerusalem. The Millennium is a quasi-historical time, a projection of historical time beyond its limits, a kind of second plan of messianic time from the first to the second coming of Jesus Christ. The duality of social being – being and what is due, realities and the ideal, the natural laws of human society and divine institutions – is given in the image of the millennium, in this being localized in ahistorical space and time, with utmost clarity [4, c. 39]. The heavenly testimony of Enoch and Elijah, the light of the beginning and end times, the suprahistoric sojourn of the millennium characterize the presence of the eternal in the transitory, the extrahistorical in the historical, providential in the eventual.

Thus, we see that the religious outlook, the awareness of one’s place in the world, the eschatological doctrine, in the end the millenarian foresight of the future as preparation for the second coming, etc., in fact, formed a certain utopian ideal that meets the interests of the then man. In the secular version of millenarianism, the Kingdom of God becomes a Utopia, a description of the perfect form of human community, or “a place that does not exist”.

In this sense, O. Kuznetsov focuses on the fact that if you take the images of the blessed land, then for utopianism the millennium is rather a lost island that must be found; a mountain to which, in many respects, by

chance, the waves will beat the ship in distress; the promised land in the midst of a sea of adversity, hardship and suffering; in the everyday sense – an unknown country that exists somewhere, but not here (Western European version: the country of Cockain – a place of joy and doing nothing), an oasis in the desert, like a mirage. The archetypal intellectual construction is Plato's utopia, a well-oiled, proportionate world. In turn, Plato's utopia is rooted in ancient mythological ideas about the earth as a middle world surrounded by world waters, and as a mesocosm – a sphere of orderliness amid chaos, a sphere of action of light (law, however, justice) [4, c. 41].

The utopianism of the millenarian doctrine is especially vividly manifested in the example of the peasant uprising in Germany in 1524–1526 under the leadership of Thomas Munzer. Interestingly, as F. Manuel and Fr. Manuel's millenarian faith has often accompanied popular uprisings. Participants in popular uprisings of artisans and peasants, who harbored hostility to the church hierarchy, combined with a deep antagonism of the poor against the rich gentlemen and burghers, found in the Bible a model of a society that should replace the hated order [7]. The rationalistic urban utopias of the Greek philosophers were rejected, the ancient motifs of the folklore utopias of the Cocaine country were drowned out by the paradisiacal images inspired by the Bible and prophecies. Fourteenth-century English Lollards, led by John Ball, found in the Gospel a justification for social and political protest: Holy Scripture gave them a sanctified image of the world as it should be. The Hussites of Bohemia dreamed of a patriarchal order, of rulers like the prophets of the Old Testament. Fantasies were rooted even deeper, to the gardens of Eden, to the naturalness and simplicity of the first man, to truth in its purest form. Calls to spiritual truth and bodily nudity were combined in the vision of the new birth. The Antichrist and his powers are identified with the rich, ruling, orthodox clergy; the day of the bloody catastrophe is known in advance, after which a good emperor, or a mystical leader, or Christ himself will reign on earth.

And Muntzer called upon believers to appear naked before God, freed from everything created. His doctrine of inner illumination opened up new possibilities for new social interpretations of the gospel. The prophecy of Daniel that the power of heaven will be given to the people of the saints of the Most High, Munzer interpreted as the consecration of the power of ordinary people. Although he revered the abbey of Joachim of Flora, in his view the kingdom of God did not belong to the holy monastic order, but to ordinary people, peasants who rebelled against their masters. Therefore, it was the common people who became the backbone of his movement, capable of suffering in the name of God and making self-sacrifice for the sake of fulfilling His goals. Muntzer believed that through the transfer of judgment and power to the brotherhood of the poor, their inner improvement and enlightenment, one could achieve heavenly life. Simple people, common people were bearers of Divine justice, because they understood the meaning of the kingdom of God better than any scientist. In Muntzer's "social" interpretation of the prophets of the Old Testament, the peasants are exalted above the might of this world. Munzer put the common people above the "depraved" gentlemen.

T. Munzer tried to unite the peasants in the brotherhood of the kingdom of God – Christliche Vereinigung – Christian Union, emphasizing that through the transfer of court and power to the brotherhood of the poor, their inner improvement and understanding can achieve heavenly life. In his view, the common people, the common people, were the bearers of God's justice, because they understood the meaning of the kingdom of God better than any scientist or theologian. In Munzer's "social interpretation" of the Old Testament prophets, the peasants are elevated above the strongest of this world. The gospel carries the truth of new life, its meaning and plan are not equally available to all Christians. The common man is closer to understanding the Gospel than to know, unable to comprehend life in his luxurious existence [8, c. 336].

It was in the movement of Muntzer that the millenarian doctrine of the earthly paradise acquires an estate character, and most importantly becomes revolutionary. Here, not just utopia is very obvious, but utopianism, as the highest measure of manifestation of utopia, which is expressed in an attempt to introduce the utopian ideal into socio-historical reality. The radicalism with which T. Munzer spoke, directing people to oppose their masters in order to bring an ideal social position closer, only once again proves the utopianism of his views.

Naturally, this movement, led by T. Muntzer, was defeated. His numerous disorderly army, armed with pikes and sticks against the cavalry and artillery of their oppressors, was utterly defeated at Frankenhausen, and the hiding leader was found and taken to the castle of Prince Ernst von Mansfeld. But the very fact of this millenarian movement, revolutionary in nature, became an example of the manifestation of utopianism. As noted in this regard, F. Manuel and Fr. Manuel, in a radical Christian utopia, it is equally difficult to enter the kingdom of God on earth and in heaven. There is no place here for the compromises of the humanist Republic of Mora, nor for the imperfection of its inhabitants. Muntzer realized himself as Daniel, who came on the eve of the Day of Judgment to lead those who, having denied the sins of this world, with their whole being wants to be imbued with the fear of God and prepare for the Apocalypse.

M. Mukhametkhanova, studying religious utopia, points out that in many utopias there are messianic and eschatological motives, and many utopian projects include religion as an obligatory moment of the ideal social structure and offer their own version of the cult. Religious consciousness is not homogeneous, and in life the utopian type of consciousness can manifest itself, including in a religious form. Religion can be both a source that feeds utopias and their limiter, a way of demystifying all human projects. The scientist agrees with the opinion of other scientists that utopia can be called a regression of religious consciousness, a kind of neo-paganism. However, at the same time, he argues that the process of replacing religious utopias with secular ones is not linear, it is cyclical: the change occurs due to the action of the law of the irony of history – not a single utopia can be fully embodied, not one can give a person and society absolute comfort and peace. A person continues to be dissatisfied with the world around him and tries to change it, producing utopias [6, с. 216–217].

Conclusions. Thus, the analysis of this problem shows that medieval utopia became a product of religious teachings. It is interesting that millenarianism became the basis of the protest movement, its ideological design, as it gave hope to the masses for the possibility of an ideal state of society after the second coming. In fact, T. Müntzer's movement became an example of utopianism, since he not only substantiated the goal and methods of struggle (mainly revolutionary), but also gave hope to the masses of the people for the possibility of achieving this “blissful” state as a result of the struggle “against evil”. In this case, another feature appears that connects utopia with millenarianism at this time – the dichotomy of the world into real / surreal. On the basis of criticism of the existing social reality, utopia creates an alternative to the present, offers its own, more perfect version. In this case, we are talking about a utopian ideal, the basis of which is the eschatological doctrine of the end of the world, the victory of good over evil, etc.

References:

1. Балушкіна Е.В. От средневекового миллениаризма к революционной утопии. *Вестник РГГУ*. 2013. № 13(114). С. 235–247.
2. Григоренко А.Ю. Эсхатология, миллениаризм, адвентизм: история и современность. URL: https://azbyka.ru/otechnik/sekty/eshatologija-millennarizm-adventizm-istorija-i-sovremennost/2_1
3. Гуревич А.Я. Избранные труды. Средневековый мир. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 560 с
4. Кузнецов О.В. Миллениаризм и утопизм: хилиастическая идея приобщения к вечности. *Вестник КГУ*. 2006. № 3. С. 38–42.
5. Мухаметханова М.Р. Религиозная утопия как феномен и понятие. *Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина*. 2013. С. 207–217.
6. Mumford L. The story of utopias. New York: The Viking press, 1971. 315 p.
7. Мэнюэль Ф.Э. и Мэнюэль Фр. П. *Утопическое мышление в западном мире*. Москва : Прогресс, 1991. С. 21–41. URL: <http://chalikova.ru/menyuel-utopicheskoe-myishlenie-v-zapadnom-mire.html>
8. Огорокова В.В. Окремість середньовічної утопії як одного з «темних періодів» в історії утопічної думки. *Гілея: Науковий вісник*. 2012. Випуск 56 (№ 1). С. 333–338.
9. Olson T. Millennialism, utopianism, and progress. Toronto : The University of Toronto press, 1982. 332 p.
10. Frye N. Anatomy of Criticism: Four Essays. New York, 1969. 383 p.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.14>

УДК 355.433

Поплавський Олег,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри військової підготовки
Університету митної справи та фінансів

ВІЙСЬКОВИЙ СКЛАДНИК ЗАГАЛЬНОГО УСПІХУ АЗЕРБАЙДЖАНУ У «ДРУГІЙ КАРАБАСЬКІЙ ВІЙНІ»

У статті проведено аналіз процесу модернізації азербайджанської армії напередодні «другої карабаської війни». З відкритих джерел засобів масової інформації з'ясована загальна хронологія розгортання бойових дій, розглянута практика бойового застосування новітніх систем озброєння та військової техніки, визначені особливості збройного протистояння в умовах гірської місцевості, а також сумісного застосування безпілотної авіації, ракетних військ і артилерії. За допомогою аналізу планомірного і поступового процесу переозброєння азербайджанської армії протягом останнього десятиріччя доведено, що в сучасних умовах лише модернізована, технологічно спроможна армія в змозі успішно протистояти агресії, захищати недоторканість держави та її національні інтереси. На підставі порівняння показників військової могутності ворогуючих сторін продемонстрована значна перевага бойового потенціалу Азербайджану над Вірменією. Досліджено розвиток форм та методів ведення інформаційно-психологічного протиборства з боку Азербайджану, здійснення енергійного деструктивного впливу на моральний стан противника. Надана оцінка оперативної та професійної роботи азербайджанських засобів масової інформації на всіх етапах бойових дій. Встановлено, що в бойовому застосуванні армійських підрозділів особливе місце посіли сили спеціальних операцій Азербайджану, котрі під час війни фактично перетворилися на якісний компонент як Збройних сил, так і військової організації держави. Встановлено, що одним із головних чинників перемоги Азербайджану у військовому конфлікті з Вірменією на території Нагірного Карабаху було не тільки технічне оснащення армії, а й нова система організації та прийняття рішень у війську, абсолютна інша система розвідки і мережевої центричної війни та система горизонтальних прийнять рішень.

Ключові слова: Карабах, війна, бойові дії, безпілотної авіація, реактивна і ствольна артилерія, інформаційно-психологічний вплив, засоби масової інформації.

Poplavskyi Oleh. Military component of the overall success of Azerbaijan in the “second Karabakh war”

The article analyzes the process of modernization of the Azerbaijani army on the eve of the «second Karabakh war». The general chronology of the deployment of hostilities was clarified from open media, the practice of combat use of the latest weapons and military equipment was considered, the peculiarities of armed confrontation in mountainous areas, as well as the joint use of unmanned aerial vehicles, missile forces and artillery were identified. Through the analysis of the planned and gradual process of rearmament of the Azerbaijani army over the last decade, it has been proved that in modern conditions only a modernized, technologically capable army can successfully resist aggression, protect the inviolability of the state and its national interests. Based on the comparison of the indicators of military power of the warring parties, a significant advantage of Azerbaijan's combat potential over Armenia was demonstrated. The development of forms and methods of information and psychological confrontation on the part of Azerbaijan, the implementation of vigorous destructive influence on the morale of the enemy has been studied. An assessment of the operational and professional work of the Azerbaijani mass media at all stages of hostilities is given. It has been established that a special place in the combat use of army units was occupied by the special operations forces of Azerbaijan, which in the course of the war actually became a qualitative component of both the Armed Forces and the military organization of the state. It was established that one of the main factors in Azerbaijan's victory in the military conflict with Armenia in Nagorno-Karabakh was not only the technical equipment of the army, but also a new system of organization and decision-making in the army, a completely different system of intelligence and network centric warfare.

Key words: Karabakh, war, hostilities, unmanned aerial vehicles, jet and artillery, information and psychological influence, mass media.

Вступ. Аналіз останніх військових конфліктів і локальних війн у Грузії, Україні, Сирії, Лівії та інших регіонах планети наочно демонструє, що практично в кожному з них має місце новий формат ведення бойових дій, руйнуються класичні уявлення про форми та методи збройної боротьби на полі бою, вносяться суттєві корективи у стратегію і тактику досягнення переможних для кожної сторони результатів. Одним із них став так званий «карабаський конфлікт» між Вірменією та Азербайджаном за контроль над територією Нагірного Карабаху, який триває через територіальну суперечку про його статус вже понад 30 років. За радянських часів ця територія входила до складу Азербайджанської РСР у статусі автономної області, але була населена переважно вірменами. Після розпаду СРСР суперечки

щодо її приналежності призвели до продовження повномасштабної війни, яка закінчилася в 1994 р. перемир'ям. Нагірний Карабах за міжнародним правом належить Азербайджану, але фактично його територію, а також територію так званого «поєсу безпеки» із семи прилеглих азербайджанських районів (Агдамського, Губадлінського, Джебраїльського, Зангіланського, Кельбаджарського, Лачинського та Фізулінського) більш двадцяти років контролювали вірменські сили із самопроголошеної Нагірно-Карабаської республіки. Весь цей час офіційний Баку вважав цю територію (а це 20% території Азербайджану в рамках його міжнародно визнаних кордонів) окупованою. Події вересня–листопада 2020 р., які в науковому середовищі отримали назву «другої карабаської війни», для багатьох військових експертів фактично стали новою сторінкою розвитку сучасних поглядів на роль і місце системи управління бойовими діями, організації та прийняття рішень у війську, стан модернізації озброєння та військової техніки, інформаційне забезпечення проведення бойових операцій та ін.

Актуальність цієї теми для нас є безумовною, оскільки саме нині наша країна опинилася в епіцентрі кровопролитного російсько-українського конфлікту, в процесі якого вже тривалий час Україна залишається об'єктом агресії з боку Російської Федерації. Отже, саме нині питання аналізу новітнього формату ведення бойових дій у процесі локальних війн і збройних конфліктів, у тому числі й карабаського, стає дуже актуальним і потребує негайної серйозної уваги фахівців і аналітиків. Україна веде боротьбу на Донбасі проти проросійських «проксі», які за стилем ведення бойових дій та станом озброєння сильно нагадують армію карабаських вірмен, тим більше, що за спиною і тих, і тих стоїть Російська федерація. Вивчення прикладу Азербайджану в цьому конфлікті для нас є актуальним тому, що саме Азербайджан намагається звільнити окуповані Вірменією власні території, а також тому, що, на нашу думку, саме азербайджанська армія в процесі цієї війни продемонструвала високу ефективність як на полі бою, так і в інших компонентах військової могутності.

Ця проблема завжди була в центрі уваги закордонних і вітчизняних політологів, істориків, спеціалістів із міжнародного права. Серед закордонних науковців до розгляду та аналізу цієї проблематики звертались Г. Здравомислов, С. Золян, С. Корнелл, Е. Марибашир, П. Рустамова та ін. Їхні роботи були присвячені аналізу причин та генезису збройного протистояння між Азербайджаном і Вірменією, пошуку можливих перспектив вирішення цього конфлікту та ролі в цьому процесі РФ та ін. [1].

Не залишали поза увагою цю проблему і вітчизняні дослідники. Серед них варто згадати О. Алексійченко, І. Зельмановича, Г. Коржа, Ю. Райхеля, А. Рябеку, Ю. Чирву та ін. Вони також звертались до історичних витоків, політичного підґрунтя, передумов виникнення нагірно-карабаського конфлікту, ролі Кремля у підвищенні його температури, пошуків політичних механізмів розв'язання цієї проблеми [2]. Але аналіз бойових дій між ворогуючими сторонами, використання новітніх систем озброєння, тактичних прийомів, які застосовувалися в процесі боїв обома сторонами особливо на фоні втягування в конфлікт тією чи іншою мірою світових і регіональних гравців зі своїми інтересами, продовжують бути в центрі уваги лише журналістів або блогерів різного рівня.

Метою статті є аналіз причин та передумов успішного для азербайджанської сторони результату «другої карабаської війни».

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених наукових завдань використано такі методи дослідження: історико-теоретичний метод, який використовувався для вивчення відповідної літератури про передумови і причини конфлікту навколо Нагірного Карабаху, комплексно-аналітичний метод, який допомагав осмислити базові поняття і генезис вірмено-азербайджанського конфлікту, порівняльний метод, який давав змогу зіставити зміни у стані військової могутності ворогуючих сторін, а також методи спостереження, вивчення документів та узагальнення.

Результати. Першим дзвіночком, який продемонстрував перевагу Азербайджану на Південному Кавказі в наступальних озброєннях, для військових аналітиків став спалах так званої «чотириденної війни» – поновлення бойових дій в районі Нагірного Карабаху у квітні 2016 р. Внаслідок бойових зіткнень вірмени втратили контроль над частиною площі «поєсу безпеки», за різними даними, від 500 до 800 га. Після цього в регіоні було встановлено порівняне затишшя, яке діяло практично до літа 2020 р.

У середині липня 2020 р. на міжнародно визнаній ділянці азербайджано-вірменського кордону між Тавуською областю Вірменії та Товузьким районом Азербайджану відбулися збройні сутички між ворогуючими сторонами, які призвели до людських жертв. Баку і Єреван звинуватили одне одного в порушенні режиму припинення вогню і застосуванні артилерії. Вже наступного дня азербайджанська влада зробила кілька заяв про знищення вогневих позицій, бойової техніки, втрати особового складу з боку вірменської армії. Прес-служба Міністерства оборони Азербайджану повідомила про загибель начальника штабу 3-го армійського корпусу генерал-майора П. Гашимова та начальника артилерії цього

корпусу полковника І. Мірзоева, а також кількох військовослужбовців. 15 липня в Баку тисячі людей вийшли на акцію на підтримку армії.

Значного інформаційного супроводу в цей час також набули показові спільні азербайджано-турецькі навчання, які пройшли 29 липня по 10 серпня 2020 р. на території Азербайджану в районах Баку, Нахичевані, Гянджі, Кюрдамиру та Євлаха. У навчаннях були задіяні особовий склад, бронетехніка, артилерійські установки і міномети, а також авіація та засоби ППО армій двох країн. Коментуючи проведення цих навчань, прес-секретар президента Туреччини І. Калин заявив, що його країна сповнена рішучості до кінця відстоювати інтереси Азербайджану, незалежно від джерел загрози – будь то Вірменія, Росія або будь-яка інша країна. Він наголосив: «Ми виступаємо на боці Азербайджану. Єдність, цілісність і безпека Азербайджану рівносильні єдності та безпеці Туреччини» [3].

А вже 27 вересня 2020 р. уздовж усієї лінії зіткнення починаються бойові дії із застосуванням важкої зброї. Загалом бої розгорнулися за двома напрямками – на півночі і півдні Карабаху. На півночі діяв 1-й корпус під командуванням генерал-майора Х. Гасанова, на півдні – дві військових групи під командуванням генерал-лейтенанта Х. Мірзаєва і генерал-майора М. Бархударова. Протягом кількох днів Азербайджан не міг змінити ситуацію на свою користь і бої відбувалися в районах уздовж лінії зіткнення, але до 9 жовтня на півдні азербайджанські сили взяли м. Джебраїл – адміністративний центр одного з семи районів Азербайджану поза територією колишньої радянської Нагірно-Карабаської автономної області, які вірменські сили повністю або частково захопили у війні 1992–1994 рр. Ще через пару днів вони встановили контроль над м. Гадрутом – це перший райцентр на території власне Нагірного Карабаху, а не окупованих районів Азербайджану. Саме з падіння Гадрута ситуація змінилася – азербайджанські війська стали просуватися більш інтенсивно, а вірмени – відступати. Азербайджанські сили наступали в основному на півдні, уздовж вірмено-іранського кордону. Після Джебраїла і Гадрута Азербайджан встановив контроль над Фізулі, Зангеланом, Кубатлі. Цілями цього наступу було місто Лачин, через яке проходить шосе, що зв'язує Шушу і Степанакерт із Вірменією, а також саме місто Шуша.

Військова операція азербайджанської армії в Нагірному Карабаху, яка тривала 44 дні, закінчилася успіхом для наступаючої сторони. До 9 листопада азербайджанські війська змогли взяти під контроль стратегічно важливе місто Шуша і підійти до столиці незвіданої Нагірно-Карабаської республіки Степанакерту (в азербайджанському варіанті – Ханкенді). Ключова для забезпечення НКР Лачинська дорога також була перерізана азербайджанцями, після чого нормальне постачання вірменських сил стало практично неможливим.

9 листопада 2020 р. Азербайджан, Вірменія та Росія підписали угоду, яка передбачала припинення бойових дій у Нагорному Карабасі. Півторамісячна війна скінчилася безумовною перемогою Азербайджану. Саме так заявив президент Азербайджану І. Алієв, на зустрічі з пораненими військовими у шпиталі м. Баку 11 листопада 2020 р. назвавши цю війну «вітчизняною» [4]. У військовому плані збройні формування Вірменії та їх «прокси» з так званої «республіки Арцах» зазнали вражаючої поразки. Азербайджанська армія звільнила більше двохсот населених пунктів. Основні комунікації між Нагорним Карабахом і Вірменією були заблоковані. Повністю взяті під контроль окремі стратегічні висоти і кілька населених пунктів на півночі регіону. Гарантовано, хоч і під наглядом російських «миротворців», користування Азербайджану стратегічним Мегрінським коридором, який сполучає країну із Нахичеванським анклавом, відірваним від країни. Згідно з угодою, Азербайджан зберіг територіальні переваги, отримані в процесі шести тижнів важких боїв із противником. Під контроль Баку відійшли південні території Нагорного Карабаху, включаючи друге місце анклаву Шушу. Вірменії залишилися лише кілька гірських районів. За невелику частину Нагірного Карабаху, що залишився вірменським, Єревану довелося піти на серйозні поступки – Азербайджану довелося передати контроль над Кельбаджарським, Лачинським та Агдамським районами, які раніше були окуповані, контроль над дорогами Варденіс–Мардакерт і Лачин–Шуша. Великий репутаційний удар був нанесений по іміджу Російської Федерації, яка фактично кинула напризволяще свого регіонального союзника, партнера по ОДКБ – Вірменію.

Пояснення результатів. Аналіз «другої карабаської війни» у вересні–листопаді 2020 р. наочно продемонстрував, що в сучасних умовах лише модернізована, технологічно спроможна армія будь-якої держави у змозі протистояти агресії і захищати її недоторканість і національні інтереси. За чверть століття, поки конфлікт у Нагірному Карабаху знаходився в замороженій стадії, обидві сторони заявляли про готовність вирішити його силою.

Поразка в «першій карабаської війні» примусила Азербайджан почати системну та послідовну модернізацію власних збройних сил. Сухопутні війська Азербайджану були організаційно зведені в п'ять армійських корпусів – загалом 23 мотострілкові бригади. Також у центральне підпорядкування

були переведені окрема артилерійська бригада, бригада РСЗВ та протитанковий полк. У кожному армійському корпусі сформовано по одній ударній бригаді для ведення штурмових дій.

Практично із середини 1990-х рр., після гіркої поразки та втрати величезного масиву власної території, Азербайджан почав планомірну та поступову роботу щодо оснащення своєї армії сучасними зразками озброєння і техніки в основному виробництва РФ, Білорусі, Чехії, Ізраїлю та Туреччини. Це, насамперед, російське важке озброєння сухопутних військ – новітні танки Т-90С, бойові машини БМП-3, БТР-82А, 120-мм самохідна артилерійська гармата 2С31 «Відень» на шасі БМП-3. У 2017 р. на озброєнні азербайджанської армії з'являються 38 чеських 152-мм самохідних гаубиць Dana-M1 CZ, 122-мм РСЗВ RM-70 Vampir, у 2018 р. – білоруські 301-мм РСЗВ В-200 «Полонез».

Активним постачальником сучасної зброї для Збройних сил Азербайджану стає Туреччина. У 2013 р. Азербайджан закупив у турецької компанії Roketsan далекобійні засоби ураження – 21 одиницю 300-мм РСЗВ Т-300 Kasirga, які були встановлені на шасі російських вантажівок високої прохідності КАМАЗ-63502. Крім того, Туреччина надала азербайджанським військовим 122-мм РСЗВ Т-122 Sakarya та 107-мм РСЗВ Т-107 Vogan разом із сучасними системами управління вогнем. Ще однією суперсучасною зброєю турецького виробництва на озброєнні азербайджанської армії стала крилата ракета великої дальності SOM (Stand-off Muhimmat Seyir Fuzesi), яка може бути запущена як із повітря, так і з землі та моря.

Після 2016 р. перше місце серед постачальників зброї для азербайджанської армії займає Ізраїль. Азербайджан закуповував в Ізраїлі високоточні протитанкові ракетні комплекси 3-го покоління Spike-LR (до 500 шт.), легкі бронемашини, самохідні гаубиці та безпілотники Heron і Searcher. Лише протягом останнього десятиріччя азербайджанськими військовими були прийняті на озброєння ізраїльські 160-мм РСЗВ LAR-160, 306-мм РСЗВ Lynx Extra, оперативно-тактичний комплекс Lora, 155-мм САУ SOLTAM Atmos та багато інших зразків техніки.

Модернізація системи озброєння азербайджанської армії призвела до того, що в рейтингу військової могутності, який складає один з найавторитетніших дослідницьких центрів світу Global Firepower Index (GFI), Азербайджан посів загальне 63-є місце серед 138 країн світу. Ще дві країни Південного Кавказу – Грузія і Вірменія – знаходяться в цьому рейтингу, який оцінює військову міць країн за інтегрованим показником залежно від розмірів військового бюджету, чисельності армії, кількості танків, літаків, підводних човнів та ін., на 93-му та 112-му місці відповідно. За повітряною могутністю Азербайджан зайняв 58-є місце, за кількістю танків – 30-є місце, броньованих автомобілів – 48-є місце, САУ – 23-є місце, буксируваної артилерії – 39-є місце [5].

Напередодні спалаху бойових дій Азербайджан помітно випереджав Вірменію за всіма кількісними та якісними показниками військової могутності, про що яскраво свідчить порівняльна характеристика сучасного бойового потенціалу Азербайджану та Вірменії (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика сучасного бойового потенціалу Азербайджану та Вірменії [6, с. 39; 7]

Показники	Азербайджан	Вірменія	Співвідношення
Кількість населення, млн осіб	10	3	3,3 : 1
Кількість військовослужбовців, тис. осіб	131	45	2,9 : 1
Мобілізаційний резерв, тис. осіб	850	200	4,25 : 1
Танки	765	320	2,4 : 1
Бойові машини піхоти, од.	2600	750	3,5 : 1
Самохідні арт. установки, од.	389	38	10,2 : 1
РСЗВ, од.	450	70	6,4 : 1
Оборонний бюджет, млрд дол. США	2,805	1,385	2 : 1

Але справжньою «родзинкою другої карабаської війни» стало застосування Азербайджаном турецьких оперативно-тактичних середньовисотних безпілотників із великою тривалістю польоту «Bayraktar TB2». Свою ефективність цей безпілотник показав під час операції «Весняний щит» – розгрому сирійських урядових військ у провінції Ідліб наприкінці лютого – на початку березня 2020 р., під час якої він застосовувався для ведення розвідки, нанесення високоточних ракетних ударів по військах противника, знищення бронетехніки, інженерних та фортифікаційних споруд.

Однак безпілотний арсенал азербайджанської армії не обмежується одним Bayraktar TB2. У 2019 році на її озброєнні стояли два ізраїльських розвідувальних апарати Heron TP і Hermes 4507 (десять одиниць), а також 100 штук дронів-камікадзе SkyStriker і 50 штук дронів-камікадзе Nagor. Саме дрони-камікадзе,

або барижувальні боєприпаси, останніми роками стають дедалі популярнішими. По суті, це летючі бомби, які здатні десятки хвилин перебувати в повітрі, а потім за наказом оператора атакувати ціль. Азербайджан інвестує також у виробництво власних дронів. Спільний азербайджано-ізраїльський консорціум Azad systems уже представив розвідувальний дрон Aerostar і дронів-самогубців Orbiter1K і Orbiter-3.

Саме за допомогою насамперед безпілотної авіації Азербайджан реалізував безспірне локальне панування в повітрі під час бойових дій. Підрозділи БПЛА Збройних сил Азербайджану опанували в «другій карабаській війні» тактику зграї, коли дрони різного призначення виконують в одному районі різні завдання комплексно: перші викривають цілі, другі здійснюють їх підсвітку, треті – ураження. За допомогою майже півтисячі БПЛА і баражувальних боєприпасів азербайджанці забезпечили ізоляцію поля бою, роздовбуючи колони постачання і ротації вірмен. Завдяки використанню ударних безпілотників Bayraktar TB2, Orbiter-1K і безпілотників-камікадзе типа Nagor із потужною 23-кілограмовою боеголовкою, а також SkyStriker Азербайджан зміг нав'язати свій сценарій розвитку конфлікту. При цьому необхідно враховувати вражаючу підтримку Туреччини, яка відповідала за патрулювання неба над Карабахом за допомогою розвідувальних літаків і «літаючих радарів» Boeing 737 AEW & C. Крім того, в Азербайджану був доступ до турецьких розвідувальних супутників та трьох власних космічних апаратів Azerspace.

«Друга карабаська війна» продемонструвала значне підвищення ролі інформаційного забезпечення проведення як окремих бойових операцій, так і всіх етапів війни. Як зазначив командувач Сухопутних військ Збройних сил України генерал-полковник О. Сирський, «активне інформаційне супроводження дій військ у позитивному контексті створювало перевагу, стимулювало і своє населення, і свої війська. З іншого боку, активні заходи з дезінформування негативно впливали на дії противної сторони, сприяли дезорієнтації військ, формуванню панічних настроїв серед військових та цивільного населення, що, насамкінець, і сприяло кінцевому для сторін цього конфлікту результату» [8].

Аналіз азербайджанських YouTube-каналів показав, що ця мережа була створена протягом 2017–2018 років, тому, припускають експерти, азербайджано-турецький альянс почав готуватись і створювати інформаційний фон для звільнення окупованих територій Азербайджану за 2–3 роки до початку активної фази конфлікту. У передконфліктний період інформаційний вплив Азербайджану був сфокусований: на дискредитації всього, що пов'язано з Вірменією, – історії, релігії, культури, демонстрації окупаційної політики Вірменії та апелюванні до легітимності своїх дій на підставі резолюції ООН про територіальну цілісність Азербайджану, поширенні матеріалів патріотичного спрямування; дискредитації вірменської держави та армії. А за два тижні до початку активної фази операції через соцмережі урядовими та неурядовими силами були поширені заклики до громадян не висвітлювати переміщення техніки та військ.

Фактично, з початком бойових дій по всієї лінії фронту почалася і потужна пропагандистська війна між Азербайджаном і Вірменією. 27 вересня 2020 р. Міністерство транспорту, зв'язку та високих технологій Азербайджану попередило про обмеження Інтернету в країні, «щоб запобігти широкомасштабним провокаціям із боку Вірменії». Були заблоковані соцмережі Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, TikTok, месенджери WhatsApp, Facebook Messenger, Skype і Zoom, відеохостинг YouTube. Соцмережі в Азербайджані залишилися доступними через VPN, але такими серверами в країні користується небагато людей.

28 вересня Азербайджан провів інформування для військових аташе іноземних держав із метою підтримки легітимності дій азербайджанської армії та поширив інформацію про виступ глави Азербайджану на Генеральній Асамблеї ООН, що відбувся за два дні до початку конфлікту і був присвячений агресії Вірменії. Запрошені провідні світові ЗМІ, продумана логістика, забезпечення знімальних груп, акредитація, дозволи, маршрути руху, супровід знімальних груп. При цьому з першого дня війни Азербайджан жорстко обмежив поширення неофіційної інформації з районів бойових дій. Влада ретельно контролювала інформаційний потік із цього регіону. Прикладом такого контролю стало порушення Генеральної прокуратурою Азербайджану кримінальної справи проти російського журналіста С. Пегова, який у своєму телеграм-каналі WarGonzo вів репортажі з Карабаху, відкрито підтримував невизнану НКР.

Оперативно та професійно з перших днів бойових дій виступили засоби масової інформації Азербайджану. На державних телевізійних каналах Az TV, Idman TV, Medeniyyet TV, приватних телеканалах Ictimai Television, ANS TV, Space TV, Lider TV, Azad Azerbaijan TV, Xazar TV, Region TV та ін., друкованих засобах масової інформації, насамперед щоденних газетах «Ени мусават», «Азадлиг», «Азербайджан», «Халг газети» та ін., на новинних Інтернет-порталах, таких як АПА, Новини Азербайджан,

агентство «Тренд», www.1news.az та ін., одночасно масово та скоординовано стали з'являтися повідомлення щодо перемог азербайджанської армії на кожній ділянці фронту. На всіх без винятку каналах і частотах, у друкованих виданнях практично хвилеподібно почалася трансляція виступів із посланнями, заявами, повідомленнями вищих посадових осіб держави, що демонстрували силу і могутність власних збройних сил. При цьому, як правило, азербайджанські медіа використовували стратегію «одного голосу», коли оприлюднення офіційної інформації походило з одного джерела. Головним ньюсмейкером виступав Президент Азербайджану Г. Алієв. Було повністю запроваджено турецьку модель роботи прес-служби. Спілкування з військовими здійснювалось виключно через прес-офіцерів, офіційні відео надавало лише Міністерство оборони Азербайджану.

Азербайджанські ЗМІ починають активно використовувати антивірменські новинні фейки, інформаційні тренди, радикальні заяви і приховані натяки. Такі повідомлення, які кожен може почути, побачити або прочитати, здатні згуртувати населення країни, дати змогу кожному відчувати свою належність до певної нації або стану в країні і, навпаки, посіяти сумнів та налаштувати населення ворожої країни проти чинної влади з метою створення в ній напруженої ситуації. Аналітики виокремили кілька тенденцій у використанні каналів доставки інформації. Зокрема, йдеться про посилення дії Telegram-каналів внаслідок відсутності цензури, складності у блокуванні, анонімності та оперативності; поширення застосування платформи Тік Ток і одночасно зниження ролі Facebook, який використовує жорстку політику цензури. Як приклад дезінформаційної атаки, можна навести повідомлення азербайджанського видання Naqqin.az. 27 жовтня 2020 р. про вбивство так званого «міністра оборони і командувача армією оборони Арцаху» генерал-майора Д. Арутюняна. При цьому паралельно в соцмережах був поширений відеоролик його «знищення» за допомогою ударного безпілотної літака. Надалі ця інформація була спростована вірменською стороною, що достатньо ефективно психологічно вплинуло на обидві сторони конфлікту.

Відображення війни засобами масової інформації стало головним предметом уваги військово-політичного керівництва Азербайджану. Кожна заява про успіхи на фронті, звільнення окупованих населених пунктів обов'язково супроводжувалася відповідними відео- і фотоматеріалами. Інформаційно-психологічні операції стали стрижнем бойових дій азербайджанської армії. За допомогою нового фактора бойових дій – активного використання БПЛА, ударних дронів – Міністерство оборони Азербайджану щодня видавало записи відео та фотографії атак вірменських позицій. Як відомо, на напрямках головних ударів панування в повітрі захопили азербайджанські безпілотної літачки, які цілеспрямовано вибивали бойову техніку і машини постачання противника. Складовою частиною інформаційно-психологічних операцій стала щоденна публікація з боку прес-центру МО Азербайджану в Twitter і Telegram відеороликів за участю бойових дронів, які нібито демонстрували ракетні атаки та удари безпілотної літачків-камікадзе по вірменських силах. Для порівняння – за весь час війни Вірменією не показано жодного відео, де вогневий вплив здійснюється влучно по цілі.

Використовуючи ізраїльську тактику знищення командного складу противника, Азербайджан практично щоденно повідомляв про втрати генералів і офіцерів вірменської армії. Через прес-секретаря Міністерства оборони Азербайджану А. Ейвазова на YouTube-каналі міністерства, на сторінках у Facebook, у телеграм-каналі Karabakh is Azerbaijan та ін. була поширена інформація про поранення в бою під Шушою колишнього міністра оборони Вірменії генерал-полковника С. Оганяна, загибель у боях заступника міністра оборони НКР полковника А. Саркісяна, героя Арцаху полковника С. Шакаряна, командира частини вірменського спецназу полковника В. Асатряна, начальника зв'язку 18 мотострілецької дивізії майора А. Казаряна, командира 77-го окремого бронетанкового батальйону Н. Ақобджаняна та багатьох інших.

Війна в Карабасі показала новий формат участі у бойових діях сил спеціального призначення, гірських підрозділів, розвідувальних рот загальновійськових бригад, штурмових груп. Як правило, вони використовувались як штурмові групи для прориву лінії фронту на невеликій ділянці, просочування (інфільтрації), обходу вузлів оборони. На думку експертів, провідну роль в активній фазі війни в Нагірному Карабасі зіграли саме Сили спеціальних операцій ЗС Азербайджану, які проводили диверсії, руйнували комунікації, завдавали точкові удари та корегували вогонь.

Судячи з того, що президент Азербайджану І. Алієв особисто вітав командувача сил спецоперацій генерала Х. Мірзоєва зі взяттям Гадрута і Шуші, саме результативні тактичні дії штурмових загонів забезпечили успіх цієї операції [9]. Перемога в боях за Гадрут була забезпечена неочікуваним маневром у горах азербайджанських спецпризначенців, які без підтримки бронетехніки самостійно просочилися в проміжках бойових порядків вірмен і захопили це селище, яке мало важливе стратегічне значення. Долю Шуші вирішило захоплення села Карін Так. Геолокація боїв навколо Шуші й відео з міста

свідчило про те, що вуличних боїв там практично не було. На початку листопада азербайджанська гірська піхота та спецпризначенці чисельністю до 200 військовослужбовців через перевали, не маючи важкої техніки, а через негоду й підтримки безпілотників, піднялись на плато в найважчому і небезпечному, а тому неочікуваному місці, дістались міста Шуші з північного заходу і лютою нічною атакою вибили ворога з верхньої частини міста, більше двох днів відбивали наступ вірмен в очікуванні підкріплення. При цьому гарно спрацювала зв'язка – професійні спецпризначенці з підтримкою з дронів.

Одним із головних чинників перемоги Азербайджану у військовому конфлікті з Вірменією на території Нагірного Карабаху було не тільки технічне оснащення армії, а й нова система організації та прийняття рішень у війську, абсолютна інша система розвідки і мережевої центричної війни та система горизонтальних прийняття рішень, коли кожен командир мав право приймати рішення на ураження противника без узгодження з вищестоящими штабами. Комплексне застосування різнорідних сил і засобів, швидкість дій, точне визначення правильної тактики, ефективне забезпечення розвідувальною інформацією в реальному часі – все це було несподівано для противника і характерно практично для кожної локальної операції.

У тактичному плані, враховуючи те, що лінія фронту не змінювалася останні 26 років, а тому залишалася вкрай укріпленою, азербайджанські генерали зробили ставку на різке посилення реактивної артилерії, особливо великого калібру. 300-мм РСЗВ, ізраїльські оперативно-тактичні ракетні комплекси LORA (саме цією ракетною системою був зруйнований стратегічно важливий міст через річку Акарі на трасі між столицею Нагірного Карабаху і вірменським містом Горіс), китайські машини з модульними одноразовими «пакетами», які дозволяли змінювати тип боєприпасів прямо «в полі» – всі ці технології давали можливість ураження на всю глибину бойових порядків, виливалися в удари за сотню кілометрів від фронту по резервах, скупченнях військ, станціях мобільного зв'язку, тилових базах та ін.

За оцінками спеціалістів, середній темп наступу азербайджанської армії становив 1,6 км за добу. Під час бою азербайджанська піхота демонструвала відмінну бойову злагодженість. Пересування – один стріляє, інший рухається; взаємне вогневе прикриття бойових пар одна одною; вогневе прикриття пораненого до подальшої евакуації. Головна мета – швидке просування до об'єкта; середній час захоплення та зачистки об'єкта типу «блокпост» – 5–6 хвилин. Середнє напруження використання БПЛА Bayraktar TB2 – 2 вильоти на добу. Стратегічна раптовість дій була досягнута відмовою від оперативного розгортання військ та проведення прихованої мобілізації, коли вона відбувалась шляхом розсилки SMS-повідомлень вибраним військовослужбовцям. Мобілізаційне розгортання відбувалось у три етапи: для реагування на збройний інцидент у Нахічевані, для участі в спільних турецько-азербайджанських навчаннях та безпосередньо перед початком бойових дій.

«Друга карабаська війна» показала високу вразливість бронетехніки радянсько-російського виробництва, зокрема танків, в умовах сучасного бою. Ефективність азербайджанських безпілотників перевищила результативність вірменських наземних протитанкових засобів у кілька разів. Крім того, азербайджанці активно використовували ізраїльський багатофункціональний протитанковий комплекс Spike-LR/ER із ракетами третього покоління (коли операторам не потрібно маркувати ціль після пуску ракети за принципом «вистрілив і забув», тобто розрахунок після пострілу може залишити свою позицію, куди є ймовірність «прильоту» відповіді), які здатні змінювати цілі в польоті. За підрахунками західних аналітиків, без урахування захоплення азербайджанськими військовослужбовцями бронетехніки як трофеїв, Вірменія під час боїв втратила більше 120 танків різних модифікацій (Азербайджан – 30), 24 броньованих машин, біля 20 бойових машин піхоти, 120 одиниць прицепної та 17 самохідної артилерії.

Такі вражаючі втрати свідчать про низьку ефективність або фактичну відсутність комплексної ешелонуваної системи ППО вірменської сторони. Практично уперше у світі глибока операція Збройних сил Азербайджану з придушення системи протиповітряної оборони вірмен була проведена виключно безпілотними апаратами. Вірменська армія фактично була позбавлена швидкого виявлення засобами ППО азербайджанських БПЛА і життєадекватних засобів щодо відбиття їхніх атак. Крім того, бойові дії в Нагірному Карабасі продемонстрували значне зростання ролі засобів радіоелектронної боротьби, протирадіолокаційних ракет, сучасних засобів постановки перешкод.

Висновки. Успіх Азербайджану забезпечив чіткий курс керівництва держави на повернення захоплених територій та слушно вибраний момент для початку дій. Азербайджан більше 20 років готував своє суспільство до однієї єдиної війни. Довгі роки підготовки, до 20 млрд доларів на сучасне озброєння, союз із регіональним лідером Туреччиною і півтора місяця власне загальновійськової операції з тисячами убитих і поранених. Все це на тлі втрати 3% ВВП у минулому році через війну, падіння ціни на вуглеводні та Ковід. Саме такою була ціна війни за Карабах для Азербайджану.

Запеклі бої в Нагірному Карабасі з 27 вересня по 10 листопада 2020 року стали одним із наймасштабніших військових зіткнень на пострадянському просторі за кількістю понесених сторонами втрат (близько 10 тис. вбитих, включаючи цивільних осіб, за 44 дні боїв) і за інтенсивністю втрат – середньодобовою кількістю вбитих і за кількістю задіяних сил: до 200 тис. багнетів у сукупності під кінець конфлікту. На днях Азербайджан уперше оприлюднив дані про свої втрати у війні в Карабасі: 2783 загиблих, більше 100 зниклих безвісти, 1245 поранених. Вірменія, за даними свого МОЗ, повідомила про загибель понад 3,3 тисяч військовослужбовців під час загострення карабахського конфлікту. Утім кількість втрат обох сторін може бути ще більшою. В обох країнах триває процес упізнання тіл [10].

Незважаючи на запеклість боїв, азербайджанська армія уникала залучення великих мас піхоти під час бойових операцій. Як правило, бойові дії були пов'язані з невеликими територіальними просуваннями з боку азербайджанської армії і масованим застосуванням нових засобів ведення збройної боротьби – перш за все БПЛА, реактивної і ствольної артилерії нових зразків, засобів РЕБ. Азербайджан застосовував ефективну тактику самостійних дій невеликих груп піхоти, штурмових загонів, просування механізованих підрозділів вглиб оборони противника на велику глибину. Це дало змогу Збройним силам Азербайджану вирішити головне завдання – прорив вірменської оборони і скосування противника на широкому фронті.

З очевидної технічної переваги азербайджанської армії випливала тактика завдання максимальної шкоди вірменським збройним силам у техніці і матеріальному забезпеченні. У Карабасі ми спостерігали війну нового типу, в якій велику роль відігравали роботизована, дистанційно керована техніка і високоточна зброя. Використання Азербайджаном інструментарію сучасної безконтактної війни у вигляді БПЛА, дронів-камікадзе, РСЗА та ін. призводило до втрати вірменською армією великої кількості бойової техніки та людей.

Одним із головних чинників перемоги Азербайджану у військовому конфлікті з Вірменією на території Нагірного Карабаху було не тільки технічне оснащення армії, а й нова система організації та прийняття рішень у війську, абсолютна інша система розвідки і мережевої центричної війни та система горизонтальних прийнять рішень. На відміну від вірменської армії, яка продовжувала знаходитися в полоні віджилих стереотипів радянських часів, Азербайджан продемонстрував повну перевагу в управлінні та плануванні бойових дій, прогнозуванні їхніх наслідків, мотивації особового складу.

«Друга карабаська війна» продемонструвала нові підходи до застосування гнучких засобів швидкого реагування – сил спеціального призначення, гірських підрозділів, розвідувальних рот загальновійськових бригад, штурмових груп, які завдяки більшій свободі дій надавали нові оперативні можливості під час бойових операцій.

Інформаційне домінування Азербайджану, комплексне використання потужного арсеналу сил та засобів масової інформації – телебачення, радіо, друкованої пропаганди, комп'ютерної мережі, дипломатичних каналів, військових структур психологічних операцій та інформаційної війни – по суті, позбавило Вірменію змоги ефективно протистояти інформаційно-психологічному тиску з боку Баку, чинити ефективний інформаційно-психологічний вплив на населення та особовий склад Збройних сил Азербайджану. Вірменія програла в перший тиждень боротьбу за світовий інформаційний простір, світ орієнтувався на інформацію, яку надавали азербайджанські ЗМІ. Азербайджан панував в інформаційному просторі та демонстрував системність та ієрархічність в інформаційній роботі.

Загалом успіх азербайджанської армії у «другій карабаській війні» став можливим завдяки вмінню військово-політичного керівництва держави враховувати нові тенденції розвитку передових армій світу і робити з них практичні висновки, вмілому та своєчасному запровадженню модернізаційних процесів у власних Збройних силах, їх переоснащенню новітніми зразками озброєння, переходу на сучасну систему організації та прийняття рішень. Ми маємо азербайджанський урок, згідно з яким до повернення своїх земель потрібно довго та системно готуватися, і тоді можна блискавично перемогти в ситуації, коли ця перемога здається неможливою. Перед нашими очима реальний живий приклад того, як треба боротися за свою територіальну цілісність, іти до кінця, як треба вірити, прагнути і навчитися перемагати, щодня думаючи про кожен метр окупованої землі, щодня до сьомого поту працюючи, щоб наблизити час возз'єднання і торжество справедливості.

Література:

1. Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. Москва : Аспект Пресс, 1999. 378 с.; Золян С. Нагорный Карабах: проблема и конфликт. Москва : Лингва, 2001. 198 с.; Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе: динамика и перспективы решения. URL: http://www.sakharov-center.ru/azrus/az_016.htm; Марибашир Е. Стратегия привлечения международных организаций к справедливому разрешению армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта. *Гілея*. 2017. № 10. С. 425–429; Рустамова П. Нагірний Карабах – спроби

- встановлення справедливості. *Зовнішні справи*. 2016. № 5. С. 15–17; Рустамова П. Нагірний Карабах: Ходжалинський геноцид: вірмено-азербайджанський конфлікт щодо території Нагірного Карабаху. *Зовнішні справи*. 2017. № 4. С. 12–15.
2. Алексійченко О.В. Політика Російської Федерації щодо «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 71. С. 503–514. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2013_71_47; Зельманович І.І. Політичні механізми врегулювання заморожених конфліктів сучасності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Івано-Франківськ, Львів. 2019. 187 с.; Корж Г. Історія ненависті. Чи був Карабаський конфлікт невідворотним? *Всесвіт*. 2017. № 3–4. С. 182–187; Райхель Ю. Карабах. Кремль зацікавлений у підвищенні температури заморожених конфліктів уздовж периметра своїх кордонів. *День*. 2016 5 квітня. С. 11, Рябека А. Передумови виникнення нагірно-карабаського конфлікту. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : збірник наукових праць. Київ. 2011. Вип. 95. Ч. 1. С. 72–74, Чирва Ю.І. Нагірно-Карабаський конфлікт: геополітичний вимір. *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія»*. 2011. Вип. 40. С. 90–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphnpu_ist_2011_40_22.
 3. Туреччина де-факто перекинула війська в Азербайджан – журналіст 29.07.20. URL: <https://glavred.info/ua/world/turechchina-de-fakto-perekinula-viyska-v-azerbaydzhan-zhurnalist-ozvuchiv-riziki-novini-svitu-10190972.html>
 4. Президент Азербайджана заявив о завершенні війни в Нагорном Карабахі – 11.11.2020. URL: https://zik.ua/news/world/prezydent_azerbaidzhanu_zaiavuv_pro_zavershennia_viiny_v_nahirnomu_karabasi_986777
 5. Рейтинг GFP: Азербайджан обладает самой сильной военной мощью на Южном Кавказе – 04.02.2020. URL: <https://interfax.az/view/791302>
 6. Мониторинг показателей качества жизни населения в странах Содружества Независимых Государств 2016–2019. Межгосударственный статистический комитет СНГ. Москва, 2020. 82 с.
 7. Докладне порівняння військової могутності Вірменії та Азербайджану. URL: https://zbroya.info/uk/blog/19649_dokladne-porivniannia-viiskovoii-mogutnosti-vmeni-ii-ta-azerbaidzhanu/
 8. Олександр Сирський: Війна на Кавказі показала, що без автоматизованої системи управління військами важко досягти результату. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/oleksandr-syrskij-vijna-na-kavkazi-pokazala-shho-bez-avtomatyzovanoii-sistemy-upravlinnya-vijskamy-vazhko-dosyagty-rezultatu/>
 9. Президент Ильхам Алиев поздравил генерал-лейтенанта Хикмета Мирзоева. – 08.11.2020. URL: <https://az.sputniknews.ru/karabakh/20201108/425413796/Prezident-Ilkham-Aliev-pozdravil-general-leytenanta-Khikmeta-Mirzoeva.html>
 10. Азербайджан впервые оприлюднил втрати у війні в Карабасі – тисячі людей – 03.12.2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-55174141>

ПОЛІТОЛОГІЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.15>

УДК 323.1:141

Бондар Ярослав,

здобувач наукового ступеня кандидата політичних наук
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДІЯЧІВ МЕЛЬНИКІВСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті здійснено вивчення змісту творчої спадщини діячів мельниківського середовища за період початку 1950-х – кінця 1960-х рр. (З. Книша (член ОУН(м), обіймав різні посади в ОУН)), Д. Андрієвського (член ОУН(м)), О. Бойдуника (член ПУН(м)), Я. Гайваса (член ОУН(м)). Дослідження показало, що їхнє бачення засад української революції та подальшого державотворення має поміркований, ліберальний, консервативно-конструктивний характер. Доведено, що у своїх історичних, політичних, геополітичних творах ці автори порушують важливі проблеми розвитку українського визвольного руху, демонструють актуальну потребу завчасного створення програмних засад розвитку незалежної, самостійної, соборної України. Визначено, що їхні підходи вирізняються критичністю, раціоналізмом, вони об'єктивно оцінюють важливий недолік українського визвольного руху, пов'язаний із відсутністю єдності в здійсненні звільнення від імперського російського впливу. Встановлено, що найбільш раціональні підходи представлено в працях З. Книша, який, на відміну від бандерівського крила українських націоналістів, які дотримувались ірраціоналістичних підходів, оцінював участь українського визвольного руху в боротьбі проти більшовиків із позицій доцільності. Показано, що автор вважав, що до початку реальних військових подій проти СРСР потрібно вести підготовчу фазу боротьби, готувати український народ до спротиву і вступати у війну з підготовленими силами, щоб країни Заходу всерйоз сприймали Україну як рівноправного прихильника у військовому конфлікті. Виявлено, що в працях Д. Андрієвського подана об'єктивна оцінка міжнародної ситуації періоду 1955–1965 рр., на особливу увагу заслуговують сформовані автором характеристики геополітичної картини світу. Зазначається, що О. Бойдуник вагому увагу приділяє подоланню внутрішніх ідеологічних, організаційних проблем у середовищі українських націоналістів, доводить потребу покращення партнерства із Заходом. Доведено, що Я. Гайвас присвятив значну увагу розвитку Україною відносин на міжнародній арені. У більшості з цих дослідників, як і у представників бандерівського крила, важливе місце у творчості посідає проблема боротьби з проявами імперського російського впливу та окупацією України. Ця проблема залишається актуальною для України, як і багатьох країн колишнього СРСР і в XXI ст.

Ключові слова: мельниківське середовище, геополітична картина світу, українська національно-визвольна боротьба, українські націоналісти, російський вплив, окупація.

Bondar Yaroslav. Prospects of the Ukrainian national liberation struggle in the political thought of Melnyk activists

The article examines the content of the creative heritage of Melnyk activists during the early 1950s – late 1960s (Z. Knysha (member of the OUN (m), held various positions in the OUN)), D. Andrievsky (member of the OUN (m)), O. Boydunyk (member of PUN (m)), J. Gaivas (member of OUN (m)). The study showed that their vision of the foundations of the Ukrainian revolution and subsequent state formation is moderate, liberal, conservative and constructive. It is proved that in their historical, political, geopolitical works these authors raise important issues of development of the Ukrainian liberation movement, demonstrate the urgent need for early creation of program principles of development of independent, sovereign, united Ukraine. It is determined that their approaches are critical, rational, they objectively assess the important shortcoming of the Ukrainian liberation movement due to the lack of unity in the implementation of liberation from imperial Russian influence. It is established that the most rational approaches are presented in the works of Z. Knysh, who, in contrast to the Bandera wing of Ukrainian nationalists, who followed irrationalist approaches, assessed the participation of the Ukrainian liberation movement in the struggle against the Bolsheviks from the standpoint of expediency. It is shown that the author believed that before the real military events against the USSR it was necessary to conduct a preparatory phase of struggle, prepare the Ukrainian people for resistance and go to war with trained forces, so that Western countries take Ukraine seriously as an equal supporter in military conflict. It is revealed that in the works of D. Andrievsky an objective assessment of the international situation of the period 1955–1965 is given, the characteristics of the geopolitical picture of the world formed by the author deserve special attention. It is noted that O. Boydunyk pays great attention to overcoming internal ideological and organizational problems among Ukrainian nationalists, proves the need to improve the partnership with the West. It is proved that Gaivas paid considerable attention to the development of Ukraine's relations in the international arena. In most of these researchers, as well as in the representatives of the Bandera wing,

an important place in his work is occupied by the problem of combating the manifestations of imperial Russian influence and the occupation of Ukraine. This problem remains relevant for Ukraine, as well as many countries of the former USSR in the XXI century.

Key words: *Melnyk environment, geopolitical picture of the world, Ukrainian national liberation struggle, Ukrainian nationalists, Russian influence, occupation.*

Важливий внесок у розвиток українського визвольного руху здійснили представники однієї з течій Організації українських націоналістів, а саме діячі ОУН(м), яких у наукових, історичних, публіцистичних працях називають «мельниківцями», учасниками мельниківського середовища. Ідеологи цієї течії залишили широкий масив теоретичних напрацювань, присвячених історії українського націоналізму, питанням ведення української визвольної боротьби. Дослідження їхніх історичних нарисів, ідеологічної спадщини важливе для розуміння картини розвитку цього процесу відповідно до підходів цих діячів.

Нами будуть проаналізовані положення творів діячів мельниківського середовища, які здійснили найбільший теоретичний внесок у розвиток основних підходів до проблеми української визвольної боротьби в період із початку 1950-х рр. до кінця 1960-х рр.: висвітлено основні підходи З. Книша (член ОУН(м), обіймав різні посади в ОУН), Д. Андрієвського (член ОУН(м)), О. Бойдуника (член ПУН(м)), Я. Гайваса (член ОУН(м)).

Визначимо основні засади української визвольної боротьби, окреслені в працях З. Книша.

Питання перспектив початку та розвитку Третьої світової війни між так званим «Сходом» в особі СРСР, його сателітів та «Заходом» З. Книш висвітлює у творі «За смілий погляд на дійсність» [1]. Зазначена праця була написана в 1950 р., коли світ відновлювався від наслідків Другої світової війни. Автор вказує, що більшовики в ті часи вважали, що мають перевагу у підготовці до війни, оскільки СРСР розвивається в напрямі будівництва всіх галузей, в тому числі військової, а країни Заходу стоять на межі економічної кризи, що не сприятиме швидкій перемозі у військових подіях [1, с. 26]. Важливим напрямом ідеології З. Книша був раціональний підхід до розуміння основних засад ведення української визвольної боротьби: автор виступає проти масового партизанського руху в поневоленій Україні, аргументуючи це тим, що невідгодувані люди стануть передчасними жертвами більшовиків. При цьому він виступав за використання добре підготовлених невеликих груп, які займатимуться підготовкою населення до боротьби, проводитимуть ідеологічну роботу серед українського народу щодо повстання проти СРСР у разі початку війни [1, с. 37–38]. З. Книш відстоював позиції раціоналістичного погляду на ведення боротьби, він чітко аргументував це необхідністю збереження нації, тим, що кілька тисяч підготовлених військових будуть більш корисними для перемоги, аніж мільйони цивільних українців, які героїчно загинуть, але будуть втрачені для країни [1, с. 39]. Можемо констатувати, що З. Книш, на відміну від бандерівського крила українських націоналістів, які дотримувались ірраціоналістичних підходів, оцінював участь українського визвольного руху у боротьбі проти більшовиків із позицій доцільності. Він вважав, що до початку реальних військових подій проти СРСР потрібно вести підготовчу фазу боротьби, готувати український народ до спротиву і вступати у війну з підготовленими силами, щоб країни Заходу всерйоз сприймали Україну як рівноправного прихильника у військовому конфлікті [1, с. 39–40].

У статті «Що буде завтра?» (1950 р.) [2] З. Книш розвиває питання нової ролі та місця України в нових геополітичних умовах, пов'язаних із поразкою СРСР у Третій світовій війні. Автор скептично оцінює перспективу того, що світова спільнота схвально та позитивно прийме позиції УНРради щодо можливості самовизначення України при розвалі СРСР. Дослідник вказує, що країни Заходу не схильні розглядати народи СРСР як окремі нації, вони, за твердженням автора, зазвичай розглядають їх у межах російської національної групи [2, с. 62]. З. Книш зазначає, що Захід має визнати існування української нації, для цього потрібна висока організація всіх українських націоналістів, підготовка українського народу, визнання УНРради всією країною. Автор доводить, що такі позиції слід визначати ще перед початком нової глобальної війни, оскільки потім українці не зможуть вибрати шлях до самовизначення [2, с. 60–62]. Автор наголошує на тому, що для майбутньої незалежності України в умовах можливої поразки СРСР потрібне масштабне об'єднання українських націоналістів-емігрантів на єдиних позиціях, об'єднання УНРради з українським народом шляхом налагодження постійного діалогу та підтримки.

У статті «До проблем тривожного майбутнього» [3] (1950 р.) З. Книш аналізує важливу соціально-демографічну проблему України, зокрема зростання частки населення російської національності в складі загального населення УРСР. Автор вказує, що цей аспект є важливою внутрішньою загрозою для України після отримання незалежності, впливатиме на появу конфліктів, порушення внутрішнього

порядку через національні, мовні, культурні питання [3, с. 16–22]. Дослідник зазначає, що це питання може бути вирішене тільки радикальним методом, зокрема, за допомогою закріплення на державному рівні заходу з переселення російської меншості з території України [3, с. 19]. З. Книш звертає увагу на те, що ця акція в державотворенні України буде складною через масове штучне переселення росіян, особливо після подій Голодомору і асиміляцію їх серед місцевих. Як свідчить історія, найбільшою мірою це стосувалось сходу України. Автор ґрунтовно доводить, що це питання потрібно розробляти і мати комплексний підхід до організованого процесу депортації росіян, оскільки від ефективності цього заходу буде залежати безпека країни. Нині в українських реаліях такий підхід може вважатися дуже радикальним і таким, що не відповідає реальним правовим, політичним, соціальним умовам державотворення. Але питання впливу російського питання на функціонування країни, особливо в нинішніх умовах російсько-українського конфлікту, стало дуже гострим для України. Відповідно, можемо констатувати об'єктивність автора в акцентуванні на цій проблемі і зазначенні необхідності її вирішення в інтересах українського народу.

Вивчення змісту статті З. Книша «Без ілюзій» (1957 р.) [4] показує, що автор критично оцінює ставлення країн Заходу та США до національних визвольних рухів у світі проти СРСР, у тому числі українського. Дослідник об'єктивно репрезентує події Угорської революції (1956 р.), повстання робітників у Східній Німеччині (1953 р.), польські повстання різних періодів, події у Фінляндії (1939 р.), інші революційні ситуації, коли країни Заходу та США обмежувались тільки засудженням радянського втручання у внутрішню політику інших країн, але не були націлені переходити до стадії військової інтервенції на захист повстанців із національних рухів [4, с. 7]. Автор висвітлює трансформації американської доктрини зовнішньої політики щодо СРСР. Дослідження положень цієї доктрини показує, що США змінювали свої відносини з Радянським Союзом з 1917 р. по 1957 р. із політики так званого «заспокоювання» до «стримування» та холодної війни, яка також була націлена на стримування імперського ворога від відкритої військової агресії, переважно проти Західного світу [4, с. 7]. За твердженням З. Книша, країни Заходу ще меншою мірою, аніж США, націлені втручатися у внутрішні справи народів СРСР, інших країн, які не входили до складу Радянського Союзу. Також можна підтримати зауваження автора, що країни Заходу та США проявляють значний осуд дій російської сторони, коли вона намагається впливати на внутрішні справи вільних країн, що не є республіками СРСР, але не хочуть псувати відносини з Москвою через внутрішні національні проблеми народів Радянського Союзу. З. Книш не вдається до звинувачень такої зовнішньої політики Заходу, але справедливо констатує, що українська визвольна політика має виходити з означених геополітичних позицій.

Праця Д. Андрівського «Перспективи укладу світових сил та українська міжнародна акція» присвячена висвітленню геополітичної ситуації навколо протистояння двох наддержав (СРСР та США), зовнішньої політики країн Заходу щодо російської імперської гегемонії у світі, зовнішніх позицій країн-сателітів Радянського Союзу, країн, що не визначились із підтримкою комуністичного або так званого «вільного світу», перспектив розвитку української міжнародної політики [5]. Ця стаття була написана автором у часовому інтервалі 1955–1965 рр. Д. Андрівський об'єктивно оцінює міжнародну ситуацію того часу, на особливу увагу заслуговують такі характеристики геополітичної картини світу в рамках 1955–1965 рр., визначеної автором у творі [5, с. 2–6, 12]:

– існування двох наддержав (США та СРСР) із країнами, що підтримують кожну з них, виходячи з власних історичних, політичних традицій. Автор наводить комплексну статистику розподілу сил кожного з таборів, зауважуючи, що хоча вона і приблизна, але достатньо ґрунтовно та системно визначає вказане питання. Ця статистика виглядає так: 1) США та НАТО підтримують 15 країн Заходу (430 млн населення), 7 держав Сходу з Тихоокеанського блоку (167 млн населення), 7 країн Південно-східного Блоку (380 млн населення); 2) СРСР та 8 країн-сателітів (із загальною кількістю 305 млн населення), радянську політику підтримують також держави-сателіти на Сході – 3 країни (630 млн населення). Окрім країн, що чітко визначилися з підтримкою, за твердженням автора, є так звані «нейтральні» території (країни Європи, Азії, країни Арабської ліги тощо). У рамках цього розподілу світу дослідник вказує на те, що СРСР у разі початку Третьої світової війни матиме суттєву перевагу за наземними операціями, а країни Заходу будуть переважати за рівнем та кількістю техніки, авіацією, економічною потужністю;

– ставлення країн Заходу до зовнішньої політики СРСР є суперечливими, відсутня єдина платформа сприйняття Радянського Союзу як ворога. Це, за твердженням автора, може підштовхнути США змінити стратегію, орієнтовану на підтримку західними країнами, на стратегію, націлену на підтримку Англією, Іспанією, Північною Африкою. Дослідник визначає, що коливання та непорозуміння країн Заходу в їхньому ставленні до СРСР у зазначений період є сприятливим для росіян;

- зростання підтримки СРСР на території країн Сходу (Індокитаю, Індонезії, країнах Азії та Африки) сприяє загальному розширенню впливу російських імперських інтересів;
- поява так званих «третіх таборів», представлених країнами, що не визначилися з підтримкою комуністів або країн Заходу (країни групи Коломбо, які до певного періоду були колоніями країн Заходу, Югославія в Європі). Автор зауважує, що території цих країн можуть в майбутньому стати центрами міжнародного протистояння. Можемо зазначити далекоглядність його тверджень, особливо стосовно Югославії (початок Югославських війн із 1991 р.);
- загроза використання атомної зброї, на думку автора, є одним із факторів стримування початку відкритого військового протистояння між двома потужними світовими акторами;
- з СРСР можна вести перемовини тільки «з позицій сили». Це підтверджується тим, що після вступу Німеччини до НАТО Радянський Союз, відчуваючи зростання зовнішньої загрози, почав більш активно брати участь у міжнародних контактах щодо низки питань;
- незважаючи на послаблення терору щодо поневолених народів у складі СРСР, Радянський Союз не залишає свій імперський курс. Хоча, на думку автора, є тенденції до послаблення тоталітаризму в рамках імперії щодо українського та інших народів.

Констатуючи вказані ознаки та характеристики геополітичної картини світу 1955–1965 рр., Д. Андрієвський наголошує на тому, що українським націоналістам, окрім революційної роботи, потрібно здійснювати пропаганду на міжнародному рівні, знаходити підтримку українського визвольного руху за межами України [5, с. 15]. Це, на нашу думку, цілком справедливе твердження, оскільки визнання Заходом права українського народу на незалежну, самостійну державу привернуло б увагу до національного питання, не давало б змоги розглядати СРСР тільки як країну з більшовицьким курсом, але й вказувало б на те, що Радянський Союз є штучним, примусовим утворенням різних народів та етнічних груп.

Доповідь «Що діється в Україні» [6], представлена Д. Андрієвським наприкінці 1962 р. перед українцями Великої Британії та Франції, є своєрідним продовженням попереднього твору «Перспективи укладу світових сил та українська міжнародна акція». Автор виклав об'єктивну характеристику подій в Україні з часів усунення сталінського режиму, розвитку так званого явища «хрущовська відлига» (з середини 1950 – до середини 1960 рр.). Дослідник визначає ключові зміни у всіх сферах життя в УРСР за часів правління М. Хрущова. На особливу увагу заслуговує акцент на тому, що програмні засади політики М. Хрущова щодо національних визвольних рухів будувались на засадах імперського курсу, а саме: СРСР декларував підтримку поневолених колоніальних народів (стосується країни Азії, Африки), на територіях яких можна було просувати власні інтереси, і визначав курс на «злиття націй» для народів, об'єднаних у складі Радянського Союзу [6, с. 2–6]. Незважаючи на те, що ця доповідь готувалась автором за часів певної лібералізації, демократизації в СРСР, в її прикінцевих положеннях зазначається, що в 1960-і рр. ще не можна говорити про те, що радянська система близька до розпаду. І, з огляду на це, автор закликає українську еміграцію до єдності в питанні створення спільного національного фронту. Дослідник звертає увагу, що в українських націоналістів відсутні чіткі цілі щодо визволення України і це є одним із вирішальних моментів непорозуміння з країнами Заходу, відсутнє реальне сприяння, окрім певних декларацій.

О. Бойдуник у положеннях своєї доповіді «Сучасний стан визвольної політики» визначає ідеологічні засади визвольної боротьби українських націоналістів. Серед них автором виділено [7, с. 4]:

- отримання суверенності УСДдержавою;
- досягнення суверенності може бути реалізоване власними національними силами. О. Бойдуник акцентує на тому, що створити незалежну, суверенну Україну потрібно саме власними силами, тому тільки різні інші сторони, навіть прихильники визвольної боротьби не стануть цього роботи замість українців. При цьому автор вказує, що перед українським визвольним рухом не стоїть мета відмовитись від допомоги, особливо військової, але це сприяння не має суперечити національним інтересам. Бачимо, що представники мельниківського середовища, і серед них О. Бойдуник, більш лояльні до співпраці з країнами Заходу в перемозі над СРСР. Не можна стверджувати, що вони декларують безоглядні надії на прихильників, але керуються, на відміну від бандерівського крила українських націоналістів, раціональним прагматизмом у своїй боротьбі. На користь їхнього підходу говорить те, що в часи написання цієї доповіді, в 1965 р. СРСР було відновлено після війни більшість галузей промисловості, в тому числі військової. І хоча військова техніка не була інноваційною, як і більшість продукції інших галузей промисловості, вона мала масштабні розміри. Відповідно, в той період військовий виступ проти такої сили міг мати місце для українського визвольного руху тільки як складовий елемент ворожого до СРСР табору країн Заходу.

Керуючись цими засадами, автор виділяє дві мети української визвольної боротьби, зокрема: мобілізація всіх українських самостійницьких рухів та сил, яка допоможе в досягненні загальної цілі щодо отримання незалежності країни, забезпечить порозуміння і сприятиме отриманню зовнішньої допомоги; переконання всіх учасників так званого «позабільшовицького світу» в тому, що розвиток російської, більшовицької ідеології у світі згубно вплине на західну культуру, традиції, може змінити цивілізації тощо [7, с. 5]. Можемо констатувати, що у змісті визначення вимог української визвольної боротьби О. Бойдуник також демонструє, що учасники мельниківського націоналістичного середовища великою мірою покладались на допомогу та залучення до процесу визволення України партнерів із Західного табору. У зазначеній доповіді автор вказує на низку внутрішніх проблем у колі українських націоналістів, які потрібно вирішити для створення єдиного центру керування [7, с. 8–11].

Заслуговує на увагу підхід О. Бойдуника до радикального неприйняття співпраці з російським народом, представниками російської еміграції в процесі української визвольної боротьби. О. Бойдуник розрізняє взаємовідносини з росіянами на стадії визвольної боротьби та за умов існування незалежної України.

У статті О. Бойдуника «В поклоні світлому минулому – змагаймо до перемоги в майбутньому» (1965 р.) здійснено історіографію національно-визвольних самостійних заходів українського народу. Автор зазначає, що ці заходи не припинялись ніколи, навіть коли СРСР позбавив Україну суверенності та поневолив український народ [8, с. 3]. Дослідник вказує на те, що радянський режим лише формально називає УРСР державою, але насправді це утворення не може вважатися такою. О. Бойдуник зазначає, що УРСР не є державою, оскільки не має власного війська, дипломатичних представництв, власної валюти [8, с. 4]. Автор звертає увагу на необхідність врахування не тільки політичної, історичної, культурної спадщини України, але й на потребу дослідження сучасності, майбутнього. Представлений ґрунтовний історичний екскурс розвитку українського визвольного руху свідчить про вагомий внесок автора в розвиток вказаного питання. Основний висновок, що можна зробити з тексту досліджуваного твору, є таким: Україна як держава продовжує існувати, і про це треба постійно нагадувати світовій спільноті, акцентуючи на українському визвольному русі, орієнтованому не тільки на повалення комуністичного режиму, але і на звільнення українського народу від російського імперського режиму [8, с. 5].

Питання майбутніх перспектив визвольної боротьби, певних аспектів розвитку українського державотворення висвітлено Я. Гайвасом у статті «Перспективи української визвольної боротьби і роль української спільноти в світі» (1963 р.) [9]. Автор вказує на те, що всі революційні визвольні рухи, що відбуваються у світі, підтримуються українськими націоналістами, оскільки більшість із них перекликається з прагненнями українського народу позбутися імперського поневолення [9, с. 41–42].

Я. Гайвас, на відміну від розглянутих вище українських націоналістів, як бандерівського, так і мельниківського середовища, визначає не два (продовження холодної війни на подальший період та початок відкритого військового протистояння, яке викличе Третю світову війну), а три варіанти розвитку відносин на міжнародній арені. Зокрема, третім автор виділяє напрям нормалізації відносин між США та СРСР. Дослідник із великим сумнівом ставиться до початку відкритого військового протистояння між двома наддержавами, зауважуючи, що в разі його початку український народ зазнає страшних втрат з огляду на перспективи використання з боку обох сторін новітньої ядерної зброї, здатної знищувати мільйони життів [9, с. 44, 47].

Потрібно зазначити, що на особливу увагу заслуговує підхід Я. Гайваса до побудови соціально-економічних відносин у незалежній Україні: автор вказує на неприйнятність використання тільки приватної власності, яка встановлює домінування над громадянами, і цього не допустить український націоналізм. За твердженням Я. Гайваса, в умовах незалежної України разом із приватною власністю буде впроваджено державну, кооперативну, громадську, муніципальну [9, с. 47]. Цей підхід дещо відрізняється до декларування структури власності в Україні в поглядах українських націоналістів бандерівського крила. Так, Я. Стецько наголошував на перспективах впровадження нового соціального устрою, побудованого на трудовій власності, яка буде включати індивідуальну, індивідуально-родинну, загальну складові частини. Тобто можна припустити, що під загальною Я. Стецько мав на увазі державну власність, під індивідуальною – приватну, а під індивідуально-родинною – власність родини. Отже, Я. Гайвас, керуючись більш комплексним підходом до державотворення, досвідом західних країн скандинавського типу, виступає за виділення в державі типів власності залежно від характеру та типу управління на різних рівнях. Також автор наголошує на необхідності соціального забезпечення в найбільш актуальних сферах, зокрема, сфера навчання та освіти, охорони здоров'я тощо [9, с. 47]. У зазначеній статті дослідник вагому увагу приділяє визначенню подальших кроків українського національного руху за

різних умов розвитку міжнародних подій, окрім цього, визначає потребу встановлення постійного зворотного зв'язку з українцями на території УРСР [9, с. 49–51]. Я. Гайвас доходить висновку, що в цих умовах потрібно відмовитись від старих методів та способів організації підпілля. Автор вказує, що для уникнення масових арештів більшовиками потрібно замість груп використовувати окремих емісарів, які б індивідуально вели підпільну роботу в країні, жили звичайним життям, але критично оцінювали ситуацію в Україні, завжди були готові до революційних дій [9, с. 53]. Такий підхід показує, що учасники мельниківського руху мали чітку позицію щодо доцільності використання людського потенціалу, закликали до уникнення людських втрат серед українців.

У творі Я. Гайваса «На порозі нового» [10] представлено системний підхід до розуміння штучності більшовицького, імперського курсу СРСР як всередині Радянського Союзу, так і на територіях країн-сателітів. Я. Гайвас здійснює масштабну оцінку діяльності російських опозиційних діячів культури, літератури, науки, він вказує на те, що процеси протистояння більшовицькій, партійній, поліцейській владі набувають дедалі більшого поширення в СРСР, УРСР. Заслугує на підтримку твердження автора про те, що всі ліберальні процеси, які відбуваються в Росії, переважно можуть бути націлені на повалення більшовицького режиму, а не на розпад імперії. Це, на думку автора, підтверджується історією, коли В. Ленін, поваливши царську владу, зберіг імперію [10, с. 5–6]. Слід зазначити справедливості тверджень Я. Гайваса і щодо нинішньої ситуації, коли Росія намагається, використовуючи військову, інформаційну силу, утримувати в полі свого впливу як Україну, так і інші країни, які були раніше поневолені СРСР. І ліберальні та опозиційні рухи, які формально існують у РФ, не протестують проти втручання їх країни у внутрішні справи інших держав.

Вивчення змісту творчої спадщини діячів мельниківського середовища за період початку 1950-х – кінця 1960-х рр. показало, що їхнє бачення засад української революції та подальшого державотворення має поміркований, ліберальний, консервативно-конструктивний характер. У своїх історичних, політичних, геополітичних творах ці автори порушують важливі проблеми розвитку українського визвольного руху, демонструють актуальну потребу завчасного створення програмних засад розвитку незалежної, самостійної, соборної України. Їхні підходи вирізняються критичністю, раціоналізмом, вони об'єктивно оцінюють важливий недолік українського визвольного руху, пов'язаний із відсутністю єдності у здійсненні звільнення від імперського російського впливу. У більшості з цих дослідників, як і у представників бандерівського крила, важливе місце в творчості посідає проблема боротьби з про-явами імперського російського впливу та окупацією України. Ця проблема залишається актуальною для України, як і багатьох країн колишнього СРСР і в ХХІ ст.

Література:

1. Книш З. За смілий погляд на дійсність. Сьогодні і завтра (думки націоналіста). Вінніпег, 1950. С. 25–40.
2. Книш З. Що буде завтра? Сьогодні і завтра (думки націоналіста). Вінніпег, 1950. С. 57–76.
3. Книш З. До проблем тривожного майбутнього. *СУ*. 1950. № 4 (27). С. 16–22, № 5(28). С. 10–13.
4. Книш З. Без ілюзій. *СУ*. 1957. № 1(97). С. 7–10.
5. Андрієвський Д. Перспективи укладу світових сил та українська міжнародна акція. *Самостійна Україна*. 1955. № 9(89). С. 2–6; 1965. № 11–13(90–91). С. 12–15.
6. Андрієвський Д. Що діється в Україні. *Самостійна Україна*. 1963. № 6(172). С. 2–8.
7. Бойдуник О. Сучасний стан визвольної політики. Париж, 1965. 22 с.
8. Бойдуник О. В поклоні світлому минулому – змагаймо до перемоги в майбутньому. *СУ*. 1965. № 3(193). С. 2–6.
9. Гайвас Я. Перспективи української визвольної боротьби і роля української спільноти в світі. *СУ*. 1963. № 10(176), № 11(177). С. 40–55.
10. Гайвас Я. На порозі нового. Париж, 1968. 16 с.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.16>

УДК 327(438:477):005.591.6(043.5)

Слова Тетяна,

аспірантка кафедри політології, управління та державної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ТРАДИЦІЇ ЯГЕЛЛОНСЬКОЇ ТА П'ЯСТІВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЙ У СУЧАСНІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ

У статті здійснено спробу проаналізувати традиції сучасної польської зовнішньої політики, що беруть свій початок від історично апробованих ягеллонської та п'ястівської концепцій, що були сформульовані польською політичною елітою в попередні століття. Концепції отримали свої назви за домінуючими королівськими династіями Польської держави періоду середніх віків – «П'ястівська» і «Ягеллонська».

П'ястівська та ягеллонська концепції – найдавніші політичні польські доктрини, що корінням сягають періодів розквіту польської держави, часів величчя і могутності, саме той період слугує взірцем для наслідування і проєктується сучасниками на власні реалії. Перша зі згаданих концепцій спрямована на активізацію співпраці з Німеччиною та паралельне пасивне ставлення до взаємин або навіть конфронтаційні стратегії у відносинах із східними сусідами. Друга, ягеллонська зовнішньополітична концепція, на противагу, ставить у центр активну експансію в напрямі Білорусі, Литви, України та Росії. Ягеллонська концепція, по суті, сповідує ідею «підкорення Сходу» та утворення багатонаціональної держави із центром у Варшаві.

У ХХ столітті п'ястівська та ягеллонська концепції отримали нове дихання і проявилися через концепції федералізму та прометеїзму, запропоновані польським політичним діячем Ю. Пілсудським, проявилися через інкорпоративну політику польських ендеків та Р. Дмовського, отримали нове трактування польською політичною еміграцією на шпальтах паризької «Культури», реалізовувалися на практиці у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття урядами Республіки Польща.

Саме ягеллонська та п'ястівська зовнішньополітичні доктрини лягли в основу формування концепцій зовнішньої політики Другої та Третьої Речі Посполитої. Традиції реалізації зовнішньої політики Польщі щодо українців, що сформувалися в попередні століття, приможилися і доповнилися новим баченням, були адаптовані до нових геополітичних реалій та набули нових особливостей прояву у ХХ – на початку ХХІ століття.

Ключові слова: Польща, концепції зовнішньої політики, традиції, сучасність, ягеллонська концепція, п'ястівська концепція.

Yelova Tatiana. Traditions of the Yagelon and Piastov concepts in the modern foreign policy of Poland

The article attempts to analyze the traditions of modern Polish foreign policy, which originate from the historically tested Jagiellonian and Piast concepts conceived by the Polish political elite in previous centuries. The concepts are named after the dominant royal dynasties of the Polish state of the Middle Ages – “Piast” and “Jagiellonian”.

The Piast and Jagiellonian conceptions are the oldest Polish political doctrines, rooted in the heyday of the Polish state, the times of greatness and power, and that period is a model to be followed and projected by contemporaries into their own realities. The first of these concepts is aimed at intensifying cooperation with Germany and a parallel passive attitude to relations or even confrontational strategies in relations with the eastern neighbors. The second, Jagiellonian foreign policy concept, in contrast, focuses on active expansion in the direction of Belarus, Lithuania, Ukraine and Russia. The Jagiellonian concept, in essence, professes the idea of “conquering the East” and the formation of a multinational state centered in Warsaw.

In the twentieth century, the concepts of Piast and Jagiellonian received their new breath and manifested themselves through the concepts of federalism and Prometheanism proposed by Polish politician Józef Piłsudski, manifested through the incorporation policy of Polish endeavors and Roman Dmowski, received a new interpretation by Polish political emigration. implemented in practice in the 90s of the XX – early XXI century by the governments of the Republic of Poland.

It was the Jagiellonian and Piast foreign policy doctrines that formed the basis for the formation of the foreign policy concepts of the Second and Third Rzeczpospolita. The traditions of Poland's foreign policy towards Ukrainians, formed in previous centuries, have taken root and been supplemented with new visions, adapted to new geopolitical realities and acquired new features of their manifestation in the XX – early XXI century.

Key words: Poland, foreign policy concepts, traditions, modernity, Jagiellonian concept, Piast concept.

Одними із найдавніших польських зовнішньополітичних доктрин, що були сформульовані та реалізовувалися на практиці польською політичною елітою, є п'ястівська та ягеллонська концепції. Обидві своїм корінням сягають далеко за межі ХХ століття, однак ті постулати, що лежать в основі ягеллонської та п'ястівської концепцій, стали популярними в польському суспільстві і сягають своїм корінням тих зовнішньополітичних традицій, на які опирається сучасна польська зовнішня політика. Основні ідеї

ягеллонської та п'ястівської концепцій лягли в основу новітніх доктрин зовнішньої політики і отримали нове дихання в реалізації польської зовнішньополітичної діяльності у ХХ – на початку ХХІ століть.

Російський дослідник О. Неменський, спираючись на дослідження польських вчених, визначає, що перша із згаданих концепцій спрямована на активізацію співпраці із Німеччиною та паралельне пасивне ставлення до взаємин або навіть конфронтаційні стратегії у відносинах із східними сусідами. Друга зовнішньополітична концепція, на протигагу, ставить у центр активну експансію в напрямі Білорусі, Литви, України та Росії. «Ягеллонська» концепція, по суті, сповідує ідею «підкорення Сходу» та утворення багатонаціональної держави із центром у Варшаві [1].

П'ястівська концепція в основі містить доктрину «сарматизму», в якій обґрунтовується походження польської шляхти від сарматів. Концепція возвеличує роль династії П'ястів, яка відкрила двері Польщі до західної цивілізації Каролінгів і у 966 році принесла християнство. У межах концепції виокремлюється «теорія помосту і передмур'я», де країна виступає форпостом західного християнства, останнім бастионом латинської культури на сході Європи. У лоні цього підходу можна виокремити інкорпораційну, антинімецьку ідею Р. Дмовського [2, с. 185], яка підкреслювала, що між Росією та Німеччиною немає місця для слабкої Польщі, якій мають належати ті землі, де домінує польська людність [3, с. 29].

Власне п'ясти бачили Польщу мононаціональною державою: національні меншини потрібно було або асимілювати, або виселити. Польський політичний діяч міжвоєнних десятиліть Р. Дмовський як один із носіїв цієї концепції вважав, що головним завданням Польщі є захоплення якомога більшої території, зокрема України, Білорусі і Литви, та асиміляція їхніх мешканців. Протистояння ягеллонської та п'ястівської концепцій тривало впродовж усього ХХ століття [4, с. 71]. Більш детально ідеї Р. Дмовського щодо здійснення зовнішньої політики Польщі ми аналізуватимемо в наступних розділах, а поки ж зупинимось більш конкретно на ідеї «сарматизму» як одного з визначальних постулатів п'ястівської концепції.

Посилаючись на античних авторів, із погляду яких сармати (савромати), як і скіфи, були варварськими войовничими племенами, що населяли Сарматію, польські історики стверджували: «Саме ми і є сармати, і тому те, що про сарматів писали, правильно вважати написаним про предків наших» [5, с. 6].

Підвалиною визначення спільності предків польського, чеського та руського народів був сюжет про трьох братів Леха, Чеха та Руса – міфічних прабатьків трьох слов'янських племен. У польських версіях доводилося старшинство Леха і його ініціатива в заснуванні давньої столиці Польської держави – міста Гнезно. Цей генеалогічний міф виконував не лише генеалогічну функцію, а й ще одну, досить важливу: він підкреслював ієрархію і структуру відносин всередині єдиної спільності, яка об'єднувалася і кровною спорідненістю, і спільним «характером».

Однак легенда про П'ястів не стала частиною сарматського міфу, бо вона намагалася закріпити права королівської династії, яка до ХVІ століття уже не займала трон, та й державний устрій до цього часу зазнав значних змін. З'явилася потреба в новому міфі. А легенда про П'ястів лишилася в хроніках як доказ давності Польської держави.

Отже, на початковому етапі формування сарматської теорії походження польського народу та формування польської зовнішньої політики щодо сусідів виступає усвідомлене авторами конструювання міфу. Біблійна версія походження слов'ян потребує логічної зв'язки етнічної спільності з античними народами, а «міграційна» теорія ледь поєднується з легендою про трьох братів. «Міграційна» теорія робить акцент на зв'язку польського народу з давніми народами європейської цивілізації. Легенда про трьох братів насамперед підкреслює веслов'янську генетичну спільність [6, с. 256].

Як видно з аналізу джерел, для польських хроністів важливіше було вписати польську історію у світову (тобто в європейську), ніж підкреслити слов'янську єдність. До того ж їх більше цікавив пошук коренів і першооснов, ніж генеалогія правителів, бо влада короля в польському суспільстві з початку ХVІ століття поступалася своїми позиціями шляхті. Тому не випадково розвинулася саме перша версія.

Польський соціолог та дослідник С. Оссовський, оцінюючи роль етнічних міфів у формуванні польської самосвідомості, писав, що легенда про Леха, Чеха і Руса свідчить швидше не про кровну спорідненість трьох слов'янських народів, а про те, що вони (народи) ведуть своє походження від воїнів-завойовників [7, с. 140].

Підсумовуючи, можна сказати, що на початковому етапі, коли сарматське походження поляків об'єднувало їх з іншими слов'янами, головною була ідея єдності, приналежності польського народу до слов'янської європейської спільноти. Одночасно із пошуком спільних рис простежується ідея звеличення свого народу через його історичне минуле, адже етнічна самоідентифікація, як і національна, базується на двох основах: образу «чужого» та образу «свого».

Паралельно з формуванням сарматського міфу та існуванням п'ястівської концепції серед польської політичної еліти розвивається і концепція ягеллонська. Остання базується на спогадах про могутню

Річ Посполиту, котра виникла за часів Ягеллонів і була результатом низки вдалих уній та союзів, що своєю чергою привели до утворення багатонаціонального державного організму. Ягеллонська концепція характеризується антиросійською спрямованістю (Російська імперія виникла пізніше і розширювалась головним чином за рахунок завойовницької політики) і вирізняється від російської мирним напрямом ведення політичної, економічної, культурної та релігійної експансії на схід [8, с. 94].

Головним постулатом «ягеллонської спадщини» є визнання приналежності Польщі до західної християнської цивілізації та відмінності її історичного шляху від західноєвропейського через порубіжне розташування між Заходом і Сходом та виконання ролі представника й захисника західних цінностей. Окрім відмінностей польської історичної долі, зумовлених геополітичним чинником, акцентувалося на особливостях її політичної культури та практики політичного життя, яка склалася у Речі Посполитій з XVI століття у вигляді моделі шляхетської республіки. Згідно з її авторами, Річ Посполита, здійснюючи свою колонізацію Східної Європи щодо Заходу і Сходу, була політично і духовно самодостатньою і мала потенціал для творення особливої проміжної цивілізації. Ця концепція слугувала потребі поєднати польську історичну спадщину зі слов'янським та західноєвропейським світом задля подальшого відродження незалежної польської держави [9]. Найбільш радикальні прибічники цієї концепції відстоювали тезу, згідно з якою права Польщі до руських земель і Литви виникають із цивілізаційних заслуг [10, с. 112–115].

Водночас у баченні вітчизняних істориків політика правлячої польської династії Ягеллонів, з якою асоціюється польсько-литовський період української історії, оцінюється як негативна щодо українців та православних, із чим не завжди можна погодитися. Зокрема, хоча б щодо справ православної церкви – це і відновлення Галицької православної митрополії у 1371 р. (католицька була створена в 1375 р.) [11, с. 431], привілей Владислава III про зрівняння в правах православного духовенства з католицьким у 1443 р. [12], утворення Галицької православної єпархії в 1539 р. [11, с. 621–622] і т.д. Подібні приклади можна знайти і в інших сферах життя.

На протигагу «ягеллонському міфу» українська історіографія XIX століття висунула власний міф – міф козацький, котрий чи не найбільше підходив для утвердження та обґрунтування унікальності українців та їхньої ідентичності, з однієї сторони, а з іншої – саме в козацькій епосі можливо було віднайти хоча б якісь «елементи окремої державної організації, що зв'язувало історію і вибудовувало тяглість так званої української державності» [12].

Витворений у XIX столітті «ягеллонський міф» та концепція «цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході» отримав «друге дихання» нині з огляду на реальну місію Польщі як «адвоката» колишніх народів Речі Посполитої, особливо України, у справі інтеграції їх в європейську співдружність. За спостереженням англійського дослідника Т. Снейдера, з ягеллонської історичної спадщини литовці ідеалізували язичницький період (до 1386 р.) та антипольську політику Вітовта (1392–1430 рр.); білоруси «золотим віком» своєї державності вважали епоху до Люблінської унії 1569 р.; для поляків втіленням їхньої втраченої величі була Річ Посполита (1569–1795 рр.) [13; 14, с. 160].

У рамках ягеллонської концепції виділилися доктрини міжмор'я та прометеїзму. Міжмор'я (międzymorze) – проект, що передбачав утворення континентальної федерації держав між Адріатичним, Балтійським та Чорним морями на основі спадщини Першої Речі Посполитої. Ця концепція активно підтримується сучасними націоналістичними партіями Республіки Польща, які висловлюють побоювання втратити національну ідентичність поляків в європейських структурах і в 90-х роках XX століття навіть гостро виступали проти інтеграції до Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) [15, с. 52].

Прометеїзм (prometeizm) – політичний проект, що здійснювався у період між двома світовими війнами Ю. Пілсудським. Саме ідея мирного будівництва держави надихнула Ю. Пілсудського на втілювану ним федеративну концепцію, метою якої було не просто відродити Польщу після Першої світової війни, але передусім створити федерацію з Польщі, Литви, України та Білорусі. У переважаючому східному напрямі експансії, що декларував польський очільник, домінуючу роль мало саме українське питання задля ослаблення Росії [16, с. 268–269]. Складовим елементом прометеїзму було намагання «розпороти Росію за національними швами», як описував це сам Ю. Пілсудський [17, с. 63].

Після Другої світової війни традиції, сформовані у попередні історичні періоди польською політичною елітою, мали своє продовження в поглядах польських політичних емігрантів із середовища паризької «Культури», зокрема Є. Гедройця та Ю. Мерошевського. Є. Гедройць зібрав навколо себе інтелектуалів, які сформували інститут польської опозиційної думки, запропонувавши абсолютно новітнє бачення міжнародних відносин після Другої світової війни, яке передбачало незалежність України, Білорусі та Литви [17, с. 193–194]. У той час, коли польське суспільство іще було абсолютно не готове відмовитися від ідеї відродження Польської держави в кордонах Першої Речі Посполитої, польський публічний інтелектуал стверджував, що «не буде насправді вільних поляків, чехів чи угорців

без вільних українців, білорусів чи литовців» [18]. Отже, вільна Україна уособлювала собою невідворотність розпаду СРСР, що у 70–80-ті роки ХХ століття видавалося фантастикою [19].

Уже згадуваний вище Ю. Мєрошевський, що був лондонським кореспондентом часопису «Культура» і близьким другом Є. Гєдройця, був прихильником примирення Польщі із сусідніми народами по східному кордону, звідси іще одна назва «Доктрина Гєдройця-Мєрошевського» – «УЛБ» (від скорочення назв країн – Україна, Литва, Білорусь). Суть цієї доктрини полягала в тому, що необхідно визнати незворотність територіальних змін, які відбулися внаслідок Другої світової війни [20, с. 53]. Погодження поляків із втратою Вільноса і Львова розглядалося як головна умова примирення з сусідами поляків за східним кордоном, а надалі – здобуття країнами ЦСЄ, підконтрольним Радянському Союзу, незалежності [21, с. 196–198].

Геополітичні зміни в Центральній-Східній Європі, пов'язані з кризою та розпадом соціалістичної системи, занепадом східного блоку, збіглися із стрімким розвитком демократичних процесів у країнах регіону. Падіння Берлінського муру та об'єднання двох німецьких держав, криза, а за нею і розвал Радянського Союзу актуалізували для Польщі питання пошуку нової ніші у світовій політиці та необхідність вироблення нових зовнішньополітичних доктрин із чітким визначенням їхніх пріоритетів. Такою новою зовнішньополітичною доктриною для Польщі стала політика «двох шляхів», що її сформулював і реалізовував перший уряд Солідарності [22, с. 185–187].

У наступне десятиліття РП успішно реалізовує східну політику, важливе місце в якій посідає Україна. А у західному напрямі Польща активно і успішно у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття торує шлях до європейських і євроатлантичних структур. Таким чином, можна підсумувати, що традиції ягеллонської та п'ястівської концепцій лягли в основу усіх зовнішньополітичних доктрин Польщі, що мали місце у ХХ – на початку ХХІ століть.

Література:

1. Неменский О. Пространства и идеологии восточной политики Польши. *Европа старая и новая*. 2007. № 8. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/prostranstva_i_ideologii_vostochnoiy_politiki_polshi_2007-8-13-16-8.htm
2. Wapinski R. Roman Dmowski. Lublin. : Wydawnictwo Lubelskie, 1989. S. 185.
3. Roszkowski W. *Najnowsza historia Polski (1914–1945)*. Warszawa : Świat książki, 2009. 688 s.
4. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Київ : ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с
5. Bielski M. *Kronika Polska*. T. I. S. 6.
6. Лєскінен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва, 2002. 178 с.; Лєскінен М.В. Национальный идеал поляка в истории: образ шляхтича-сармата. *Славянский альманах* / под ред. М.А. Робинсон. Москва : Индрик, 1998. С. 256–280.
7. Ossowski St. *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*. Warszawa : Spółdzielnia Wydawnicza «Książka», 1948. 287 s.
8. Koniuszewski A. *Meandry geopolityki. Wpływ gry mocarstw na położenie Polski*. Warszawa, 2012. 194 s.
9. Шевченко Н. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua>
10. Сінкевич Є. Проблема цивілізаційної місії Речі Посполитої в історіографічному доробку представників краківської історичної школи. *Наукові праці МДГУ ім. П. Могили*. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 112–115.
11. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т. Гошко. Львів, 2011. 727 с.
12. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історієписанні. *Інтерґрація науки та освіти*. URL: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/389/Hoschko_Чужа%20доба%20.pdf?sequence=1&isAllowed=1
13. Snyder T. *Nikt nie uwierzy w niewinność Polski*. URL: <https://magazyn.wp.pl/artukul/timothy-snyder-nikt-nie-uwierzy-w-niewinnosc-polski>
14. Осіп'ян О. Довгоочікувана реконструкція «неочікуваних націй» / Рец.: Timothy Snyder. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven and London: Yale University Press, 2003. 367 p. *Український гуманітарний огляд*. 2004. № 10. С. 160–168.
15. Михалев О. Вопрос о вступлении в НАТО в польском политическом дискурсе (1989–1993). *Словяноведение*. 2009. № 5. С. 52.
16. Суєля В. Юзеф Пілсудський. Київ : Дух і Літера, 2018. 618 с.
17. Pilsudski J. *Pisma zbiorowe*. T.V. Warszawa, 1939. 512 с..
18. Стрільчук Л. Сучасний польський націоналізм і українсько-польські суперечності – нові обличчя старих проблем. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал*. 2019. № 1 (64). С. 192–200.
19. Deklaracja w sprawie ukraińskiej. *Kultura*. 1977. № 5.
20. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Терези, 2020. 360 с.
21. Мєрошевський Ю. Російський «польський комплекс» і простір УЛБ. *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»*. Київ : Критика, 2005. С. 195–209.
22. Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 608 с.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.17>

УДК 32.019.52

Заславська Ольга,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницького національного університету

Налімова Вікторія,
студентка факультету міжнародних відносин
Хмельницького національного університету

Посвістак Олеся,
доктор психологічних наук,
професор кафедри філософії і політології
Хмельницького національного університету

ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті проведено порівняльний аналіз емансипаційних цінностей українців із ціннісними орієнтаціями європейців у 2020 році. Критерієм порівняння вибрано бачення громадянами важливості окремих характеристик демократії. Встановлено, що оцінка українцями демократичної політичної системи, позитивне ставлення до рівності прав жінок і чоловіків та вибору політичних лідерів на вільних виборах є досить високими в Україні, проте все це залишаються одними з найнижчих серед всіх країн ЄС, вибраних для порівняння. Визначено, що за рівнем усвідомлення важливості захисту громадянських прав Україна знаходиться в середині списку з країн ЄС, включених до порівняння. З'ясовано, що частка українців, переконаних у необхідності державної допомоги безробітним, стягування податків із багатих для підтримки бідних, забезпечення рівності доходів із боку держави, важливості підкорення людей своїм правителям, керівникам, можливості переходу влади до рук армії за умов недієздатності уряду, одноосібного тлумачення законів релігійними авторитетами, є вищою в Україні, ніж у більшості країн Європейського Союзу, однак частка українців, впевнених у тому, що повага до прав людини є важливою складовою частиною демократії, суттєво нижча. Встановлено, що сегмент матеріалістів в Україні є одним із найбільших, а постматеріалістів, відповідно, – одним із найменших серед країн Європейського Союзу.

Прослідковано зміну ціннісних орієнтацій українців з 2011 року та встановлено, що значно популярнішими стали думки про необхідність підкорення правителям, взяття влади до рук армії, якщо уряд некомпетентний, одноосібного тлумачення законів релігійними авторитетами та водночас необхідності поважати права людини при демократії.

Визначено, що збереження та зміцнення демократії безпосередньо пов'язане зі зміною типу політичної культури.

Ключові слова: емансипаційні цінності, демократія, громадянські права, політична система, політична культура.

Zaslavska Olha, Nalimova Viktoriia, Posvistak Olesia. Emancipation values of modern Ukrainian society in the conditions of democratization of political culture

The article is a comparative analysis of the emancipatory values of Ukrainians with the value orientations of Europeans in 2020. The criterion for comparison is the idea of the importance of certain characteristics of democracy. It is established that Ukrainians' assessment of the democratic political system, positive attitude towards equality of women's and men's rights and election of political leaders in free elections in Ukraine are quite high, but still remain among the lowest among all European Union countries selected for comparison. It is determined that the level of awareness of the importance of protection of civil rights in Ukraine is in the middle of the list of EU countries included in the comparison. It was found that the share of Ukrainians who believe that respect for human rights is an important component of democracy is much lower than in most European Union countries. It is established that the segment of materialists in Ukraine is one of the largest among the European Union countries. It is determined that the segment of postmaterialists in our country is one of the smallest among the countries of the European Union.

The values of our compatriots have changed since 2011. It has been found that the need to obey rulers, transfer power to the army, interpret the laws of religious leaders, and respect human rights in a democracy has become much more popular. At the same time, there is a significant increase in understanding of the need to respect human rights in a democracy.

It is determined that the preservation and strengthening of democracy are directly related to the change in the type of political culture. The formation of democracy is associated with constant work with the value orientations of the people, which are deeply rooted in his subconscious.

Key words: emancipatory values, democracy, civil rights, political system, political culture.

Нині в Україні відбуваються зміни, пов'язані з курсом суспільства і держави на демократизацію політичної системи. А рух до демократії не можливий без політичної освіти громадян та розвитку політичної культури. Окремі проблеми політичної культури часто стають предметом наукових досліджень, однак досі залишаються поширеними спрощені уявлення про цей феномен. Так, оцінка стану політичної культури часто обмежується аналізом рейтингів довіри населення до органів влади чи окремих політиків, з'ясуванням електоральних уподобань тощо. Більшість дослідників стану політичної культури в Україні будують свою роботу саме на розумінні політичної культури як ставлення з повагою усіх членів спільноти до цінностей «соціального капіталу», встановлення й дотримання певного порядку, що зумовлений не усталеними традиціями чи санкціями, а вмінням і прагненням індивідів домовлятися.

Зміна цінностей у сучасний період є предметом багаторічних досліджень у рамках світового проєкту WVS (World Values Survey) [11]. Окремі проблеми емансипаційних цінностей перебувають у полі зору Р. Інглхарта, К. Вельцеля, С. Харрісона, Дж. Александера та ін. [1; 2; 3], які розглядають їх крізь призму глобалізаційних змін, соціально-економічного росту та демократизації суспільств. Доречно згадати роботи З. Баумана, Н. Лумана, У. Бека, Е. Гідденса та ін. [4], які вписують глобалізаційні аспекти модернізації в контекст становлення індивідуалізму. Аналіз особливостей ціннісних змін у сучасній Україні у взаємозв'язку з чинниками національної ідентичності маємо у працях Н. Паніної, С. Рябова, Ю. Савельєва, В. Місютіної, А. Ручки, О. Кожемякіної та ін. Так, О. Кожемякіна з позицій архетипового підходу розкриває соціокультурну сутність емансипаційної динаміки ціннісних перетворень глобалізованої сучасності та розглядає взаємозв'язок емансипаційних цінностей зі становленням культури довіри та формуванням структур громадянського суспільства в контексті особливостей української ментальності та у співвідношенні індивідуальних та колективних цілей [6]. Феномен політичної культури в єдності із світовим культурним процесом і залежно від економічних, географічних, соціальних, психологічних, релігійних чинників аналізує С. Рябов [7–9]. Водночас, незважаючи на наявність значної кількості праць, проблема відслідковування зміни емансипаційних цінностей в окремих країнах в умовах демократизації суспільства залишається актуальною.

Метою нашого дослідження є порівняльний аналіз емансипаційних цінностей українців із ціннісними орієнтаціями європейців у 2020 році та з'ясування, як ці орієнтації змінилися з 2011 року.

Аналізуючи феномен політичної культури, дослідники [5] виходять із того, що вона є системою ставлень особистості та включає ставлення до самого себе, до інших і до чинного порядку, суспільного ладу, в умовах якого проходить життя людей. Звідси випливає її розуміння як наслідку політичної соціалізації особистості. Таке уявлення не обмежує її знанням програм і позицій різних політичних сил, відданістю одній з них, оскільки в політиці цілком логічним є сусідство боротьби за владу та конструктивного мирного співіснування. А, отже, розгляд політичної культури та оцінка її конкретного стану передбачає врахування не лише ставлення громадян до учасників політичного процесу, а ще й врахування і дотримання принципів соціальності, толерантності [5; 7].

Говорячи про демократичні перетворення в суспільстві, зауважимо, що їх необхідною передумовою та визначальним чинником є зміна способу мислення людей та їхніх ціннісних орієнтацій. «Народ, що різко порвав зі своїм минулим, скоро підпадає під вплив сильної реакції, яка змушує його відступати. Аби переворот був міцним, треба змінити не уряд, а звичаї», – зазначав Монтеск'є. Проте дослідження, проведені в Україні, свідчать, що тут все ще домінують норми, установки, стереотипи й цінності, властиві тоталітарній культурі; залишається нерозвинутою психосоціальна ідентифікація груп населення; поширені невпевненість людей у власних можливостях, несамостійність, відчуття несвободи [5; 7; 9].

У суспільному дискурсі постійно присутня тема нагальних змін. Нинішній політичний режим наголошує на європейській інтеграції, реформах і наближенні до європейських цінностей. Проте варто враховувати, що модернізація не може зводитись до технологічних інновацій або економічного зростання, які, безумовно, є важливими вимірами сучасного суспільства. Економічне зростання та інституційні зміни нерозривно пов'язані із соціокультурними перетвореннями та поширенням емансипаційних цінностей, критичного мислення, раціональної парадигми світосприйняття, довіри, толерантності, громадянської активності тощо. Вони є базовими принципами європейської культури, які можуть стати ключовими орієнтирами в модернізаційних стратегіях України [10]. Складний рух України до європейського співтовариства потребує значних модернізаційних змін, спрямованих на утворення структур підтримки демократичної культури. Дієвість таких змін великою мірою залежить від актуалізації відповідних державній культурі ціннісних орієнтирів.

Ціннісні зміни в окремих країнах є предметом багаторічних досліджень у рамках світового проєкту World Values Survey. Поширення емансипаційних цінностей розглядається в контексті модернізаційних

перетворень, таких як розширення сфери людського розвитку, глобалізаційні тенденції, соціально-економічне зростання, становлення демократичної культури [6].

Згідно із «Світовим Дослідженням Цінностей», яке було проведене у 2020 році, оцінка різних політичних систем в Україні змінилася з 2011 до 2020. Попри те, що громадяни оцінюють демократичну політичну систему як «дуже добру/добру» для управління Україною, однак з 2011 до 2020 року її підтримка суттєво знизилася: з 85,3% в 2011 році до 81,9% в 2020 році. Досить підтримуваною залишається політична система з сильним лідером, якого не обмежують ні уряд, ні вибори – у 2020 році таку систему оцінює як «дуже добру/добру» 67,9% опитаних. Однак це менше, ніж в 2011 році (71,3%). Знизилася підтримка політичної системи, де незалежні експерти приймають рішення, – з 64,6% до 46,2%, і зросло позитивне ставлення до управління країною військовими (з 12,7% до 21,1%). 26,1% опитаних підтримують управління, при якому влада в руках духовенства і ґрунтується на релігійних законах [11, с. 195–196].

Хоча українці дають найбільше позитивних оцінок демократичній політичній системі як найкращій для України (66,9% з урахуванням відповідей «важко сказати»), однак цей показник найнижчий серед всіх країн ЄС, що включені до порівняння. Найближчими до України є Словаччина та Польща (80,2% та 82,3% відповідно), однак, як бачимо, розрив є значним. Водночас українці чи не найбільше в Європі прагнуть сильного лідера – 58,3% опитаних. Їх випереджають лише румуни – 72,6%. Натомість у Греції тільки 9%, у Австрії – 14,2%, у Фінляндії – 14,6% підтримують таку політичну систему. Українців мало приваблює перспектива управління держави незалежними експертами – підтримує таку політичну систему лише 33,6% опитаних. Цей показник є близьким до показника в Литві (34%), однак він суттєво нижчий, ніж у більшості країн ЄС. Так, від 50% до понад 70% підтримали б таку політичну систему у Франції, Австрії, Фінляндії, Чехії, Іспанії, Естонії, Польщі, Словаччині тощо. Значно більшою мірою, ніж більшість європейців, українці схвалюють управління країни військовими (17,5%). Цей показник є близьким до показника в Польщі (19,3%), однак у більшості країн ЄС, що були включені до порівняння, менше 10% опитаних ставляться позитивно до цього типу політичної системи. Найнижча підтримуваність у Німеччині (1,4%) та Естонії (3,7%). Дані про ставлення до управління країни релігійними лідерами станом на 2020 рік у вільному доступі були лише по окремих країнах. Проведений аналіз свідчить, що за цим показником Україну (18,7%) випереджає лише Румунія (25,3%), тоді як на Кіпрі (16,6%), в Греції (10,0%) і в Німеччині (2,6%) рівень підтримки суттєво нижчий [11, с. 195–196].

Близько половини опитаних українців – 46,6% не визначилися з оцінкою власного положення на політичній шкалі «лівий–правий», а розрахунок середнього значення відповідей тих, хто визначився, дозволив вирахувати середню оцінку 5,78 за 10-бальною шкалою (де 1 – лівий, 10 – правий). При цьому помітний зсув у «правий» бік із 2011 року (зі значення 5,49). Схожі показники маємо в Румунії (5,77). Найвищі середні значення за середніми оцінками в Польщі (6,24), а найнижчі – в Іспанії (4,83) [11, с. 197].

Ще однією важливою характеристикою демократії є рівні права жінок і чоловіків. 84% опитаних українців вибирають значення 7–10 за 10-бальною шкалою, де 10 – «важлива характеристика демократії». З 2011 року зросла кількість респондентів, які відзначають важливість цієї характеристики (було 81,1%). Щоправда, порівняння з країнами ЄС дало змогу дійти висновку про її недооцінку в Україні: важливою її вважають 80,3% українців (відповіді 7–10 за 10-бальною шкалою, з урахуванням відповідей «важко сказати»), тоді як у більшості країн ЄС, включених до порівняння, важливим для демократії це вважають понад 80% респондентів. Наприклад, у Греції – 95,3%, в Данії – 94,6%, Швеції – 94,5% тощо [11, с. 202].

Наступним за важливістю для українців йде вибір політичних лідерів на вільних виборах (76,2%). Однак цей показник є одним із найнижчих серед країн ЄС, включених до порівняння. Нижчим він є в Румунії (74,3%), Чехії (70,7%), Франції (68,6%) та Словаччині (67,3%), тоді як для Греції, Данії, Швеції, Фінляндії та Німеччини він коливається на рівні 95% [11, с. 202].

Наступною характеристикою демократії є важливість захисту громадянських прав. В Україні 72,6% опитаних переконані, що громадянські права захищають людей від утисків із боку держави. З цим показником Україна знаходиться в середині списку з країн ЄС, включених до порівняння. Цю характеристику називають максимально важливою для демократії у Швеції (85%), а мінімальний показник у Словаччині (57,7%). Показники обох характеристик несуттєво змінилися з 2011 року.

Також значна частка українців вважає, що демократія передбачає державну допомогу безробітним (79,1%), стягування податків із багатих для підтримки бідних (68,8%) та забезпечення рівності доходів (66,5%), хоча спостерігаємо незначне зниження частки тих, хто поділяє таку думку (у 2011 році ці показники становили 82,4%, 71,4%, 68,1% відповідно).

Державну допомогу безробітним важливою характеристикою демократії в Україні вважають 75,5%. За цим показником Україну випередили лише деякі країни ЄС – Греція (82,6%), Німеччина (79,2%), Кіпр (78,2%), Іспанія (78,2%), Австрія (76%), але в більшості країн ЄС про неї як важливу зазначає від половини до двох третин опитаних (в Чехії 44,3%) [11, с. 201].

Так само вищою в Україні, ніж у більшості країн ЄС, є важливість такої характеристики як стягування податків із багатих для підтримки бідних. 63,7% українців переконані в тому, що уряд має стягувати податки з багатих для підтримки бідних. Для порівняння, аналогічної точки зору дотримуються в Нідерландах 57,3% опитаних, в Данії – 54,5%, в Естонії – 43,1%, в Болгарії – 40,4%, в Чехії – 25,0%. Щоправда, цей показник є вищим, ніж в Україні, у Швеції (64,4%), Фінляндії (64,5%), Австрії (68,8%) та Німеччині (71,2%) [11, с. 201].

Частіше, ніж майже у всіх країнах ЄС, включених до порівняння, в Україні вважають важливим для демократії забезпечення державою рівності доходів громадян (61,9%). За цим показником Україну випередила тільки Італія (67,3%). У більшості ж країн ЄС частка тих, хто так вважає, становить менше половини опитаних. А, наприклад, у Болгарії (21,7%), Чехії (19,0%), Швеція (15,7%) цей показник є зовсім низьким [11, с. 205].

Близько половини українців вважає, що за демократії люди підкоряються своїм правителям, керівникам (48%), і популярність такої думки значно зросла з 2011 року (32,7%). Також більш популярними стали думки, що важливою характеристикою демократії є те, що армія бере владу, якщо уряд некомпетентний (з 25,9% до 32,7%), та що релігійні авторитети одноосібно тлумачать закони (з 17,7% до 27,1%) [11, с. 203].

В Україні оцінка важливості підкорення правителям та керівникам як важлива характеристика демократії є однією з найвищих в ЄС – так вважає 42,7%. Лише в Іспанії та на Кіпрі ці цифри є вищими (відповідно, 46,9% і 45,3%). У більшості європейських країн, включених до порівняння, менше третини респондентів називають це важливим для демократії. Так, наприклад, у Данії – 32,3%, Литві – 26,3%, Естонії – 22,3%, Нідерландах – 20,4%, а Німеччині лише 8,4% [11, с. 203].

Владу в руках армії за умови некомпетентності уряду важливою характеристикою демократії вважає меншість респондентів у всіх країнах ЄС. Проте Україна за цим показником у трійці лідерів: 27% українців переконані у важливості, тоді як, наприклад, у Данії – 10,3%, на Кіпрі – 7,6%, в Німеччині – 7,5% [11, с. 206].

Так само меншість у всіх країнах ЄС називає важливою характеристикою демократії одноосібне тлумачення законів релігійними авторитетами. Проте Україна (22,7%) за середньою оцінкою знаходиться вище, ніж більшість країн ЄС (відразу після Румунії (24,4%)). У більшості країн ЄС важливим це назвали менше 15% (наприклад, у Німеччині лише 2,1%, в Данії – 4,2%, в Словенії – 6%) [11, с. 206].

Частка осіб, які переконані у важливості жити в демократичній країні, з 2011 до 2020 року зросла з 7,83% до 8,20%. Однак за середньою оцінкою Україна знаходиться в низу рейтингу країн ЄС, включених до порівняння, поряд із Румунією (8,25%) та Хорватією (8,34%).

Також в Україні з 2011 до 2020 року зріс рівень позитивних оцінок необхідності поваги до прав людини: якщо у 2011 році 34,8% наших співвітчизників були впевнені, що права людини в нашій державі поважають, то за 9 років таких осіб стало 45,6%. Однак 54,4% опитаних все ще переконані, що права людини в Україні не поважаються. Проведений порівняльний аналіз із країнами ЄС дав змогу дійти висновку про те, що оцінки українців близькі до оцінок греків – у Греції 47,8% респондентів переконані, що права людини в їхній країні поважаються, а 49,8% переконані у зворотному. У Німеччині найвищий відсоток тих, хто впевнений, що в країні поважають права людини (91,4%), а найнижчий – у Румунії (29,9%) [11, с. 214].

У сучасному світі спостерігаються відчутні ціннісні зміни, що демонструють перехід від матеріалістичних цінностей до цінностей постматеріалістичних. Про постматеріалізм вперше почав говорити американський дослідник Р. Інглхарт, наголошуючи на тому, що внаслідок задоволення матеріальних потреб в ХХ–ХХІ століттях і виникає цей перехід.

Світове дослідження цінностей 2020 в Україні показало несуттєве зменшення в Україні за 9 років сегмента матеріалістів (з 46,2% в 2011 році до 45,9% у 2020 році) та сегмента змішаних (з 50,1% в 2011 році до 49,5% в 2020 році). Так само мало змінилася частка постматеріалістів (з 3,7% в 2011 році до 4,6% в 2020 році), і вона є найменшою за розміром [11, с. 124].

Сегмент матеріалістів в Україні є найбільшим серед країн ЄС після Болгарії (48,1%). Найменше матеріалістів маємо в Німеччині (7,5%) та Швеції (2,7%). Змішаний тип є ознакою зміщення акцентів із матеріальних цінностей на постматеріальні і за розміром частки змішаного типу Україна знаходиться поруч із Болгарією (50,5%) та Іспанією (50,9%). Постматеріалістів в Україні чи не найменше в Європі,

окрім хіба що Болгарії (1,4%). У більшості країн ЄС їх нараховується від 10% до 25%. Найбільше – в Німеччині (36,9%) [11, с. 125].

Отже, збереження та зміцнення демократії безпосередньо пов'язане не лише з наявністю політичних еліт, які прагнуть розвивати демократію, а й зі зміною типу політичної культури. Р. Інглхарт та К. Вельцель пов'язують становлення демократії з постійною роботою з ціннісними орієнтаціями народу, які глибоко вкорінені в підсвідомості [3]. Проведений порівняльний аналіз емансипаційних цінностей українців із ціннісними орієнтаціями європейців уможливив висновок, що в Україні все ще домінують цінності, властиві тоталітарній культурі. Ціннісні орієнтації українців з 2011 року змінилися мало та часто не на краще: значно популярнішими стали думки про необхідність підкорення правителям, взяття влади до рук армією, якщо уряд некомпетентний, одноосібного тлумачення законів релігійними авторитетами. Водночас суттєво зросло розуміння необхідності поваги до прав людини в умовах демократії.

Література:

1. Alexander A., Welzel C. Islam and Patriarchy: How Robust is Muslim Support for Patriarchal Values? *World Values Survey*. 2011. P. 249–276.
2. Bauman Z. *Globalizacja*. Warszawa Państwowy Instytut Wydawniczy, 2000. 160 s.
3. Inglehart R., Welzel Ch. *Modernization, cultural change, and democracy : the human development sequence*. Cambridge University Press; Illustrated edition. 2005. 344 p.
4. Welzel C. How Selfish Are Self-Expression Values? A Civicness Test. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2010. № 41(2). P. 2–23.
5. Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт. Київ : Тандем, 2004. 80 с.
6. Кожем'якіна О.М. Емансипаційні цінності в суспільних трансформаціях: архетиповий підхід. *Публічне урядування*. 2016. № 2 (3). С. 104–112.
7. Короткий політологічний словник / За ред. С. Рябов, З. Тимошенко. Київ : РОВО «Укрвузполіграф», 1991. 96 с.
8. Рябов С.Г. Громадянське суспільство та політична культура. *Україна в сучасному світі : конференція випускників програм наукового стажування у США, м. Ялта, 12–15 вересня 2002 р.* / ред. кол. О.В. Гарань [та ін.]; Kennan Institute; Woodrow Wilson International Center for Scholars. Київ : Стилос, 2003. С. 273–283.
9. Рябов С.Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Наукові записки НАУКМА*. 2004. Т. 31: Політичні науки. С. 54–64.
10. Савельєв Ю.Б. Емансипаційні цінності і толерантність у контексті модернізації українського суспільства. *Український соціум*. 2015. № 1 (52). С. 68–81.
11. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.18>

УДК [321.01+81'42+001.82](091)(477)

Яковлев Максим,
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин і керівник
НОЦ «Школа політичної аналітики»
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЛІНГВОПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються можливості міждисциплінарних досліджень історії політичної думки, особливо в контексті України, крізь методологічну призму, в якій використовуються напрацювання політичної лінгвістики та дискурс-аналізу, зокрема в царині лінгвополітології, лінгвістичної персонології політиків, політичної метафорології, порівняльних досліджень політичної комунікації, а також методів критичного дискурс-аналізу та суміжних дисциплін. Із досить широкого спектра лінгвополітологічних досліджень у статті розглядається уральська школа політичної лінгвістики, основні напрями якої стисло викладаються та коментуються в контексті подібних напрямів дослідження в інших країнах, на основі чого окреслюються майбутні перспективи застосування лінгвополітичних напрацювань у царині історії політичної думки України. Далі розглядаються основні напрями критичного дискурс-аналізу, з огляду на закладені в їхню основу методологічні та ідеологічні засади аналізу. Розглянутий матеріал дає змогу твердити, що для дослідження історії політичних ідей особливо актуальними видаються напрацювання політичної лінгвоперсонології, що займається ідіостиліями конкретних ідеологів чи мислителів, для розуміння полемічних творів яких варто скористатися методиками політичної метафорології. Розуміння жанрової та стилістичної специфіки політичної комунікації, особливо креалізованих політичних текстів та жанрів, можна поєднати з методологічним апаратом постколоніальних студій, що є особливо актуальним для дослідження історії української політичної думки та проявів постколоніалізму в ній. Видається перспективним дослідження семіотичних відображень соціального конфлікту в політичному дискурсі, що дасть змогу розглядати ідеології як системи знаків і символів та застосувати до них методології критичного дискурс-аналізу, зокрема соціокогнітивний підхід Т. ван Дейка та дискурсивно-історичний підхід Р. Водак, в межах якого поєднується текстуальний і контекстуальний рівні аналізу політичного дискурсу і який здійснює де- та реконтекстуалізацію текстів та дискурсів, що кидає особливий виклик дослідженню історії політичних ідей через загрозу презентизму.

Ключові слова: політичні теорії, історія політичної думки, дискурс-аналіз, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження.

Yakovliev Maksym. History of political thought through the lens of inerdisciplinary linguistic-political studies

This article discusses the possibilities of interdisciplinary studies of political thought, in particular in Ukrainian context, through the methodological lens that combines political linguistics and discourse analysis in the realms of "linguopolitology", studies of linguistic styles of people – linguistic "personology" of politicians, studies of political metaphors, comparative studies of political communications, and also methods of critical discourse analysis. Since studies in political linguistics are very broad, one school is selected for analysis: the Ural school of political linguistics. Its main research areas are outlined, briefly presented and discussed, with examples of other similar studies into the complicated relations between language and politics. Based on that, the future, potential ways of applying linguistic research tools to analysis of how the political thinking in Ukraine evolved are briefly outlined. In addition, main strains of critical discourse analysis are also presented with a particular focus on their methodological foundations. All this together shows that the history of political ideas can be studied by means of analysing political languages of philosophers and ideologists, since this knowledge can contribute a lot to a better understanding of their polemics and arguments. A study in political metaphor seems very promising in understanding the genres and styles of political communication and in getting a holistic picture of political and social contexts in which certain political ideas evolved. The studies of creolisation processes can be enhanced by applying the methodology of postcolonial studies to them since it can greatly contribute to the studies of Ukrainian political thought and to postcolonial manifestations in it. Studies of semiotic reflections of social conflicts within political discourses enable a deeper analysis of political ideologies as systems of icons and symbols. They can be studied within the socio-cognitive approach of T. van Dijk or discursive-historical approach of R. Wodak that combines the textual and contextual levels of analysis. However it also implies de- and re-contextualisation of texts and discourses that, in turn, poses the risk of presentism in the studies of history of political thought.

Key words: political theory, history of political thought, discourse analysis, interdisciplinary political linguistic studies.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Дослідження історії політичної думки вимагає від науковців глибокого розуміння не лише фактажу подій, які супроводжували становлення тих чи інших поглядів та організацію тогочасного суспільно-політичного життя, але й опанування ними категоріально-понятійного апарату, за допомогою яких ці погляди висловлювалися, обговорювалися, обґрунтовувалися. Приміром, представники Кембриджської школи інтелектуальної історії особливо наголошують на тому, що мова, з одного боку, своїми засобами уможливорює висловлювання та обґрунтування певних позицій, з іншого боку, обмеженість мовленнєвих засобів також обмежує і можливості політичних акторів висловлюватися та аргументувати свої ідеологічні позиції [1]. Історія політичної думки навряд чи може бути висловлена інакше, ніж за допомогою різних мовних засобів, які в сукупності формують політичний та ідеологічний дискурси. Розуміння того, яким чином змінювалися мовні засоби політичної аргументації, способи говоріння про світ та процеси в ньому, може допомогти більш глибокому дослідженню форми та змісту політичних ідеологій в історичному розрізі їхнього розвитку. На жаль, в Україні дослідження політичної думки часто не використовують повною мірою можливості політичної лінгвістики, лінгвополітології, аналізу дискурсу та інших напрямів і дисциплін, центральним предметом яких є мова та її складні феномени й прояви. Збагачення аналітичного інструментарію за допомогою підходів лінгвополітології та дискурс-аналізу можуть бути особливо корисними для глибшого вивчення історії політичної думки в Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження мови політики та мови ідеології здійснюють багато різних науковців і, що цікаво, на основі різноманітних теоретико-методологічних засад. Приміром, у Росії розвивається дослідження російських політичних ідіом на засадах Кембриджської школи інтелектуальної історії [1], що застосовується до дослідження російської політичної мови в минулому (бо, вочевидь, дослідження сучасної російської неоімперської ідеології всередині самої Росії є вкрай ускладненими). Група китайських дослідників політики Гонконгу розробила «системно-функціональний аналіз політичного дискурсу» [17], за допомогою якого вони аналізують ідеологічний, жанровий, метафункціональний та інший виміри політичного дискурсу Гонконгу [17, с. 13], тобто використовують апарат лінгвістики. Фінський політолог-міжнародник П. Корхонен намагається дати відповідь на питання «що таке Азія?», використовуючи саме політичну лінгвістику для того, щоб довести, що «дослідження міжнародних відносин потребують політичної лінгвістики» [16, с. 131]. Німецький дослідник А. Музольф аналізує, як за допомогою метафор тіла різні нації осмислюють себе [18]. Також популярним щодо дослідження політичного дискурсу залишається дискурс-аналіз, який активно розвивається і в Україні. Харківський гуманітарний центр переклав російською мовою низку класиків дослідження дискурсу, зокрема праці М. Йоргенсен і Л. Дж. Філіпс [5], Д. Матісона [8], М. Маєра, Р. Водак та інших. Для розвитку дискурс-аналізу в Україні безумовно знаковою є ґрунтовна монографія В. Кулика «Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки» [7], що вийшла друком ц 2010 р. Разом із тим дедалі відчутнішою стає потреба розроблення міждисциплінарного політико-лінгвістичного інструментарію для глибшого дослідження історії політичної думки в самій Україні. Таким чином, **мета цієї статті** полягає в розгляді можливостей застосування міждисциплінарних підходів лінгвополітології та дискурс-аналізу до дослідження історії політичної думки України. Оскільки і лінгвополітологія, і дискурс-аналіз є широкими царинами, які неможливо навіть побіжно вписати в обсяг дослідницької статті, ми зосередимося на двох школах: уральській школі політичної лінгвістики та критичному дискурс-аналізу (КДА). Отже, досягнення поставленої мети потребує розв'язання таких **завдань**: 1) розкрити специфіку уральської школи політичної лінгвістики та пояснити її основні дослідницькі напрями; 2) окреслити напрями досліджень у межах критичного дискурс-аналізу; 3) виділити перспективи застосування їхніх напрацювань саме до дослідження історії політичної думки України.

Виклад основного матеріалу. На пострадянському просторі досить відомою є так звана *уральська школа політичної лінгвістики*, що сформувалася довкола професора Анатолія Чудінова та його праць. Як пише російська дослідниця О. Кондратьєва, «уральська лінгвістична школа працює в рамках когнітивно-дискурсивної парадигми, до її основних дослідницьких принципів належать антропоцентричність, експланаторність, експансіонізм, мультидисциплінарність, інтуїтивізм, визнання нерозривного зв'язку мовленнєвої діяльності та когніції, людини та її мови, політики і культури» [6, с. 153]. Деякі з цих пунктів потребують окремого пояснення, як, приміром, «експансіонізм», про який дослідниця пише, що він як настанова цієї школи «проявляється у виході за межі властиво лінгвістики, в активному використанні для вирішення лінгвістичних проблем даних інших наук, приміром, психології, соціології, політології, антропології, етнології, нейронаук» [6, с. 153–154]. Такий принцип, як «інтуїтивність», який звучить, щонайменше, неоднозначно, а за умов більш скептичного ставлення – антинауково, О. Кондратьєва не розшифровує, але в наведених в її публікації напрямках уральської школи політичної

лінгвістики можна «між рядків» прочитати уподобання дослідників, тому припустімо, що йдеться про «чуття мови» та використання його як «інструменту» в пошуках нових лінгвополітичних феноменів.

Розгляньмо, якими є основні дослідницькі напрями уральської школи політичної лінгвістики, що їх наводить О. Кондратьєва. Починає вона, як і належить науковцю, з *теоретико-методологічного напрямку дослідження політичної комунікації*, який вона сама називає «теоретичні основи напрямку та методологія аналізу політичної комунікації» [6, с. 159], які, що, вочевидь, впливає з назви, стосуються розробки та вдосконалення понятійного апарату, уточнення термінології на позначення різних аспектів політичної лінгвістики та політичної комунікації. Сама уральська школа політичної лінгвістики почала формуватися в Росії з 1990-х рр., навчальний посібник А. Чудінова «Політична лінгвістика» вийшов у 2006 р. [9], станом на 2018 р. він перевидавався чотири рази [6, с. 155]. Також знаковим для розробки методології аналізу політичного дискурсу та вдосконалення його методик був і лишається журнал «Політична лінгвістика», який стабільно входить у Росії до десятки найцитованіших наукових журналів із мовознавства [6, с. 156]. Розробка теоретико-методологічних засад аналізу політичної комунікації з позицій лінгвістики популярна і в інших закордонних дослідженнях. Як приклад можна навести присвячену лінгвістиці політичної аргументації та політичних конфліктів працю А. Партінгтона, який працює в традиції корпусної лінгвістики [21].

Другим напрямом уральської школи є *дослідження метафор*, що його О. Кондратьєва називає «метафоричне моделювання в політичному дискурсі» [6, с. 159]. Представник уральської школи політичної лінгвістики Е. Будаєв активно публікує наукові монографії, присвячені *метафорології*, що видно з назв його публікацій: «Порівняльна політична метафорологія», видана в 2011 р. [3], «Зарубіжна політична метафорологія», у співавторстві з А. Чудіновим, 2008 р. [4]. Дослідження метафор є дуже популярним напрямом як на пострадянському просторі, так і серед західних дослідників. Зокрема, вже згаданий на початку статті А. Музольфф присвятив кілька своїх праць дослідженню політичних метафор [19] у різних контекстах.

У межах уральської школи політичної лінгвістики метафори розглядаються як «когнітивні механізми, за допомогою яких абстрактні поняття осмислюються у термінах більш конкретних» [6, с. 159]. Вочевидь, метафори відіграють важливу роль у будь-якій комунікації, політичній зокрема. Скажімо, одна політична сила виступає проти відкриття ринку землі і висловлює свою позицію: «Земля – це мати, а мати продавати неможна». Емоційно відозва, безумовно, відгукнеться в реципієнта, на якого вона спрямована, але за умов, якщо він не осмислює її критично. У наведеному прикладі видається не зовсім обґрунтованим погляд на метафори як на когнітивний елемент осмислення на рівні конкретизації – у порівнянні землі з матір'ю ніякої конкретизації не відбувається. Ба більше, якщо насправді критично осмислити таке метафоричне повідомлення, то можна поцікавитися, чи можна мати «здавати в оренду», як це роблять власники землі, якщо вже землю порівнювати з матір'ю.

Уральська школа політичної лінгвістики також займається порівняльними дослідженнями політичної комунікації різних країн та «дослідженнями історичної динаміки політичної комунікації» [6, с. 160], і в межах цих напрямів науковці займаються «національними особливостями у способах сприйняття політичної дійсності» [6, с. 160]. Порівняльні дослідження політичних дискурсів різних лінгвокультур стають особливо актуальними в наш час, коли обмін інформацією відбувається практично миттєво, що, зокрема, відбивається на швидкому взаємозбагаченні узусів та вокабулярів. Термін «брекзит» практично відразу поширився по всьому світу так само, як і «ленінопад» на позначення процесу декомунізації в Україні, що супроводжувався демонтажем пам'ятників В. Леніну і став відомим і за межами України.

Наступним напрямом досліджень уральської школи політичної лінгвістики О. Кондратьєва називає *політичну лінгвоперсоналогію*, яка досліджує «специфіку проявів професійної мовної особистості в політичній сфері» [6, с. 160], а серед ідіостилів зарубіжних політиків, зокрема, називають ідіостиль Юлії Тимошенко [6, с. 160]. За останні роки особливу увагу дослідників привернув ідіостиль колишнього президента США Дональда Трампа, мову та мовлення якого досліджували, зокрема, французька перекладачка Б. Вієнно, книжка якої так і називається «Мова Трампа» [25], та американська дослідниця Дж. Склафані, що досліджувала мовлення Трампа з позицій соціолінгвістичної методології та намагалася проаналізувати цей феномен крізь призму політичних ідентичностей та медіадискурсів [23].

Цікавою видається *лінгвополітична прогностика*, в якій О. Кондратьєва окреслює два напрями: *когнітивно-дискурсивний*, що займається дослідженням засобів, «спрямованих на репрезентацію майбутнього в політичному дискурсі» [6, с. 161], а також *жанрово-дискурсивний напрям аналізу політичних прогнозів*, у межах якого досліджується прогноз як жанр, виявляються маркери прогностичності тощо [6, с. 161]. Як відомо, складні суспільно-політичні процеси, в принципі, важко піддаються прогнозуванню через велику кількість факторів, взаємодія яких не піддається чіткому математико-статистичному

моделюванню. Утім виглядає перспективною і цікавою саме ідея прогнозування розвитку ідеологій на основі його мовно-дискурсивних складників. Також варто зазначити дещо іронічну назву одного з підрозділів праці згаданого вже в цій статті науковця А. Музольффа: «Непередбачуваність розуміння політичних метафор» [20, с. 115].

Уральська школа політичної лінгвістики також займається дослідженням *комунікативних стратегій і тактик у політичному дискурсі* – цей напрям видається самоочевидним із назви і загалом суголосний світовим практикам досліджень політичної комунікації, натомість неочевидним виключно з назви (особливо для не-філологів) є такий напрям, як *дослідження політичної прецедентності* [6, с. 162], що стосується досліджень «прецедентних феноменів», а серед прикладів досліджень цього напрямку О. Кондратьєва наводить вивчення антропонімів та топонімів, які були «ключовими для минулих епох і які стали прецедентними для сучасних мас-медій» [6, с. 162]. З цим напрямом видається пов'язаним і *дослідження креолізованого політичного тексту* [6, с. 161], а серед жанрів такого тексту виділяють три типи: політична карикатура, ілюстрація, плакат [6, с. 162]. Останній напрям роботи уральської школи політичної лінгвістики є дуже прикладним – *лінгвістична експертиза конфліктних текстів та аналіз екстремістського дискурсу* [6, с. 162]. Звісно, цей напрям так само добре представлений у публікаціях дослідників в інших країнах. Приміром, Дж.А. Епстейн у своїй збірці наукових есеїв, опублікованій ще у 1994 р., показав, як змінювалися радикальні вислови маргінальних діячів в Англії у період з 1790 по 1850 рр. [11]. У цьому ж контексті цікавим прикладом дослідження радикалізму та його втілення в мові є «словник політичного насилля» Ф. Гербста [15]. Звісно, в російському контексті часто можна спостерігати зловживання з боку путінського політичного режиму, який вишукує екстремізм у висловлюваннях опозиційних політиків чи навіть у композиціях реперів, які скептично оцінюють перспективи Росії за умов нескінченного правління Путіна, критикують корупцію політичних еліт тощо. Також можна зазначити і те, що часто і з позицій лівих та ультраліберальних активістів спостерігають завищені вимоги до політичної коректності, коли, приміром, мають місце перегляди творів минулого, які, на їхню думку, ображають чийсь почуття. Австрійській філософ Н. Пфаллер назвав цей процес «зникнення мови дорослих», тому що всі стають «занадто чутливими» [22].

Окресливши основні дослідницькі напрями уральської школи політичної лінгвістики, поглянемо стисло на дослідження дискурсу. «Екстралінгвістичні фактори функціонування політичної комунікації» [2, с. 12] є в центрі уваги *критичного дискурс-аналізу* (далі – КДА), основними напрямками якого можна доповнити розглянуті напрями досліджень у межах уральської школи політичної лінгвістики задля формування методологічних засад дослідження політичних дискурсів в українському лінгвокультурному та політичному контекстах. Для розгляду підходів критичного дискурс-аналізу візьмемо типологію, розроблену вже згаданим представником уральської школи Е. Будаєвим [2]. Він пояснює, що визначення цього напрямку дискурс-аналізу як *критичного* «використовується у подібних дослідженнях для того, щоб підкреслити зазвичай приховані для неспеціалістів зв'язки між мовою, владою та ідеологією» [2, с. 13]. Мабуть, найбільш показовою в цьому контексті є праця відомого представника КДА Н. Ферклафа «Мова та влада» [14]. Самі напрями КДА Е. Будаєв називає «теоретико-методологічними варіаціями» і виділяє серед них такі: 1) діалектично-реляційний підхід; 2) соціокогнітивний підхід; 3) дискурсивно-історичний підхід [с. 13]. Окрім них, він також додатково згадує Дуйсбурзьку школу КДА та «опосередкований дискурс-аналіз» [2, с. 13–14]. Варто зазначити, що ці назви загалом суголосні і західній науковій традиції – приміром, вже згаданий Н. Ферклаф пише про «діалектично-реляційний підхід до аналізу дискурсу» [12]. У межах цього підходу автор оперує низкою понять, що стосуються відносин влади та їхнього (пере)розподілу, приміром «панування» (англ. *dominance*) та «спротив» (англ. *resistance*), а загальною спрямованістю аналізу є «семіотичне відображення конфлікту в політичному дискурсі» [2, с. 13]. Варто зазначити, що у своїй оглядовій статті Е. Будаєв справедливо зазначає, що КДА, як це дивно не звучить, критикують за його надмірну «критичність» і прагнення скрізь побачити якийсь владний конфлікт, у всьому вглядіти пригноблених і тих, хто їх пригноблює. Вочевидь, такий підхід відсилає нас до марксистської парадигми світобачення. Зі свого боку, представники КДА цього і не заперечують, а одну зі своїх спільних публікацій Н. Ферклаф та Ф.В. Грем так і назвали «Маркс як критичний аналітик дискурсу» [13].

Відомим представником соціокогнітивного підходу КДА є Т. ван Дейк [24], якого цікавлять зв'язки між когнітивними структурами, дискурсом і суспільством [12, с. 13]. Для дискурсивно-історичного підходу, яскравою представницею якого є Р. Водак [26], важливим є «поєднання текстуального і контекстуального рівнів аналізу» [12, с. 13], що супроводжується процесами деконтекстуалізації та реконтекстуалізації. Вочевидь, у контексті таких процедур у разі досліджень історії політичних учень вкрай важливо уникнути *презентизму* як намагання сформувати концепції минулого з позицій сучасності, що

становить і методологічний виклик, і ризик для викривленого, ідеологічно навантаженого сприйняття минулого [10, с. 109].

Оскільки ми вже перейшли до розгляду можливих нюансів у застосуванні підходів дискурс-аналізу в дослідженні історії політичної думки, розглянемо перспективи таких досліджень трохи детальніше. Одним із перших і загалом очевидних підходів є вже згаданий напрям політичної лінгвоперсонології: в будь-якого політичного вчення є принаймні кілька основних представників, які розробляли його у своїх працях. Відповідно, у творців текстів, особливо полемічного жанру, можна виділити жанрові та стилістичні особливості, аналіз яких може допомогти дати відповідь на питання, яке представники Кембриджської школи інтелектуальної історії вважали ключовим для розуміння історичних текстів: що хотів зробити автор своїм висловлюванням [1]? Окремо серед полемічних прийомів варто виділити метафори як особливо популярний предмет досліджень, що становить цілу галузь політичної метафорології. Приміром, для української політичної думки важливість здобуття незалежності від Росії та вихід із СРСР метафорично яскраво ілюстрували як звільнення з «тюрми народів». Також окремим блоком може бути дослідження прогностичних прийомів і бачення майбутнього суспільства в межах певних історичних форм різних ідеологій – від «світлого майбутнього» до побудови справедливого суспільства на основах націоцентричності в рамках правих ідеологій. Окремим екстралінгвальним напрямом може бути дослідження карикатур, однак навіть тут науковці можуть взятися за більш широку сферу – дослідження креолізованих політичних текстів із методологічних позицій постколоніальних студій, що особливо важливо для розуміння розвитку української політичної думки сучасності, в якій ностальгія за радянським минулим тісно переплітається з постколоніальним комплексом щодо імперського центру. У цьому розрізі для розуміння історії політичних ідей корисним може бути порівняльний розгляд стратегій політичної комунікації в різних лінгвокультурах у різні історичні періоди. Приміром, для сучасної нідерландської чи будь-якої скандинавської політичної культури поширення пліток про когось із політиків чи політикинь, нібито він чи вона належать до сексуальних меншин, ніяк не вплине на їхній імідж, однак для більш консервативних суспільств така стратегія (та, відповідно, увесь дискурс, що її супроводжуватиме) матиме інший суспільний резонанс. Те саме може стосуватися і більш глобальних тем, довкола яких у суспільствах точаться дискусії, які своєю чергою формують відповідні дискурси. Дослідження дискурсів із критичних позицій означатиме приділення особливої уваги відносинам влади, а також тим, хто її позбавляється. Такий погляд на розвиток політичних ідей як постійної боротьби за владу, хоч і видається марксистським, однак може бути дуже продуктивним за умов використання достатньої кількості емпіричного текстового матеріалу, що дає змогу ідентифікувати мовні стратегії легітимації одних владних порядків та формування позитивного образу іншого, бажаного чи пропагованого порядку. Саме застосування методологій і методик лінгвістичного аналізу до політичних текстів дасть змогу уникнути пустої балаканини з приводу якоїсь політичної критики і натомість уможливить її ґрунтовний аналіз та порівняння з іншими ідеологічними позиціями.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Огляд основних напрямів уральської школи політичної лінгвістики показує перспективність застосування міждисциплінарних лінгвополітологічних досліджень для ґрунтовного вивчення історії політичних ідей та вчень: політична лінгвоперсонологія, спрямована на дослідження ідіостилів ідеологів, уможливить глибше розуміння стратегій політичної аргументації, політологічна метафорологія поглиблює розуміння політичної комунікації, в тому числі в порівняльному розрізі, для розуміння дискурсів у різних історичних періодах і різних лінгвокультурних контекстах. Методологічні підвали критичного дискурс-аналізу, спрямованого на аналіз соціальної нерівності в суспільстві та орієнтованого на вияв його проявів в організації владних відносин, дадуть змогу глибше дослідити відношення між когнітивними структурами, дискурсом і суспільством. Саме в таких відношеннях і визрівають політичні ідеї, які потім часто важко де- чи реконтекстуалізувати без розуміння співвідношень між текстуальним та контекстуальними рівнями текстів, в яких вони представлені. Дослідження семіотичних відображень соціального конфлікту в політичному дискурсі видається перспективним напрямом для подальшого вдосконалення методології лінгвополітологічних досліджень історії політичних ідей, адже погляд на ідеології як на системи знаків і символів, скомпонованих особливим чином із метою посилення аргументативної сили висловлювань, уможливить неупереджений аналіз розвитку політичних ідей та захистить дослідників від пастки презентизму.

Література:

1. Атнашев Т., Велижев А. Кембриджская школа: история и метод. *Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории* / Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. Москва : Новое литературное обозрение, 2018. С. 7–52.
2. Будаев Э.В. Критический анализ политического дискурса: основные направления современных зарубежных исследований. *Политическая лингвистика*. 2016. № 6(60). С. 12–17.

3. Будаев Э.В. Сопоставительная политическая метафорология. Нижний Тагил : Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2011. 330 с.
4. Будаев Э.В., Чудинов А.П. Зарубежная политическая метафорология. Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2008. 248 с.
5. Йоргенсен М. Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков : Из-во «Гуманитарный Центр», 2004. 334 с.
6. Кондратьева О.Н. Политика в зеркале языка и культуры: Уральская школа политической лингвистики. *Язык и культура*. 2018. № 9. С. 153–169.
7. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : «Критика», 2010. 655 с.
8. Матисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов. Харьков : Из-во «Гуманитарный Центр», 2017. 264 с.
9. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. Москва : Флинта Наука, 2006. 254 с.
10. Яковлев М.В. Минуле як відображення концепцій сучасності в міжнародних відносинах: обмеження та можливості презентизму. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 105–111.
11. Epstein J. Radical expression: Political Language, Ritual, and Symbol in England, 1790–1850. Oxford University Press. 1994.
12. Fairclough N. A Dialectical-Relational Approach to Critical Discourse Analysis. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London : Sage, 2009. P. 162–168.
13. Fairclough N. Graham Ph. W. Marx as Critical Discourse Analyst: The Genesis of a Critical Method and its Relevance to the Critique of Global Capital. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Routledge, 2010. P. 301–346.
14. Fairclough N. Language and Power. London, Routledge, 2015. 265 p.
15. Herbst P. Talking Terrorism: A Dictionary of the Loaded Language of Political Violence. Greenwood Press. 2003.
16. Korhonen P. What is Asia? International Studies as Political Linguistics / P. Aalto, V. Harle, S. Moasio (eds.). *International Studies: Interdisciplinary Approaches*. Basingstoke : Palgrave, 2012. P. 131–149.
17. Li E., Fung A., Lui P. Systemic functional political discourse analysis. Routledge, 2020. 256 p.
18. Musolff A. National conceptualisations of the body politic. Cultural Experience and Political Imagination. Springer Link. 2021. 207 p.
19. Musolff A. Metaphor and Political Discourse Analogical Reasoning in Debates about Europe. Palgrave Macmillan. 2004.
20. Musolff A. Political metaphor analysis. Discourse and Scenarios. Bloomsbury Academic. 2016. 194 p.
21. Partington A. The linguistics of political argument. The spin-doctor and the wolf-pack at the White House. Routledge. 2006.
22. Pfaller N. Erwachsenensprache: Über ihr Verschwinden aus Politik und Kultur. Frankfurt am Main, Fischer Verlag GmbH, 2017. 247 s.
23. Sclafani J. Talking Donald Trump: A Sociolinguistic Study of Style, Metadiscourse, and Political Identity. Routledge. 2017.
24. Van Dijk T. Discourse and Knowledge. A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 407 p.
25. Viennot B. La langue du Tramp. Paris : Les Arènes, 2019. 153 p.
26. Wodak R. The Discourse-Historical Approach. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London : Sage, 2009. P. 63–94.

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.19>

УДК 37.014.55:94(477)''1991/...

Безена Іван,

*кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарної освіти
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»*

Дніпропетровської обласної ради,

докторант

*Дніпропетровського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президенті України*

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: АСПЕКТИ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА СТРАТЕГІЇ РОЗБУДОВИ (1991–2021 РР.)

У дослідженні проаналізовано історичні аспекти євроінтеграційних процесів у регіональній практиці і результати трансформацій структури, змісту діяльності обласних та місцевих органів влади, яка спрямована на сталий соціально-економічний розвиток території і задоволення запитів людини. Ключовими питаннями історичного розвитку державної регіональної політики є подолання наслідків авторитарних методів управління й вибудовування демократичних основ і механізмів ефективної співпраці регіональних органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськими інституціями території, жителями сіл й міст.

Актуалізуються історичні аспекти формування адміністративно-територіального устрою, які націлені на ресурсне забезпечення діяльності соціально-культурних об'єктів території та стратегії їх розвитку і трансформації. Окреслені процеси проходять у контексті вибудовування державного управління відповідно до ідеології європейського співтовариства. Демократизація й децентралізація спрямовані на перерозподіл владних повноважень «від центру до регіону», розвиток демократичних основ на територіях, формування відповідального регіонального управління, повернення довіри громадян до влади і долучення людини до процесів врядування в громаді. Структурно-функціональну модель системи державного управління на регіональному рівні було нормативно встановлено Конституцією України, яка прийнята 28.06.1996 року та залишається чинною донині.

У дослідженні розглянуто історичні процеси вибудовування органів державної влади регіону та місцевого самоврядування, процесів формування ефективної співпраці між владою і громадським активом території. Стратегія вибудовування партнерських стосунків спрямована на розбудову успішної території та ефективного розв'язання критичних проблем соціально-економічного розвитку регіону. Сучасні регіональні практики підтверджують актуальність вибудовування нових стратегій розвитку території, наявності активних, професійних і системоутворюючих суб'єктів публічної організаційної діяльності. Демократизація регіональної влади окреслена через публічне обговорення ситуації в громаді й експертизу суспільних проблем, відкриті процедури розгляду і прийняття публічних рішень, внутрішнього і зовнішнього бюджетування інфраструктури регіону.

Ключові слова: історія регіонального розвитку, Конституція України, стратегія розвитку регіону, сталий розвиток громади, взаємодія, євроінтеграція.

Bezena Ivan. Development of regional public administration in the contexts of European integration: aspects of the history of establishment and strategy of developments (1991–2021)

The study analyzes the historical aspects of European integration processes in regional practice and the results of transformations of the structure, content of regional and local authorities, which is aimed at sustainable socio-economic development of the territory and meeting human needs. Key issues of historical development of state regional policy, overcoming the consequences of authoritarian methods of governance and building democratic foundations and mechanisms for effective cooperation of regional bodies of state power and local self-government, public institutions, residents of villages and towns.

The historical aspects of the administrative-territorial system formation are actualized, which are aimed at providing resources for the activities of socio-cultural objects of the territory and strategies for their development and transformation. The outlined processes take place in the context of building public administration in accordance with the ideology of the European community. Democratization and decentralization are aimed at redistributing power "from the center to the region", developing democratic foundations in the territories, forming responsible regional governance, restoring public confidence in government and involving people in community governance. The structural and functional model

of the public administration system at the regional level was normatively established by the Constitution of Ukraine, which was adopted on June 28, 1996 and remains in force today.

The study examines the historical processes of building public authorities in the region and local government, the processes of forming effective cooperation between government and public assets of the territory. A strategy of building partnerships is targeted at building a successful territory and effectively solving critical problems of socio-economic development of the region. Modern regional practices confirm the urgency of building new strategies for the development of the territory, the presence of active, professional and system-forming subjects of public organizational activity. Democratization of regional government is outlined through public discussion of the situation in the community and examination of social problems, open procedures for consideration and adoption of public decisions, internal and external budgeting of the region's infrastructure.

Key words: history of regional development, Constitution of Ukraine, regional development strategy, sustainable community development, interaction, European integration.

Постановка проблеми. Наша держава найближчим часом буде відзначати 30-і роковини незалежності, тому, на нашу думку, прагнення провести історичний аналіз процесів становлення, розвитку та стратегії розбудови державного управління на різних рівнях адміністрування є актуальним. Тим більше, що Україна окреслила стратегічне прагнення до європейської інтеграції та уніфікації до стандартів ЄС: нормативно-правове законодавство; державне управління і публічні інститути (центру і регіонів); активізація діяльності громадянських інституцій. Адже до відповідальності державного управління належать питання забезпечення соціально значимої єдності діяльності центральних і регіональних органів влади, регулювання перспектив роботи суб'єктів соціально-економічної сфери регіонів.

Нині перед дослідниками проблем історії державного управління та адміністрування, державними і суспільними інституціями постають питання узагальнення процесів і тенденцій державотворення в Україні: активний порівняльний аналіз вибудовування моделі публічних органів влади регіонального рівня; критичне осмислення змісту ефективності інновацій у державному управлінні; результати структурних реформ, спрямованих на поглиблення інтеграції до європейських стандартів та стратегічних орієнтирів; становлення демократичних основ діяльності державного управління від центру до регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем розвитку моделі державного управління та адміністрування в контекстах європейської інтеграції, пріоритету регіонального розвитку знаходить своє дослідження в науковому середовищі, а саме в роботах Г. Одінцева, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхова, Н. Миронова, В. Нікітін, Л. Усаченко, В. Тимцуник, Ю. Сурмін ін., які досліджують окремі етапи і процеси історії науково-практичної публічної діяльності на регіональному рівні за час незалежності України.

Мета статті. У дослідженні буде узагальнено історичні аспекти становлення та розвитку нових моделей державного управління на регіональному рівні з огляду на перспективи національної стратегії європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Національні дослідники зазначають, що доцільно виокремлювати такі етапи історії становлення системи державного управління в Україні: *перший* (грудень 1991 р. – жовтень 1994 р.) – формування та розбудова нових інституцій державної влади України, основ внутрішньої та зовнішньої політики; *другий* (жовтень 1994 р. – листопад 1999 р.) – завершення становлення жорсткої централізованої вертикалі поділу гілок влади, реалізація конституційних основ державного управління за ознакою централізації повноважень та заниження ролі місцевого самоврядування; *третій* (листопад 1999 р. – грудень 2004 р.) – удосконалення системи державної влади, формування інститутів громадянського суспільства, політичне протистояння відносно перспектив розвитку держави; *четвертий* (січень 2005 р. – вересень 2010 р.) – трансформація державного управління та місцевого самоуправління, перехід від президентсько-парламентського до парламентсько-президентського типу республіканського устрою, конституційна криза в зв'язку із зміною типу правління; *п'ятий* (вересень 2010 – лютий 2014 р.) – скасування конституційної реформи, повернення до президентсько-парламентського типу організації влади, загострення кризи державного управління, розуміння потреби у проведенні реформи державного управління та організації дієвого місцевого врядування; *шостий* (березень 2014 р. по теперішній час) – визначення нових пріоритетів на поглиблення євроінтеграції через початок процесів демократизації, децентралізації влади, перерозподілу владних повноважень від центру до регіону, перегляд адміністративного поділу в регіонах, реформу служби в державному управлінні та місцевому самоврядуванні, пошук шляхів повернення суспільної довіри до діяльності влади [1, с. 25].

В окреслених історичних контекстах євроінтеграція України й надалі залишається поки що тільки перспективою, яка безпосередньо залежить від втілення в життя реальної демократії та інших загально-визначених у співтоваристві цінностей, які відображені в Копенгагенських критеріях – критеріях членства

в ЄС [2]. Відповідно, національна державна політика визначається стратегічно як перспектива, яка базується на цих критеріях, має всебічно враховувати євроінтеграційні концепти: підвищення прозорості, відкритості та публічності в діяльності органів державної влади; шляхи комунікації із громадянами; політична стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав етнічних меншин; дієва система ринкової економіки; членські зобов'язання, що впливають із факту вступу до ЄС, зокрема визнання його політичних, економічних та монетарних цілей.

1991 р. визначив водорозділ між «до і після», тобто «до» від періоду входження України до територій, які включено до складу СРСР, «після» – часи становлення і розвитку державотворчих процесів незалежної держави. Відповідно, незалежна Україна у спадок від авторитарної державної системи отримала стару модель державного управління, адміністративно-територіального поділу та принципами й змістом структурно-організаційного управління територіями держави.

До 1991 р. помічаємо традиційну радянську модель державного управління, яка будувалася командно-адміністративною системою партійного керівного впливу на зміст роботи органів публічної влади на центральному та регіональному рівні. Філософією державного управління та реальністю організаційної практики життєдіяльності було питання «керівної і спрямовуючої сили суспільства» – Комуністичної партії, яка визначалася Конституцією Української РСР (в редакції 1978 р.) [3]. Саме партія визначала перспективи соціально-економічного розвитку територій, вирішення ключових кадрових питань та подолання кризових питань регіонів. Водночас в окреслений період регіональну владу представляли місцеві (обласні, міські та районні) ради народних депутатів та їх виконавчі комітети як формальні інститути управління. Жорстка централізація радянської економіки, монополізація командно-адміністративної системи державного управління та відсутність гнучкості системи підтверджують неспроможність влади забезпечити сталий розвиток території. Відповідно, процедури і процеси викривлення в діяльності органів державного та партійного управління привели до загострення регіональної кризи і краху командно-адміністративної радянської системи.

Необхідно зазначити, що у 1991 р. до складу України входили 27 адміністративно-територіальних одиниць: 25 областей (регіонів) та 2 міста загальнодержавного підпорядкування (Київ та Севастополь). Регіони було поділено на 490 райони, які своєю чергою мали поділ на сільські, селищні та міські територіальні одиниці. У країні та регіонах безпосередньо загострювались політичні та соціально-економічні проблеми, які приводили до втрати керованості ситуації і протистояння політичних еліт на загальнодержавному та регіональних рівнях.

Саме з 1991 р. почалися аналітично-пошукові процеси в розробленні стратегічних перспектив, вибудовування нової моделі державного управління від центру до регіонів та формули адміністративно-територіального поділу держави. Вже у лютому 1991 р. пройшла перша структурна зміна однієї з областей Української РСР – Кримської області, яка отримала адміністративний статус – Республіка Крим в складі Української РСР (пізніше – Автономна Республіка Крим (далі – АРК)). Інші суб'єкти регіонального публічного рівня залишались у старому адміністративно-територіальному устрої і організації структури органів влади, який було сформовано ще за часи Радянської України.

01.12.1991 р. пройшли перші в незалежній державі вибори Президента України, за результатами загальнодержавних виборів перемогу отримав Л. Кравчук. З огляду на те, що виникали проблеми із вибудовуванням нової моделі державного управління від центру до регіону, представники центральної влади підготували нову законодавчу базу. Вона визначала перспективи формування міцної президентської владної вертикалі від центра до обласного й районного рівня, яка за їх стратегією буде орієнтована на жорстку (майже радянську) централізацію державного управління. Унаслідок окреслених перспектив 05.03.1992 р. Верховна Рада України затвердила Закон України «Про Представника Президента України» (був чинним до 12.06.1997 р.). Надалі відповідним Указом Президента України від 14.04.1992 р. № 252 «Про затвердження Положення про місцеву державну адміністрацію» було здійснено формування нормативно-правових актів, які врегульовували організаційне оформлення місцевих державних адміністрацій на обласному та районному рівні [4; 5]. А для їх створення і виокремлення було визначено із складу відповідних виконавчих підрозділів місцеві ради. Основним ризиком державного управління окресленого процесу була слабкість кадрового резерву.

Зіставлення засвідчує, що фактично було здійснено законодавче закріплення за президентською владною вертикаллю повноважень, які обмежували вплив місцевої ради на регіональну соціально-економічну ситуацію. Представники Президента України ставали на чолі місцевих державних адміністрацій та наділялися повноваженнями публічного управління на відповідних адміністративних територіях. Вказаним Указом Президента України визначалося, що «місцева державна адміністрація є правонаступником виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів щодо прийнятих ними рішень,

взятих зобов'язань та покладених законодавством обов'язків у тій частині, яка не суперечить Закону України «Про Представника Президента України» та Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [4; 6]. Окреслені були правові норми розбудови структурно-функціонального державного управління, вже через певний проміжок часу президентська вертикаль влади черговий раз робила спробу переглянути розвиток структури адміністрування в державі, зберегти свій вплив на регіональні процеси, але досить не стійка політична ситуація та відсутність пропрезидентської більшості в парламенті та інтереси регіональних еліт не завжди були схильні до таких структурних процесів і компромісу.

Конституція України (1996) закріпила норму, що виконавчу владу в областях і районах здійснюють місцеві державні адміністрації, які підпорядковані Президенту України та Кабінету Міністрів України, органам центральної виконавчої влади, а в частині делегованих повноважень підзвітні місцевим радам відповідного рівня [7]. У реальних практиках були певні перекоси у взаємовідносинах регіональних органів державної влади та місцевого самоврядування, які були пов'язані з процедурами дублювання повноважень, неврегулюванням окремих норм та процесів тощо. Проводячи відповідні аналітичні паралелі в адміністративно-територіальній конфігурації держави і регіонів, в основу поклали принципи оптимізації територій та пошуки нової моделі побудови державної влади в регіоні. В окресленому питанні узагальнювався досвід вибудовування структури влади і адміністративного поділу в країнах Євросоюзу, особливо у колишніх соціалістичних країнах, які вже тепер є повноправними членами європейської спільноти. Адже в процесі переходу від комуністичної моделі побудови владних інституцій країн було розпочато процедури оптимізації мережі суб'єктів регіональної влади та адміністративно-територіального поділу.

Прикладом слугує досвід Польщі, яка після ґрунтовних досліджень у період 1990–1999 рр. розпочала багаторівневі консультації і суспільне обговорення концепцій реформи з децентралізації та перейшла до практичної її реалізації. З 01.01.1999 р. число воєводств було скорочено із 49 до 16, а також число повітів – до 380 (в їх числі 66 міських), а 2477 гмін стали базовим органом місцевого самоврядування [8]. У контекстах адміністративної реформи паралельно проходили процеси перерозподілу повноважень між центральною та місцевою владою у сфері відповідальності та формування самодостатності. Основою владної реформи було питання розвитку і розбудови місцевого самоврядування і вдосконалення ефективності їхньої діяльності для сталого розвитку громади й підвищення якості життя громадян. Автори публічної реформи керувалися принципами системності в поділі й побудові структури органів влади, їх функціональності, соціально-економічної самодостатності, цивілізованості і стратегіями економічних пріоритетів держави.

Одночасно в Україні теж почали проходити організаційно-управлінські процеси з підготовки національних проектів децентралізації, перерозподілу владних повноважень, нової моделі адміністративно-територіального поділу, обмеження втручання державної влади. Без сумніву, багатоваріантні проекти, наради, консультування, політичні протистояння і підготовка відповідних нормативних актів, процедури затягнулися в часі та не привели до процесу практичної реалізації визначеної публічної реформи.

«Утрехтська декларація про добре місцеве та регіональне врядування в неспокійний час: проблеми змін» (17.11.2009 р.) визначає стратегії розвитку регіональної влади та її ефективності. В її контекстах у практиках міжрегіональної співпраці визначаються активні процедури з розвитку партнерства й обміну досвідом між містами України та містами країн ЄС у різних галузях: містобудування, транспортної логістики, житлово-комунальної сфери, поводження з відходами, освіта, медицина, культура тощо. Всі окреслені партнерські заходи були зорієнтовані на євроінтеграційну політику регіонів України, яка була закріплена 26.09.2014 р. «Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС)» [9; 10]. Конституція України (ст. 133) визначає, що «територіальний поділ України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [7]. Систему адміністративно-територіального устрою держави становлять АРК, області, райони, міста, райони в містах, селища та села, а базовим рівнем влади в регіоні визначено об'єднану територіальну громаду.

Тільки 01.04.2014 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної влади в державі. Координацію діяльності органів влади із реалізації реформи з децентралізації здійснює Національна рада реформ, яка утворена Президентом України. Таким чином, було розпочато реформу, метою якої стали процедури поглиблення демократичних основ структурної і змістової організаційно-діяльничої побудови державного управління.

Стратегічно визначено, що місцева влада має відійти від старої моделі формально-діючого представницького органу державної влади, відродити нову систему відповідальної діяльності в самоврядній громаді та створити змістові передумови для розвитку громадсько активної й освіченої особистості [11]. Певна річ, що нарешті державна влада України вже знайшла політичну волю та перейшла до процесу впровадження комплексної реформи публічної влади і нової структури адміністративно-територіального поділу регіонів країни.

Потрібно зазначити, що у 2014 р. розпочався значний нормотворчий процес: Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, Верховна Рада України прийняла закони України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та внесла зміни до Бюджетного і Податкового кодексів – щодо фінансової децентралізації. Окреслені чинники відкрили процедури із створення на базовому рівні нових об'єднаних громад та створив передумови для їх самодостатності і відповідальності відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування [12; 13; 14]. Відповідно, Законом України від 16.04.2020 р. № 562-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад», постановами Кабінету Міністрів України визначено нові адміністративні центри та затверджено нові межі 1470 спроможних територіальних громад, в яких у жовтні 2020 року проведено місцеві вибори на новій територіальній основі [15].

Метою публічної реформи визначено такі чинники: *по-перше*, формування ефективного місцевого самоврядування та підвищення його спроможності й відповідальності за справи на території; *по-друге*, територіальна організація влади для забезпечення повноцінного життєвого середовища для громадян; *по-третє*, розширення надання високоякісних та доступних публічних послуг для громадян; *по-четверте*, становлення інститутів прямого народовладдя та врядування на рівні малих одиниць; *по-п'яте*, визначення балансу між узгодженням інтересів держави та територіальних громад. Незаперечно, наслідками тривалої державної політики тотальної централізації влади в Україні стали негативні чинники: істотна залежність територій від рішень та бюджетування з центру; низький рівень інвестиційної привабливості територій; інфраструктура, фінанси та кадри підтримували слабкість громади і її спроможність; деградація сільської місцевості та її середовища; негативні тенденції демографії та соціального благополуччя сім'ї; низька якість надання публічних послуг; низький рівень довіри до влади; високий рівень корупції; низька ефективність управлінських рішень [16, с. 640; 17, с. 145].

Не викликає жодних сумнівів, що об'єктивним фактором, який спричинив початок реформи, є й те, що на її початку тільки 6 регіонів в Україні були повністю самодостатніми, що, відповідно, за результатами соціально-економічного розвитку викликало значну регіональну диспропорцію, а також негативно впливало на якість життя та послуг для українців. Окреслені регіональні виклики вимагали проведення корінних реформ у частині трансформації державного управління, розбудови повноцінного місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні.

З 2015 року активно розпочались процеси утворення об'єднаних територіальних громад і розвиток міжрегіонального партнерства по горизонталі в межах нових територіальних одиниць. Нині завдяки запровадженню міжмуніципального співробітництва нові територіальні громади та райони отримали змогу консолідувати зусилля й реалізовувати спільні інфраструктурні проекти. Зокрема, за результатами окресленої роботи вже 1354 територіальних громад уклали 604 договори про співробітництво на міжрегіональному рівні. Як ми раніше зазначали, практична діяльність органів регіональної влади оголила проблеми в подоланні соціально-економічної диспропорції їх розвитку, місцевих процесах державного управління та взаємовідносинах із місцевим врядуванням, адже в країнах ЄС окреслено основні напрями регіональної політики для подолання дисбалансу та впровадження низки регіональних спеціальних програм у вирівнюванні соціально-економічного розвитку територій. Ключовим аспектом діяльності сучасного державного управління є вплив на всі сфери держави інформаційно-комунікативних технологій, суспільство втрачає характерні риси попередніх етапів розвитку (класи, маси, традиційності партій, інструменти представницької демократії) і виникає нова конфігурація – мінісуспільство [18–22].

Як ми раніше зазначали, станом на 01.01.2015 р. в Дніпропетровській області був адміністративно-територіальний поділ, фактично сформований ще на початку 60-х років ХХ століття та включав: 22 сільських райони та 13 міст обласного підпорядкування, 288 сільських і селищних рад. Станом на 01.01.2021 р. за результатами реформи з децентралізації в регіоні створено 7 районів, до складу яких входять нові 86 громад (міських, селищних та сільських) і в складі яких утворено 122 старостинських округи [23]. Історія реформи державного управління триває, адже сформовано стратегічні перспективи, які зорієнтовано на демократизацію і децентралізацію влади в Україні.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, за результатами дослідження як теоретичної, так і практичної конфігурації історії державного управління на регіональному рівні в контексті євроінтеграції ми дійшли висновків: 1) з 1991 р. в Україні розпочався новий історичний етап формування регіональної державної політики в розвитку демократії, розбудови державного управління, органів влади і формування відповідального місцевого самоврядування; 2) окреслено загальні стратегії та пріоритетні механізми євроінтеграційних процесів на регіональному рівні за зразками ЄС; 3) ключовою є політична воля, яка визначила початок у 2014 р. децентралізації влади на регіональний рівень; 4) розпочато становлення нової інноваційної моделі управління громадою, яка розвиває комфортне середовище людини; 5) визначено етапи розбудови служби в органах місцевого самоврядування, яке стає повноправним осередком сталого розвитку регіону. Історія змін у державному управлінні України триває, від них залежить, чи відбудеться українська національна мрія – заможна і демократична держава.

За результатами дослідження окреслено проблеми досліджень: історичні аспекти міжрегіональної співпраці й інноваційного розвитку регіональної системи.

Література:

1. Усаченко Л.М., Тимцуник В.І. Історія державного управління в Україні. Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. 292 с.
2. Копенгагенські критерії членства у Європейському Союзі. *Сайт Міністерства закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/vidnosini-ukrayina-yes/kopengagenski-kriteriyi-chlenstva-v-yevropejskomu-soyuzi>
3. Конституція Української РСР. Київ, 1978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text>
4. Про Представника Президента України : Закон України N 394/92 (394/92) від 24.07.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-12#Text>
5. Про Положення про місцеву державну адміністрацію : Указ Президента України від 14 квітня 1992 р. N 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252/92#Text>
6. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування : Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. N 533-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text>
7. Конституція України. Київ, 1996. 45 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
8. Курілов Ю.Ю. Регіоналізація, децентралізація та адміністративна реформа в Європі: теоретико-методологічний аспект. *Аспекти публічного управління*. 2018. Том 6. № 11-12. С. 72–84.
9. Утрехтська декларація про добре місцеве та регіональне врядування в неспокійний час: проблеми змін. Ухвалена 17.11.2009 р. 16-ою сесією конференції Європейських міністрів, відповідальних за місцеве і регіональне управління. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a16#Text
10. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС). *Офіційний вісник України*. 2014. № 75, Т. 1, ст. 83.
11. Безена І.М. Сучасні механізми регулювання освітньої системи регіону: стратегії планування та реалізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70) № 5. С. 7–11.
12. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Постанова КМУ від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>
13. Про співробітництво територіальних громад : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 34. Ст. 1167.
14. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 13. Ст. 91.
15. Реформа децентралізації. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>
16. Akimova L., Khomiuk N., Bezena I., Lytvynchuk I., Petrove O.. Planning of Socio-Economic Development of the Territories (Experience of European Union). *International Journal of Management (IJM)*. Volume 11, Issue 4, April 2020, pp. 638–646.
17. Kryshtanovych M., Petrovskyi P., Khomyshyn I., Bezena I., Serdechna I. Peculiarities of Implementing Governance in the System of Social Security. *Business, Management and Education*. 18 (1), s. 142–156. Litva. <https://doi.org/10.3846/bme.2020.12177>
18. Перспективний план формування територій громад Дніпропетровської області : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.05.2020 р. № 601-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
19. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади / Пер. з англ. Лелів Г. Львів : Літопис, 2012. 168 с.
20. Сторонянська І.З., Беновська Л.Я. Фінансова спроможність регіонів у контексті бюджетно-податкової децентралізації. *Фінанси України*. 2015. № 6. С. 44–37.
21. Парламентські процедури. Посібник для депутатів місцевих рад та активістів громад. Волинський ресурсний центр. URL: <http://ipo.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/web2.pdf>
22. ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ місцевого самоврядування, 15 жовтня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
23. Децентралізація дає можливості – Дніпропетровська область: формула успіху. *Сайт Дніпропетровського ЦРМС*. URL: <https://decentralization.gov.ua/areas/0562>

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.20>

УДК 336.14:321

Гнатенко Валерій,*orcid.org/0000-0003-2659-9202**кандидат економічних наук, науковий співробітник**ДЗ «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр
Міністерства охорони здоров'я України»*

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЮДЖЕТНОГО ПРОЦЕСУ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОЦЕСУ

Бюджетна політика є одним із вагомих інструментів державного регулювання економіки. Від ефективності бюджетного процесу, формування бюджетної політики залежить успішність реалізації регулюючої функції держави, забезпечення економічного зростання.

У статті розглянуті та проаналізовані чинне законодавство та теоретичні підходи щодо тлумачення бюджетного процесу, його регулювання. Наголошено на законодавчому закріпленні терміна «бюджетний процес» і проаналізовано позиції науковців стосовно його змісту та характерних рис та стадій. Усі стадії бюджетного процесу регламентовані процесуальними нормами бюджетного права та засновуються на правових засадах, які мають гарантувати чітке планування, дотримання бюджетної дисципліни і постійний контроль за виконанням усіх видів бюджетів.

Виокремлено проблеми бюджетного процесу в Україні, що полягають у несвоєчасності його прийнятті, відсутності стратегії щодо планування бюджету, контролю і відповідальності за виконанням бюджету. Зазначено, що проблемні аспекти організації бюджетного процесу в Україні вимагають негайного вирішення на кожній його стадії, що в перспективі дасть змогу забезпечити ефективне управління державними фінансовими ресурсами, підвищити результативність, ефективність і прозорість використання бюджетних коштів, уникнути зриву бюджетного процесу через політичні події, підвищити якість головного фінансового документа держави та стане міцним підґрунтям для забезпечення соціально-економічного розвитку України.

Ключові слова: національна безпека, бюджетний процес, проблеми бюджетного процесу, реформування бюджетного процесу.

Hnatenko Valeriy. State regulation of the budget process in the system of economic process

Fiscal policy is one of the important tools of state regulation of the economy, due to the effectiveness of the budget process and the formation of fiscal policy the success of the regulatory function of the state and ensuring of economic growth depend on.

The current legislation and theoretical approaches to the interpretation of the budget process, its regulation has been considered and analyzed in this article. It has been emphasized the legislative enshrinement of the term "budget process" and the positions of scientists regarding its content and characteristics and stages have been analyzed. All stages of the budget process are regulated by procedural norms of the budget law and are based on legal principles, which should guarantee clear planning, observance of budgetary discipline and constant control over the execution of all types of budgets.

The problems of the budget process in Ukraine are highlighted, which are in the late adoption, lack of strategy for budget planning, control and responsibility for budget execution. It has been noted that the problematic aspects of the budget process organization in Ukraine require immediate solution at each stage, which in the future will ensure effective management of public financial resources, increase efficiency, effectiveness and transparency of budget funds, avoid disruption of the budget process due to political events, improve the quality of the main financial document of the state and will be a solid foundation for ensuring the socio-economic development of Ukraine.

Key words: national security, budget process, problems of budget process, reformation of budget process.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років однією з цілей реформ, що здійснюються в національній економіці, є підвищення ефективності та прозорості бюджетної складової частини. Сучасні виклики фінансово-економічного розвитку зумовлюють необхідність удосконалення та розвитку в управлінні бюджетним процесом. Однією з головних умов ефективного регулювання економічних процесів у державі є прозорість та зрозумілість державної політики.

З огляду на це можна констатувати труднощі в процесі встановлення сутності і змісту цього економічного поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взагалі термін «бюджетний процес» вивчався в науковій літературі ще у 60–70 рр. минулого століття такими вченими фінансистами, як Є.А. Ровинський, М.І. Пискотін, Н.І. Хімичева. У 1975 р. професор Л.К. Воронова бюджетний процес визначила «як регламентовану правовими нормами діяльність державних органів зі складання, розгляду, затвердження звіту та його виконання» [4].

Надалі це питання розглядали вітчизняні та закордонні науковці, учені-економісти, експерти в бюджетній сфері, а саме: Л.В. Фещенко, П.В. Проноза, Н.В. Кузьминчук [10], В.Г. Дем'янишин [5], К.В. Павлюк [7], І.Є. Януль [13], Н.І. Хімичева [11], а також незалежні експерти Міжнародного бюджетного партнерства. Вагомий внесок у розгляд питання формування та реалізації бюджетної політики в умовах економічних перетворень, її впливу на соціально-економічний розвиток суспільства зробили такі вітчизняні вчені, як І.Я. Чугунов, К.В. Брижан [12], Т.В. Бугай [1].

Водночас залишається потреба в додатковому комплексному аналізі бюджетного процесу в Україні з метою виявлення недоліків та підготовки рекомендацій щодо їх усунення.

Мета статті – проаналізувати переваги, передумови та обґрунтувати необхідність регулювання бюджетного процесу в Україні з позиції національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Бюджетна політика є одним із вагомих інструментів державного регулювання економіки, від ефективності бюджетного процесу, формування бюджетної політики залежить успішність реалізації регулюючої функції держави, забезпечення економічного зростання. Метою бюджетної політики є забезпечення відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства з урахуванням збалансованості державних фінансів, що реалізується через інститути бюджетного регулювання. Бюджетна політика має бути спрямована на проведення економічних перетворень, створення відповідних умов для підвищення її ефективності та конкурентоспроможності, довгострокового економічного розвитку, покращення інвестиційного середовища [12].

Бюджетний процес – поняття, яке містить у собі сукупність етапів від складання проекту бюджету, розгляду, затвердження, виконання до моменту складання звіту щодо його виконання та затвердження, що належать до бюджетної системи України, та має нерозривний зв'язок із фінансами, економікою, політикою, правом, соціологією тощо.

У законодавстві та фаховій літературі можна знайти таке трактування сутності «бюджетного процесу»:

Автор/джерело/рік	Визначення
Бюджетний кодекс України (Документ 2456-VI, Редакція від 01.01.2021 р.) [3]	Бюджетний процес – регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства.
Л.В. Фещенко, П.В. Проноза, Н.В. Кузьминчук Бюджетна система України: навчальний посібник (2008) [10]	Бюджетний процес являє собою регламентовану нормами права діяльність, яка пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням, виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом та затвердженням звітів про виконання бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України.
В. Дем'янишин (2007) [5]	Бюджетний процес – це діяльність органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та усіх учасників бюджетних відносин, що здійснюється на основі відповідних принципів, положень, заходів, методів та засобів, регулюється правовими нормами і пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням, виконанням, розглядом і затвердженням звітів про виконання бюджету держави й усіх його ланок.
К. Павлюк (2006) [7]	Бюджетний процес – це діяльність законодавчих, виконавчих і судових органів влади, пов'язана з формуванням цілей і завдань бюджетної політики на наступний бюджетний рік і середньострокову перспективу, зі складанням, розглядом і затвердженням бюджетів, оцінкою отриманих результатів і контролем на всіх цих етапах, організацією управління такою діяльністю.
І. Януль (2005) [13]	Бюджетний процес не обмежується лише підготовкою закону про асигнування коштів за групами статей видатків бюджету – це постійний процес визначення пріоритетів держави, її завдань та функцій на певному етапі, розроблення відповідних цільових програм, формування управлінських стратегій, оцінки ефективності бюджетних коштів, контролю за дотриманням бюджетного законодавства та виконанням бюджетних повноважень.
Н. Хімичева (2004) [11]	Бюджетний процес – це регламентована нормами процесуального бюджетного права діяльність держави та муніципальних утворень щодо складання, розгляду і затвердження бюджету, його виконання, а також складання і затвердження звіту про його виконання.

До учасників бюджетного процесу належать:

1) Верховна Рада України, яка затверджує Основні напрями бюджетної політики, на основі чого складається проект бюджету, розглядає проект бюджету та проект закону про державний бюджет, затверджує його. На стадії виконання бюджету контролює та вносить зміни, доповнення до Закону про Державний бюджет. На заключній стадії розглядає звіт щодо виконання державного бюджету та в разі згоди затверджує його. Верховній Раді України протягом всіх стадій бюджетного процесу допомагають всі її комітети, насамперед профільні, – Комітет із питань бюджету та Комітет із питань фінансової та банківської діяльності;

2) Рахункова палата, до основних функцій якої належать:

– контроль за виконанням законів України та постанов із фінансових питань, що були прийняті ВРУ, за фінансуванням загальнодержавних програм, виконанням державного бюджету України;

– контроль за своєчасним та повним надходженням доходів до державного бюджету, за кварталним розподілом доходів і видатків відповідно до показників, а також за видатками щодо обслуговування внутрішнього та зовнішнього боргу України;

– перевірка в межах компетенції кошторисів видатків, які пов'язані з діяльністю ВРУ, апарата ПУ та КМУ;

– контроль за витрачанням коштів державними бюджетними установами та організаціями, які здійснюють свою діяльність за межами України;

– контроль за використанням коштів державного бюджету та місцевих бюджетів у частині фінансування повноважень місцевих державних адміністрацій та делегованих місцевому самоврядуванню повноважень органів виконавчої влади щодо доходів та видатків (ст. 98 Конституції України, Висновки Конституційного Суду України від 21 грудня 2000 р., № 4-в/2000);

3) Президент України як голова держави, відповідно до ст.ст. 96, 106 Конституції України, визначає основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики, на яких ґрунтується бюджетна політика загалом;

4) Кабінет Міністрів України, центральні і місцеві виконавчі органи, які беруть участь у складанні проектів бюджетів і юридичних актів про бюджет та їх виконання;

5) Міністерство фінансів України;

6) Державне казначейство України;

7) Державна контрольно-ревізійна служба України;

8) Державна податкова служба України;

9) органи місцевого самоврядування та державні адміністрації є суб'єктами бюджетних правовідносин у межах повноважень згідно з Конституцією України, законами України «Про місцеве самоврядування», «Про місцеві державні адміністрації» та Бюджетним Кодексом України [9].

Усі стадії бюджетного процесу ретельно регламентовані процесуальними нормами бюджетного права, що забезпечує чітке планування та додержання бюджетної дисципліни. При цьому зазначені стадії слідує чітко послідовно, одна за одною та їх порядок не може бути змінений у жодному разі.

У бюджетному процесі також використовується програмно-цільовий метод, що застосовується на рівні державного бюджету та місцевих бюджетів, де учасниками бюджетного процесу виступають органи, установи, посадові особи, наділені бюджетними повноваженнями. Програмно-цільовий метод формування бюджету впроваджується в Україні з 2002 р. Використання цього методу бюджетного планування дає змогу оцінювати результативність державних програм та чітко визначити, на що саме витрачаються бюджетні кошти. Програмно-цільовий метод складання бюджету набув подальшого розвитку з прийняттям у липні 2010 р. нової редакції Бюджетної кодексу України, яким передбачено розширення сфери застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі.

Новий бюджетний кодекс України дає таке визначення програмно-цільового методу: програмно-цільовий метод у бюджетному процесі – метод управління бюджетними коштами для досягнення конкретних результатів за кошти бюджету із застосуванням оцінки ефективності використання бюджетних коштів на всіх стадіях бюджетного процесу [2].

Сутність програмно-цільового методу складання бюджету полягає в тому, що процес формування бюджету починається із зосередження уваги спершу на результатах, яких необхідно досягти, а вже потім на ресурсах, потрібних для досягнення цих результатів [2].

Під час планування дохідної частини місцевого бюджету на 2020 рік та прогнозу на 2021–2022 роки в частині податкових і неподаткових надходжень та інших доходів доцільно керуватися:

1) основними прогнозними макропоказниками економічного і соціального розвитку України у 2020–2022 роках, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 15.05.2019 року № 555:

– ВВП у 2019 році очікується (млрд грн) – 4035,2; прогноз, відповідно, на 2020 рік – 4551,7; 2021 рік – 5069,9; 2022 рік – 5617,3 млрд грн, відповідно у відсотках до попереднього року – 102,8%; 103,3%; 103,8%; 104,1%;

– Індекс споживчих цін (грудень до грудня попереднього року, відсотки) у 2019 році очікується 107,4; прогноз: 2020 рік – 106,0; 2021 рік – 105,7; 2022 рік – 105,3;

– Індекс цін виробників (грудень до грудня попереднього року, у відсотках) у 2019 році очікується 111,1; прогноз: 2020 рік – 108,4; 2021 рік – 108,0; 2022 рік – 106,19 [10, с. 1–6].

2) основними прогнозними макропоказниками економічного і соціального розвитку України у 2021–2023 роках, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 29.07.2019 року № 671;

3) нормами Бюджетного та Податкового кодексів України [9; 2; 8].

Контроль за виконанням бюджету в Україні здійснюється Рахунковою палатою, яка не має права накладати фінансові санкції, адміністративні стягнення до порушників бюджетного законодавства, а отже, в цьому випадку функція контролю не має результативного впливового значення. Діяльність Рахункової палати обмежується обов'язком інформувати органи влади з питань дотримання бюджетного законодавства та витрачання бюджетних коштів [1].

Варто зазначити, що основними векторами, здатними забезпечити ефективну реалізацію бюджетного процесу в Україні, є:

– забезпечення детальної та однозначної законодавчої регламентації всіх аспектів бюджетних правовідносин на кожній зі стадій бюджетного процесу;

– забезпечення визначення остаточного переліку прав, обов'язків і відповідальності органів і посадових осіб, що наділені бюджетними повноваженнями;

– посилення впливу інститутів громадянського суспільства на формування та реалізацію бюджетної політики держави;

– створення механізму забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування на кожній зі стадій бюджетного процесу;

– забезпечення якісної та ефективної професійної підготовки персоналу, зокрема підбору кадрів, які повинні мати не лише фахову спеціальність, а й галузевий фах відповідно до специфіки роботи;

– дотримання принципу системності та наукового супроводу під час здійснення заходів щодо реформування бюджетного процесу.

Постійною проблемою бюджетного процесу в Україні є його прийняття, оскільки відбувається хронічна несвоечасність дій органів державної влади. Політична нестабільність та відсутність політичного консенсусу, відстоювання власних інтересів представниками влади зумовлюють надзвичайну проблематичність прийняття бюджету в строк.

Інша проблема бюджетного процесу полягає у відсутності стратегії щодо планування бюджету. Стратегічний розвиток держави та її складників потребує довгострокових фінансових планів країни, а бюджет планується тільки на рік. У результаті цього фінансова бюджетна та соціальна економічні стратегії розвиваються паралельними шляхами замість того, щоб йти в одному напрямі і не створювати ще більших проблем державі [6].

Ключовою проблемою організації та реалізації бюджетного процесу в Україні є контроль і відповідальність за виконанням бюджету. Зокрема, проблема відповідальності криється в розумінні того, що нині фінансується з бюджету зазвичай не результат, а сама функція. Отже, у процесі розподілу фінансових ресурсів розпорядники бюджетних коштів мають їх «освоїти» у відведені терміни, а не ефективно інвестувати.

Щоб уникнути проблем у бюджетному процесі, варто доповнити Бюджетний Кодекс України нормами, що передбачали б відповідальність учасників бюджетного процесу за невиконання чи несвоечасне виконання процедур формування і погодження проекту закону «Про державний бюджет», а також проводити за допомогою незалежних експертів перевірку на кожній зі стадій бюджетного процесу.

Висновки. Реалізація механізму бюджетного регулювання інноваційного розвитку має спиратися на посилення взаємозв'язку бюджетного регулювання із циклічністю економічного розвитку, підвищення рівня обґрунтованості бюджетного планування, збалансування доходів і видатків бюджету, зниження частки державного боргу у валовому внутрішньому продукті, посилення контролю за використанням державних запозичень.

Проблемні аспекти організації бюджетного процесу в Україні вимагають негайного вирішення на кожній його стадії, що в перспективі дасть змогу забезпечити ефективне управління державними фінансовими ресурсами, підвищити результативність, ефективність і прозорість використання бюджетних коштів, уникнути зриву бюджетного процесу через політичні події, підвищити якість головного фінансового документа держави та стане міцним підґрунтям для забезпечення соціально-економічного розвитку України.

Література:

1. Бугай Т.В. Сучасні проблеми та вектори розвитку бюджетного процесу в Україні. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2012. № 2. С. 40–49.
2. Бюджетний кодекс України від 08 липня 2010 р. № 2456-VI (із змінами і доповненнями на 01.07.2019): URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення 01.02.2021 року).
3. Бюджетний кодекс України : Закон України № 2456-VI від 08.07.2010 р., редакція від 01.01.2021 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 50-51. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення 02.02.2021 року)
4. Воронова Л.К. Бюджетно-правове регулювання в СРСР : монографія. Київ : Вища школа, 1975. 320 с.
5. Дем'янишин В.Г. Концептуальні засади бюджетного процесу в Україні. *Фінанси, учет, банки*. 2007. № 13. С. 30–37.
6. Любич Н.П. Сутність та проблеми бюджетного процесу. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 273–278.
7. Павлюк К.В. Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України : монографія. Київ : НДФІ, 2006. 584 с.
8. Податковий кодекс України від 02.10.2010 р. № 2736 – IV із змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 07.02.2021 року)
9. Про схвалення Концепції застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 538-р від 14.09.2002 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=538-2002-%F0> (дата звернення 01.02.2021 року)
10. Фещенко Л.В., Проноза П.В., Кузьминчук Н.В. Б 37 Бюджетна система України : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 440 с.
11. Финансовое право : учебник / отв. ред. Н.И. Химичева. [3-е изд., перераб. и доп.]. Москва : Юристъ, 2004. 749 с.
12. Чугунов І.Я., Брижан К.В. Бюджетна політика в умовах трансформації економіки. *Економічний вісник університету*. 2017. Вип. 32(1). С. 241–251. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/escvu_2017_32%281%29__34 (дата звернення 07.02.2021 року)
13. Януль І.Є. Бюджетний процес в Україні та напрями його вдосконалення. *Фінанси України*. 2005. № 9. С. 25–29.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.21>

УДК 352:94(4)

Горан Тетяна,

кандидатка історичних наук,
старша викладачка кафедри міжнародної економіки, маркетингу і менеджменту
Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту
Західноукраїнського національного університету

Дмитришин Марта,

кандидатка економічних наук, доцентка,
доцентка кафедри управління та адміністрування
Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту
Західноукраїнського національного університету

ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ НАРАТИВИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті з'ясовано значення місцевого самоврядування як основи побудови будь-якої демократичної держави, підкреслено передумови його розвитку на території України. Наведено історичні етапи вітчизняного місцевого самоврядування, що відповідають моделям місцевого самоврядування (доколоніальній моделі, колоніальній моделі, реакційно-національній моделі, радянській моделі, моделі перебудови та раннього українського націоналізму, та сучасній моделі місцевого самоврядування). Досліджено зможу приймати рішення щодо місцевої політики на кожному з наведених етапів. Для цього сформульовано п'ять критеріїв оцінки історичних етапів вітчизняного місцевого самоврядування: критерій повної самостійності, критерій часткової самостійності, критерій обмеженої самостійності, критерій декларованої самостійності та критерій гібридної самостійності. Охарактеризовано етапи реформи місцевого самоврядування в Україні за час незалежності. Описано труднощі реалізації реформи децентралізації у період із проголошення незалежності України до прийняття Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Досліджено історичні аспекти становлення нормативно-правового забезпечення реформи децентралізації в Україні. Розглянуто ставлення людей до реформи децентралізації. Визначено особливості нового адміністративно-територіального устрою в Україні. Виокремлено можливі проблеми у встановленні необхідного балансу між децентралізацією і централізацією, який би відповідав реальним соціально-економічним та політичним умовам розвитку країни, проведенню структурних реформ у сфері публічного управління. Виокремлено передумови зміни адміністративно-територіального устрою, наведено статистику здійснення його реформування. Підкреслено необхідність реформування адміністративно-територіальних одиниць, що зумовлена реформою децентралізації та потребою розмежування функцій і повноважень. Наведено плани та завдання поточного етапу реформи місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: децентралізація, реформи, об'єднані територіальні громади, адміністративно-територіальний устрій, місцеве самоврядування.

Horan Tetiana, Dmytryshyn Marta. Historical and modern narratives of local government in Ukraine

The article identifies the importance of local self-government as the basis for building any democratic state, emphasizes the prerequisites for its development in Ukraine. The historical stages of domestic local self-government corresponding to the models of local self-government (pre-colonial model, colonial model, reactionary-national model, soviet model, model of perestroika and early Ukrainian nationalism, and modern model of local self-government) are given. The possibility of making decisions on local policy at each of these stages is explored. To do this, five criteria for assessing the historical stages of domestic local government, in particular, the criterion of full independence, the criterion of partial independence, the criterion of limited independence, the criterion of declared independence and the criterion of hybrid independence. The stages of local self-government reform in Ukraine during the independence of our state are described. The difficulties of implementing the decentralization reform in the period from the proclamation of Ukraine's independence to the adoption of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power are described. The historical aspects of the formation of the legal support of decentralization reform in Ukraine are studied. The attitude of people to the decentralization reform is considered. The peculiarities of the new administrative-territorial system in Ukraine are determined. Possible problems in establishing the necessary balance between decentralization and centralization, which would correspond to the real socio-economic and political conditions of the country's development, the implementation of structural reforms in the field of public administration. The preconditions for changing the administrative-territorial system are singled out, the statistics of its reform are given. The need to reform the administrative-territorial units, which is due to the reform of decentralization and the need to delineate functions and powers, is emphasized. Plans and tasks of the current stage of local government reform in Ukraine are presented.

Key words: decentralization, reforms, united territorial communities, administrative-territorial system, and local self-government.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нині в Україні триває процес децентралізації влади, розпочатий ще в 2014 р. Перший етап децентралізації хронологічно охопив період із 2014 р. по 2019 р., а в його основу було покладено Європейську хартію місцевого самоврядування та інші світові стандарти. Другий етап (2020–2021 рр.) характеризується реформуванням децентралізації в Україні, яке, за оцінками уряду, є одним із пріоритетних завдань. Без проведення реформ органів місцевого самоврядування неможливо вийти на якісно новий рівень суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку територіальних громад.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблематиці децентралізації влади роботи присвятили такі науковці, як О. Бородіна [1], Ю. Кругул [2], О. Скрипнюк [3], Г. Коваленко, Д. Топольськова [4], В. Худолей [5] та інші. Водночас актуальним залишається визначення ключових напрямів проведення децентралізації влади, формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації на сучасному етапі розвитку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Українська держава з давніх-давен мала чітко визначені традиції місцевого самоуправління, ведення господарства та відповідальності за власне життя і долю. Місцеве самоврядування виступає основою побудови будь-якої демократичної держави, покликане на професійному рівні забезпечити ефективне управління публічними справами в територіальній громаді, а також має враховувати інтереси кожного члена громади.

У сучасний період реформа з побудови ефективної системи місцевого самоврядування отримала широковживану назву «реформа децентралізації». Це зумовлено переходом від радянської централізованої системи до підсилення функціональності, фінансової спроможності, можливостей та відповідальності органів влади базового рівня (громад).

Варто зазначити, що децентралізація була задекларована ще в 1996 р. в ст. 132 Конституції України. У ній, зокрема, йдеться про симбіоз централізації та децентралізації у здійсненні державної влади. Проте таке поєднання, задеклароване Основним Законом, зовсім не сприяло демократичним процесам у державі, а навпаки, зумовило посилення централізаційних тенденцій у державному управлінні.

З моменту проголошення незалежності України було здійснено низку спроб на законодавчому рівні закріпити шляхи здійснення децентралізації, кожна з яких, фактично, завершувалася невдачею. Так, ще у 1998 р. Указом Президента України було схвалено Концепцію адміністративної реформи в Україні, яка, однак, не призвела до структурних змін у сфері державного управління. Наступна спроба була пов'язана з прийняттям в 2001 р. Концепції державної регіональної політики, яка повторювала ст. 132 Конституції України про так званий симбіоз централізації та децентралізації влади. Внесення змін до Основного Закону України в 2003 р., 2004 р., проведення в жовтні 2005 р. парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні» не дали бажаних результатів та не змогли розпочати реформу децентралізації.

Традиційно корінням сучасне місцеве самоврядування сягає давнини та різних історичних етапів нашої держави. Зокрема, дослідниця еволюції реформи децентралізації в сучасній політичній практиці України О. Діордіца виділяє шість етапів розвитку місцевого самоврядування в Україні (рис. 1).

Доповнивши дослідницю, ми зробили спробу оцінити рівень та можливості приймати рішення щодо місцевої політики в кожному з наведених етапів, присудивши їм певний критерій самостійності (табл. 1).

Як бачимо з рис. 1, Україна протягом багатьох десятиліть не була самостійною у своїх діях, і відновити сучасну незалежність повністю вдалось лише в 1991 р. Таким чином, реальна можливість щось змінити у місцевому самоврядуванні та впливати на власне життя в сучасний період виникла лише протягом останніх трьох десятиліть (рис. 2).

Для уникнення двозначного розуміння гібридної самостійності незалежної України необхідно зазначити, що ми жодним чином не намагаємось оскаржити незалежність України чи висловитись про її нечіткість. Однак не варто упускати той факт, що з 1991 р. наша держава жила в потужному російському інформаційному полі, із засиллям російськомовного медіапродукту. Радянське несамостійне минуле глибоко прописалось у свідомості українських громадян, сформувавши в них потужні патерналістські настрої, відчуття меншовартості, залежності та, відповідно, небажання брати на себе відповідальність, страх змін та викликів сучасності. Тимчасова незаконна окупація Криму та бойові дії на Донбасі усунули можливість будь-якого національного самоуправління на цих територіях. Тому реформа децентралізації, її успіхи та досягнення, позитиви та ефект є надзвичайно важливими нині. Адже це не лише розвиток держави та регіонів, це також поповнення інтелектуального капіталу, посилення впевненості у власних силах, підвищення завзяття та креативності.

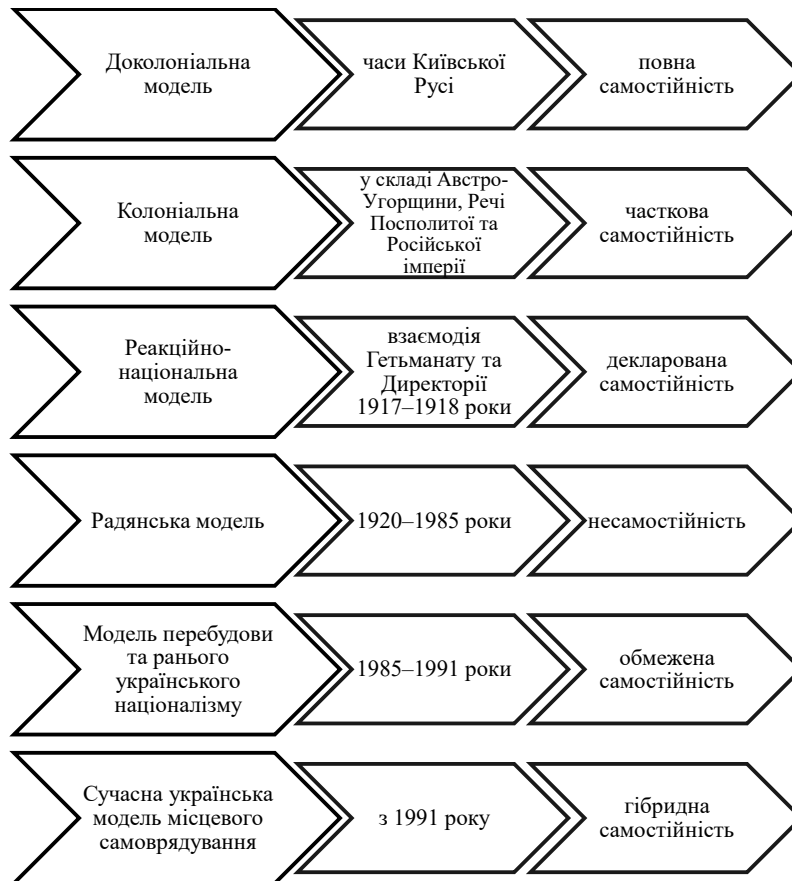

Рис. 1. Історичні етапи вітчизняного місцевого самоврядування

*сформовано на основі [6, с. 217]

Таблиця 1

Критерії оцінки історичних етапів вітчизняного місцевого самоврядування

Критерій	Опис критерію
Повна самостійність	Незалежність, можливість приймати самостійні рішення щодо питань місцевої політики
Часткова самостійність	Необхідність діяти в рамках політики та законів метрополії, зберігаючи окремі елементи національної ідентичності
Обмежена самостійність	Змога приймати окремі самостійні рішення чи впроваджувати інноваційні практики місцевого самоврядування в умовах відсутності незалежної держави
Декларована самостійність	Недовготривале самоуправління в не визнаній зовнішніми агентами незалежній державі
Гібридна самостійність	Самоврядування в умовах незалежної держави під впливом імперської (директивної) ідентичності, гібридної інформаційної війни з окупацією території та сердець людей
Несамостійність	Обмежена змога самодіяльності та самоуправління в жорстких рамках директивного управління

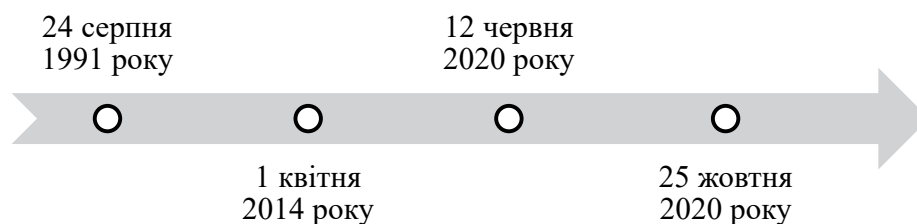

Рис. 2. Етапи реформи місцевого самоврядування в Україні за часи незалежності

*побудовано авторами

Нині наша держава перебуває на порозі святкування 30-річчя незалежності. Можливо, в масштабах держави це небагато, однак змушує замислитись над підбиттям певних підсумків.

Повертаючись до рис. 2, хотілось би відзначити другий етап реформи, який розпочався у квітні 2014 р. з прийняттям Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади [7]. Цей постреволуційний етап дав старт усій реформі, супроводжувався формуванням плану заходів щодо її реалізації. Пізніше було прийнято й удосконалено багато нормативно-правових актів, видано інструкцій та роз'яснень. Зокрема, внесено зміни до Бюджетного [8] та Податкового [9] кодексів, прийнято закони України «Про добровільне об'єднання громад» [10], «Про співробітництво територіальних громад» [11], «Про засади державної регіональної політики» [12].

У Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленій Указом Президента України, було передбачено чотири вектори руху (розвитку, безпеки, відповідальності, гордості), а також реалізацію 62 реформ та програм розвитку держави. Серед них важливим визначено проведення ґрунтовної децентралізації влади, метою якої є «відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування» [13].

Серед Планів заходів із реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 січня 2019 р. № 77-р, також передбачено передачу (децентралізацію) повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування та їх розмежування за принципом субсидіарності [14].

Варто зазначити, що децентралізація влади зазвичай здійснюється цілеспрямовано і має на меті оптимізувати вирішення важливих практичних завдань у сфері публічного управління. Окрім того, децентралізація сприяє побудові громадянського суспільства. Практика зарубіжних країн свідчить, що децентралізація сприяє ефективній політиці, що здійснюється в інтересах громадян. Важливим у процесі проведення будь-яких реформ є врахування громадської думки населення. Так, на основі загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 19 серпня 2020 р., можна зробити висновок про неоднозначне ставлення населення до реформ місцевого самоврядування. Якщо звернутися до статистики, то бачимо, що 47% респондентів переконані в неефективності реформи децентралізації, 27% наголошують на певних змінах на краще, а 12% переконані, що зміни відбулися, але лише на гірше [15].

На основі цього соціологічного дослідження можна виділити п'ять напрямів, в яких, за свідченням респондентів, відбулися суттєві зміни на краще в процесі проведення реформи децентралізації: якість доріг; благоустрій, санітарний стан біля будинків; поліпшення умов для проведення дозвілля; робота місцевого транспорту та робота житлово-комунального господарства.

Важливим у процесі проведення децентралізації влади в Україні є питання фінансового забезпечення, від раціонального вирішення якого великою мірою залежить успішність функціонування територіальних громад. Для успішного розвитку громад необхідними є наявність економічно активних суб'єктів підприємницької діяльності, достатня кількість кваліфікованих трудових ресурсів, розвинена промислова та соціальна інфраструктура. Забезпечення вищезазваних факторів вимагає від органів місцевого самоврядування активізації пошуків резервних шляхів поповнення місцевих бюджетів, налагодження системи податків та бюджетних видатків. Перед органами місцевого самоврядування стоїть також важливе завдання – створення ефективного управлінського апарату.

Протягом 2015–2019 рр. відбувалось добровільне об'єднання громад на засадах добросусідства, раціональної кількості населення та площі, а також належної фінансової спроможності. У 2020 р. цей процес увінчався затвердженням низки документів щодо нового адміністративно-територіального устрою держави [16; 17]. Таким чином, в Україні замість 490 утворилось 136 нових більш укрупнених потужніших районів. А вже у жовтні 2020 р. відбулись перші місцеві вибори на основі нового районування [18]. Очікується, що буде і перехідний період до середини 2021 р., щоб процес зміни адміністративно-територіального устрою був максимально непомітним для людей, а якість і доступність послуг, що надавалися на районному рівні, не знизилася [19].

Отже, в результаті першого активного процесу децентралізації влади в Україні 2014–2019 рр. було здійснено такі заходи: створено 982 об'єднанні територіальні громади; запроваджено інститут старост в ОТГ; передано в комунальну власність майже 1,5 млн га земель сільськогосподарського призначення за межами населених пунктів; розроблено механізм вирішення спільних проблем громад та ін.

Другий етап децентралізації 2020–2021 рр. ознаменувався запровадженням нового адміністративно-територіального устрою. В уряді переконані, що питання укрупнення районів є досить актуальним і допоможе уникнути проблем із дублюванням функцій, особливо в районах, територія яких покрита однією громадою. Однак варто наголосити на тому, що, остаточно не визначивши функції та повноваження районних рад, не вдасться уникнути можливих конфліктів між новоствореними органами на рівні районів та громад.

Таким чином, реформа децентралізації стала першою успішно реалізованою постмайданівською реформою України. Тут доцільно підкреслити вагомий внесок зарубіжних партнерів, які не лише профінансували багато проєктів місцевого розвитку, а й надавали юридичну підтримку, консультації, експертні висновки, методичні рекомендації та просто схвалення правильно вибраного шляху.

Безумовно, українцям ще належить навчитись нових правил самоврядування та пристосуватись до реалій нового адміністративно-територіального устрою. Ймовірно, виникатимуть непорозуміння, проблеми, які треба буде ефективно вирішувати. Однак ті успіхи, яких уже вдалось досягти, є шляхом до процвітаючої, розвиненої та справедливої України. І, можливо, це стане фактором відновлення територіальної цілісності нашої держави в майбутньому.

Література:

1. Бородіна О.А. Децентралізація влади в Україні: зміст, ризики, можливості та адміністративна роль громадянського суспільства. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VPDTU_ek_2015_29_24. (дата звернення: 17.01.2021).
2. Крегул Ю. Реформування місцевого самоврядування в Україні. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2016_1_4. (дата звернення: 17.01.2021).
3. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_12_8. (дата звернення: 17.01.2021).
4. Коваленко Г.В., Топольськова Д.Ю. Впровадження децентралізації публічної влади на основі досвіду європейських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». Ужгород : Гельветика, 2017. Вип. 13. Ч. 1. С. 120–123.
5. Худoley В.Ю. Децентралізація як передумова модернізаційних змін сталого розвитку регіонів України : монографія. Київ : Вишемирський В.С., 2019. 111 с.
6. Діордіца О. Еволюція реформи децентралізації в сучасній політичній практиці України. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 1. С. 214–222.
7. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
8. Бюджетний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
9. Податковий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
10. Про добровільне об'єднання громад : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 28.12.2020).
11. Про співробітництво територіальних громад : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
12. Про засади державної регіональної політики : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 28.12.2020).
13. Указ Президента України Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 17.01.2021).
14. Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-p#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
15. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів (серпень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020r> (дата звернення: 17.01.2021).
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-IX#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
17. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
18. Про Календарний план основних організаційних заходів з підготовки та проведення місцевих виборів 25 жовтня 2020 року : Постанова Центральної виборчої комісії. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163359-20#Text> (дата звернення: 17.01.2021).
19. Реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня (районів). URL: <https://decentralization.gov.ua/new-rayons> (дата звернення: 17.01.2021).

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.22>

УДК 351

Гребенюк Богдан,*аспірант кафедри публічного управління та менеджменту інноваційної діяльності
Навчально-наукового інституту післядипломної освіти
Національного університету біоресурсів та природокористування України*

ІНДЕКС СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ

Статтю присвячено аналізу особливостей індексу сприйняття корупції. Складність вивчення корупції як явища в суспільстві полягає в тому, що вона має глибоко латентний характер. Неможливо вивчити корупцію на основі тільки статистичних даних: по-перше, офіційна статистика не повною мірою відображає справжній стан справ; по-друге, такі дані будуть характеризувати насамперед якість роботи правоохоронних органів або ЗМІ з виявлення фактів корупції; по-третє, статистичні дані дають нам уявлення не про корупцію, а про корупційну злочинність, і поняття ці не тотожні. У статті пояснюється, що спроби дослідників створити універсальну методіку, засновану на математичних обчисленнях, важко виконати. Це пояснюється тим, що корупційні прояви, по-перше, не можуть бути достовірно виміряні, по-друге, мають кількісні (стан і динаміка) і якісні (структура і характер) характеристики, і неможливо перевести ці якісні характеристики в цифровий вираз. Індексу сприйняття корупції властива певна частка похибки через те, що він заснований на опитуванні людей, навіть авторитетних і досвідчених. Люди намагаються бути об'єктивними, але насправді це важке для них завдання. У статті робиться висновок, що нині доводиться констатувати, що, на жаль, немає джерел інформації про корупцію, які задовольняли б вимогу міжкраїнної порівняльності. Індекс сприйняття корупції не може використовуватися як абсолютно точний інструмент аналізу і порівняння, бо він розраховується на базі мінливого набору джерел даних: змінювалася кількість джерел даних і країн, що включаються в індекс; з'явилися нові опитування, а проведення деяких досліджень припинилося. Крім того, в методологію розрахунку Індексу сприйняття корупції вносилися зміни. Тому єдиним надійним способом порівняння є зіставлення даних по певній державі з одного і того самого конкретного джерела протягом певного періоду часу.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, корупційні порушення, індекс сприйняття корупції.

Hrebenuk Bohdan. Corruption perception index

The article is devoted to the analysis of the features of the Corruption Perception Index. The difficulty of studying corruption as a phenomenon in society lies in the fact that it is deeply latent. It is impossible to study corruption on the basis of statistics alone: firstly, official statistics do not fully reflect the true state of affairs; secondly, such data will characterize first of all the quality of work of law enforcement agencies or the media to identify facts of corruption; thirdly, statistics give us an idea not of corruption, but of corruption crime, and these concepts are not identical. The article explains that researchers' attempts to create a universal methodology based on mathematical calculations are difficult to implement. This is explained by the fact that corruption manifestations, firstly, cannot be reliably measured; secondly, they have quantitative (state and dynamics) and qualitative (structure and nature) characteristics, and it is impossible to translate these qualitative characteristics into digital expression. The Corruption Perception Index has a certain margin of error due to the fact that it is based on a survey of people, even reputable and experienced ones. People try to be objective, but in reality this is a difficult task for them. The article concludes that today it is necessary to state the fact that, unfortunately, there are no sources of information about corruption that would satisfy the requirement of inter-country comparability. The Corruption Perception Index cannot be used as an absolutely accurate analysis and comparison tool, as it is calculated on the basis of a changing set of data sources: the number of data sources and countries included in the index changed; new surveys appeared, and some studies were discontinued. Moreover, changes were made to the methodology for calculating the Corruption Perception Index. Therefore, the only reliable way to compare is to compare data for a specific state from the same specific source over a certain period of time.

Key words: corruption, anti-corruption, corruption violations, Corruption Perception Index.

Якщо розуміти під корупцією як соціальним явищем не тільки підкуп і хабарництво, а будь-яке зловживання державною владою з метою отримання особистої вигоди [1, с. 53], то можна стверджувати, що, як тільки виник управлінський апарат, суспільство зіткнулося з корупцією. Ще Ш. Монтеск'є писав, що кожна людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею, поки не досягне покладеної на неї межі [2, с. 105].

Емпіричні дані дослідження показують, що більш корумповані країни, як правило, мають нижчі рівні розвитку людського потенціалу [3, с. 32]. Крім того, доведено, що високий рівень корумпованості неминуче викликає нерівність у доходах і бідність [4, с. 29]. Д. Кауфман вважає, що однією з основних причин світової фінансової кризи в 2008 р. стала корупція, зокрема лобювання фінансовими титанами занижених стандартів резервування активів [5].

Складність вивчення корупції як явища в суспільстві полягає в тому, що вона має глибоко латентний характер. Неможливо вивчити корупцію на основі тільки статистичних даних: по-перше, офіційна статистика неповною мірою відображає справжній стан справ; по-друге, такі дані будуть характеризувати насамперед якість роботи правоохоронних органів або ЗМІ з виявлення фактів корупції; по-третє, статистичні дані дають нам уявлення не про корупцію, а про корупційну злочинність, і поняття ці не тотожні (корупційна злочинність – це лише частина корупції, хоча і сама суспільно небезпечна).

Корупція була і залишається однією з глобальних проблем сучасності. Немає держав без корупції (хоча Сінгапуру практично вдалося викоринити корупцію як соціальне явище), але її рівень у країнах істотно різниться. Усі ці фактори дають право говорити про актуальність представленої теми та необхідність постійних моніторингових досліджень корупційних проявів у суспільстві.

Ефективність протидії держав корупції знаходиться у фокусі безлічі досліджень в останні роки. Оцінка ефективності значною мірою ускладнена тим фактом, що залежно від держави, її історії, традицій, національного менталітету та культурних особливостей масштаби її прояву можуть різко відрізнятись. Усе це також ускладнюється тим, що частота і обсяги корупційних злочинів (правопорушень) можуть відрізнятись залежно від конкретного рівня суспільних відносин (побутова, комерційна, державна і т. п.; багатьом державам вдалося скоротити, наприклад, кількість корупційних злочинів на побутовому рівні або на рівні державних установ з обслуговування населення, однак при цьому корупція може процвітати у вищих ешелонах влади). Таким чином, корупція для різних держав різниться істотно, і створення агрегованого індексу, що враховує всю багатоплановість і багатогранність цього феномена, є спробою привести рівень ефективності боротьби з корупцією з боку держав до одного знаменника.

Зокрема, оцінка ефективності протидії держав корупції за допомогою Індексу сприйняття корупції закономірно викликає науковий інтерес дослідників. Водночас очевидно, що при всій багатогранності явища і методів протидії йому автори висловлюють і критичні зауваження. Багато авторів позитивно оцінюють важливість цього індексу для досліджень в області корупції, сприймаючи його як барометр поточного рівня корупції для конкретної держави і світу загалом. Критики, наприклад, О.Г. Савчишкіна [6, с. 145], Н.Б. Капітонова і Н.В. Тумаланов [7, с. 53], вказують на ту обставину, що індекс сприйняття корупції не є універсальним показником. Помилковим інструментом вважає Індекс сприйняття корупції Transparency International (CPI) і В. де Марія [8, с. 38], обґрунтовуючи свою думку тією обставиною, що він не враховує культурні відмінності країн і орієнтований тільки на бізнес-клімат.

Протягом останніх років міжнародне співтовариство звернуло пильну увагу на проблему корупції як на міжнародному рівні, так і на національному рівні окремо взятої держави. Корупція в найбільш загальному визначенні означає «зловживання службовим становищем у корисливих цілях» [9, с. 74]. Проблема корупції полягає в тому, що вона порушує права мільйонів людей по всьому світі, має згубну дію на економіку, ускладнює міжнародне співробітництво, створює основу організованої злочинності, є джерелом фінансування терористичних організацій та інших. Для того, щоб викоринити злочинність, необхідне проведення низки реформ, удосконалень законодавчої бази, практики правозастосування. Особливу значимість у боротьбі з корупцією мають результати наукових досліджень, зокрема дані кримінологічних досліджень. Необхідність боротьби з національною, транснаціональною та міжнародною корупцією не піддається сумніву. Саме боротьба, на відміну від протидії або контролю, передбачає повне викоринення, боротьба як процес передбачає остаточну перемогу над цим руйнівним явищем. Для належного розуміння корупції як явища особливого значення набуває вимір рівня корупції та вимір сприйняття корупції. Ці питання не є однозначно встановленими, і до теперішнього моменту в науковому середовищі не вщухають дискусії на предмет можливості, доцільності, об'єктивності проведення вимірювання корупції.

Щороку 9 грудня вся світова спільнота святкує Міжнародний день боротьби з корупцією. Саме в цей день у 2003 р. ООН була прийнята Конвенція проти корупції (UNCAC). Серед безлічі міжнародних організацій, що займаються антикорупційною діяльністю, в цілях дослідження нас цікавлять лише деякі з них, наприклад: «Міжнародна антикорупційна академія, Міжнародна асоціація органів по боротьбі з корупцією, Міжнародний форум представників ділових кіл, незалежна комісія з боротьби з корупцією, Трансперенсі Інтернешнл, TRACE International» [10].

Водночас варто зазначити, що діяльність міжнародних антикорупційних організацій викликає неоднозначне ставлення як серед звичайних громадян, так і в ділових і наукових колах. Найгрубішим видається поділ їх на прихильників і противників діяльності міжнародних антикорупційних організацій та їхніх досліджень. Противники таких досліджень, як правило, представляють країни з низьким показником антикорупційного індексу. У наукових джерелах не вдалося зустріти думки про відсутність необхідності створення і функціонування подібних організацій, а скоріше зустрічається критика об'єктивності їхніх досліджень, точності представлених ними індексів, їх неупередженості

та афілійованості. До принципів варто також зарахувати питання про фактичну можливість проведення вимірювань, пов'язаних із корупцією.

Спроби дослідників створити універсальну методику, засновану на математичних обчисленнях, важко виконати. Це пояснюється тим, що корупційні прояви, по-перше, не можуть бути достовірно виміряні, по-друге, мають кількісні (стан і динаміка) і якісні (структура і характер) характеристики, і неможливо перевести ці якісні характеристики в цифровий вираз. С.В. Поляков називає причини, які ускладнюють оцінку динаміки корупційності країни, регіону або окремої території. На його думку, існує безліч показників, що характеризують корупційність; крім того, важко піддаються обліку всі фактори, що впливають на показники корупції, а також вплив цих факторів різниться як за силою, так і за напрямом [11, с. 24].

З цих причин широкого поширення набули соціологічні дослідження корупції, засновані на опитуваннях і експертних оцінках. Виділяють два їх типи [12, с. 88]:

1) дослідження, в яких корупція є основним об'єктом вивчення (наприклад, дослідження Transparency International також підкреслює культурний аспект відмінностей між державами, М.А. Батищева [13, с. 198]);

2) дослідження, в яких корупція виступає однією зі складових частин «непрозорості» та економічної свободи в окремо взятій державі.

Transparency International – міжнародна некомерційна і неурядова організація, створена в 1993 р. вона займається дослідженнями корупції. Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI, ІВК) розраховується Transparency International з 1995 р. Індекс сприйняття корупції – це щорічний показник, заснований одночасно на соціологічних дослідженнях і оцінках експертів. Він проводиться в понад 175 країнах світу міжнародними організаціями та інститутами, в тому числі Світовим банком, Світовим економічним форумом, азіатським і африканським банками розвитку. Основою при розрахунку Індeksu сприйняття корупції стало припущення про те, що поєднання джерел інформації (не менше трьох для кожної країни, включеної в Індекс), об'єднаних в єдиний показник, збільшує його надійність. Щоб оцінити рівень корупції, опитують підприємців та аналітиків (як резидентів, так і іноземців), які проживають у досліджуваній країні. Таким чином, рівень корупції в певній державі оцінюється з різних позицій: громадян країни (погляд «зсередини») та іноземних громадян (погляд «ззовні»). Ранжування країн відбувається за десятибальною шкалою. 10 балів означають відсутність корупції, а 0 балів – дуже високий її ступінь. Країни оцінюються за чотирма показниками: 1) взаємодія бізнесу з владою; 2) антикорупційне законодавство; 3) громадський контроль і контроль ЗМІ (причому, на думку деяких дослідників, засоби масової інформації можуть бути одним із самостійних джерел вимірювання Індeksu сприйняття корупції [14, с. 15]); 4) прозорість діяльності держорганів.

За результатами досліджень за 2019 р., представлених агентством Трансперенсі Інтернешнл, боротьба з корупцією перебуває в стані стагнації. Подібне положення характерно для більшості держав. Водночас у багатьох західних країнах і країнах із розвинутою ринковою економікою спостерігається навіть певна динаміка зниження.

Огляд основних результатів Індeksu сприйняття корупції (ІВК) за 2019 рік задає вектори дослідження певних видів корупції. За результатами цих досліджень можна простежити динаміку змін. Ця динаміка часто залежить від політичної кон'юнктури, зовнішніх і внутрішніх факторів окремих держав. Недивно, що немає держав з індексом 100 або 90 (тобто де немає корупції або вона абсолютно не значна). Це наочно показує, що корупція зачіпає всі без винятку держави. Продемонструємо найяскравіші показники.

1-е місце ділять Нова Зеландія і Данія – по 87 балів. Як і багато інших західних країн, останнім часом вони теж погіршили результати. За нею слідує Фінляндія (86), Швейцарія (85), Швеція (85) і Сінгапур (85 балів). Німеччина посідає 9-е місце, набравши 80 балів. Останнє місце (180) займає Сомалі з 9 балами, відразу за Суданом, що має 12 балів. Середнім показником є значення в 43 бали, при цьому без малого три чверті країн не можуть досягти навіть позначки в 50 балів зі 100.

Публікація нового глобального індексу сприйняття корупції супроводжувалася вираженням із боку «Трансперенсі Інтернешнл» клопотаності щодо останніх тенденцій. Як заявили її представники під час презентації в Берліні, більше двох третин з охоплених дослідженнями 180 країн продемонстрували стагнацію, а то і регрес у своїх зусиллях по боротьбі з корупцією. Німеччина, як і в попередньому році, набрала 80 з 100 можливих балів, посівши лише дев'яте місце.

Очікувано, що список, як і в минулі роки, очолюють країни Скандинавії, Західної Європи, правові держави з розвинутою демократією. Але більшість із них в останні три роки демонструють негативну тенденцію: 15 з входять до 25 країн, які з 2016 року знижують свої показники індексу. Німеччина належить до рідкісних винятків.

У список з 25 держав, які отримали найвищий бал за рейтингом «Трансперенсі Інтернешнл», увійшли, крім зазначених, Норвегія (84 бали), Нідерланди (82 бали), Люксембург (80 балів), Німеччина (80 балів), Ісландія (78 балів), Канада (77 балів), Великобританія (77 балів), Австралія (77 балів), Австрія (77 балів), Гонконг (76 балів), Бельгія (75 балів), Ірландія (74 бали), Естонія (74 бали), Японія (73 бали), ОАЕ (71 бал), Уругвай (71 бал), США (69 балів), Франція (69 балів), Бутан (68 балів).

Держави-члени G7 теж демонструють різкий контраст і порівняно високий рівень сприйняття корупції. У це неформальне об'єднання найбільш значущих розвинених країн світу входять – за винятком Японії – тільки західні держави. Чотири з семи погіршили свої показники порівняно з попереднім роком: Канада, Франція, Великобританія і США. «Трансперенсі Інтернешнл» вказує ще й на те, що показник США в 69 балів є найгіршим за останні вісім років. Великобританія за останній час також опустилася набагато нижче: з 82 балів у 2017 р. до рівня в 77 балів у 2019 р..

У кінці списку розташувалися Ємен, Сирія, Південний Судан і Сомалі. З 2012 р. 22 країни значно поліпшили своє становище в рейтингу корупції, серед них Естонія і Греція, Австралія і Нікарагуа.

«Трансперенсі Інтернешнл» провело дослідження на предмет зв'язку рівня корупції та політичної обстановки в країнах. Після аналізу був зроблений висновок, що в країнах із більш прозорою політичною обстановкою, активною участю представників громадськості показники індексу сприйняття корупції ІВК вищі, ніж в країнах, в яких слабка залученість представників громадськості, бізнесу і політики до прийняття стратегічних, ключових політичних рішень.

У 2008 р. Німеччина потрясла світові ЗМІ найбільшим корупційним скандалом, немислимим за своїми масштабами. Компанія Siemens була звинувачена в корупційних схемах, зведених у корпоративну етику [15].

Варто зазначити, що включення в Індекс не є показником наявності корупції в країні, а залежить лише від доступності відповідних даних. Індекс сприйняття корупції – це оцінка рівня сприйняття адміністративної та політичної корупції, а не вирок про корумпованість цілих націй і спільнот. Цей показник не стосується питань, пов'язаних із міжнародною діяльністю і зовнішньою політикою, що проводиться тією чи іншою державою. Громадськість країн, що набрали найменшу кількість балів Індексу сприйняття корупції, демонструє такий самий ступінь заклопотаності проблемами протидії корупції та неприйняття її, що і громадськість держав із вищими показниками.

Індексу сприйняття корупції властива певна доля похибки через те, що він заснований на опитуванні людей, навіть авторитетних і досвідчених. Люди намагаються бути об'єктивними, але насправді це важке для них завдання, адже об'єктивність як якість існує сама по собі і не залежить від чиєїсь оцінки і (або) особистого судження. Це така якість, яку не можна оскаржити, бо вона ґрунтується на постійних величинах, якими жодним чином не можна вважати опитування та експертні оцінки групи людей, що відрізняються світоглядом і особистісним сприйняттям дійсності.

Крім того, є національні особливості сприйняття людьми певних суспільних проявів, у тому числі і корупційних. Ще одна причина, з якої не вдається вивести універсальний показник, який дав би змогу порівняти держави між собою, – та обставина, що соціологи, юристи і кримінологи різних держав мають різні позиції щодо того, що являє собою корупція. Наприклад, К. Старк, Н. Кебіс і К. Брандт виділяють різні форми корупції: «велика корупція» описує корупцію на високому рівні адміністрації (наприклад, політиків), а «дрібна корупція» належить до досить поширених корупційних правопорушень (наприклад, підкуп співробітника поліції) [16]. Крім того, ще в 1979 р. Кодекс поведінки посадових осіб із підтримки правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН, визначив, що саме національне право визначає, що розуміти під корупцією. Різний і перелік діянь, який законодавства країн зараховують до корупційних.

Таким чином, нині доводиться констатувати, що, на жаль, немає джерел інформації про корупцію, які задовольняли б вимогу міжкраїнної порівняльності. Індекс сприйняття корупції не може використовуватися як абсолютно точний інструмент аналізу і порівняння, бо він розраховується на базі мінливого набору джерел даних: змінювалася кількість джерел даних і країн, що включаються в індекс; з'являлися нові опитування, а проведення деяких досліджень припинялося. Крім того, в методологію розрахунку Індексу сприйняття корупції вносилися зміни. Тому єдиним надійним способом порівняння є зіставлення даних по певній державі з одного і того самого конкретного джерела протягом певного періоду часу.

Література:

1. Лунеев В.В. Коррупция, учтенная и фактическая. *Государство и право*. 1996. № 8. С. 81.
2. Монтескье Ш. Избранные сочинения. Москва, 1955. 803 с.
3. Akçay S. Corruption and human development. *Cato Journal*. 2006. Vol. 26. Pp. 29–48.
4. Gupta S., Davoodi H., Alonso-Terme R. Does corruption affect income inequality and poverty? *Economics of governance*. 2002. Vol. 3. Is. 1. Pp. 23–45.
5. Kaufmann D. Corruption and The Global Financial Crisis. URL: <http://www.forbes.com/20Q9/Q1/27/corruption-financial-crisis-business-corruptionQ9 Q127corruption.html>
6. Савчишкіна О.Г. Индекс восприятия коррупции Транспаренси Интернешнл. *Актуальные проблемы права и государства в XXI веке*. 2015. № 7–4. С. 144–146.
7. Капитонова Н.Б., Тумаланов Н.В. Индекс восприятия коррупции – показатель уровня коррупции. *Актуальные проблемы экономической теории и региональной экономики*. 2014. № 3 (15). С. 51–54.
8. William De Maria. Measurements and markets: Deconstructing the corruption perception index. *International Journal of Public Sector Management*. 2008. Vol. 21. № 7.
9. Бухарина Н.П. Основные подходы к пониманию коррупции в международных правовых актах. *Юридическая мысль*. 2015. № 2. С. 72–76.
10. Антикоррупционные организации. URL: <http://www.anticorruptionday.org/actagainstcorruption/ru/resources/index.html>
11. Поляков С.В. Прогнозирование изменения показателя индекса восприятия коррупции в России. *Ученые записки*. 2017. Т. 1, № 21. С. 5.
12. Шедий М.В. Сравнительные исследования и индикаторы распространения коррупции в современном мире. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2010. № 2. С. 88–98.
13. Батищева М.А. Служебные разоблачения в сфере государственной службы. *Вестник МГИМО*. 2014. № 3 (36). С. 195–205.
14. Corruption Cases Mapping Based on Indonesia's Corruption Perception Index / M. Noerlina, L. A. Wulandhari, Sasmoko, A. M. Muqith, M. Alamsyah. *Journal of Physics Conference Series*. 2017. Vol. 801 (1). Pp. 012–019.
15. Уроки масштабного коррупционного скандала Siemens десятилетие спустя. URL: <https://theconversation.com/lessons-from-the-massive-siemens-corruption-scandal-one-decadelater-108694>
16. Starke C., Brandt C., Köbis N. C. The Role of social norms in corruption research. URL: <https://europeanstudentthinktank.com/2016/01/11/therole-of-social-norms-in-corruption-research>.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.23>

УДК 614.2

Криничко Лілія,

кандидат медичних наук,
здобувач кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування
Державного університету «Житомирська політехніка»

Савіцький Владислав,

аспірант кафедри обліку і аудиту
Державного університету «Житомирська політехніка»

Ватанов Андрій,

здобувач кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування
Державного університету «Житомирська політехніка»

Цепенда Володимир,

здобувач кафедри обліку і аудиту
Державного університету «Житомирська політехніка»

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АУДИТУ ЯК ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізоване теоретичне підґрунтя наукових досліджень за економічними спеціальностями. Уточнено питання еволюції розвитку аудиту як професійної та господарської діяльності, що актуалізується сьогодні з позиції ідентифікації його властивостей, що проявлялися на відповідному етапі розвитку суспільства. Проведено аналіз сучасного етапу розвитку аудиторської діяльності у світі, що вказує на відсутність єдиних світових підходів до регулювання аудиту. Кожна країна розробляє власні підходи до інструкційного забезпечення регулювання аудиту та встановлює специфічні вимоги до діяльності аудиторської фірми. Зауважено, що основною характеристикою сучасного аудиту є встановлення вимог власне до кадрового потенціалу аудиторської фірми. Виділено три основоположні етапи розвитку аудиту в контексті його теорій та завдань. Доведено, що економічні відносини, що характеризують той чи інший період суспільного розвитку, визначали основну мету аудиту й відповідні методологічні положення. Виокремлено що витоки аудиту як виду фінансового контролю сягають стародавніх часів. Перші прояви контрольної діяльності можна прослідкувати в країнах стародавнього світу – Індії, Єгипті, Вавилоні, Китаї. Уточнено, що історія аудиту як економічного явища сягає корінням у глибину століть. Елементи контролю застосовувалися в Стародавньому Вавилоні, де приблизно 5000 років тому використовувалися глиняні дощечки, які являли собою підтвержені аудитором звіти. Охарактеризовано, що сучасний стан аудиту як виду незалежного фінансового контролю та як виду господарської діяльності в різних країнах світу характеризується певним станом соціально-економічних відносин. Вивчаючи сучасний стан розвитку аудиту та діяльності аудиторських фірм у країнах світу, насамперед варто наголосити на тенденції до уніфікації процесу регулювання аудиту та аудиторської діяльності.

Ключові слова: аудит, державне регулювання, контроль, функції держави, історія аудиту.

Krynychko Lillia, Savitskyi Vladyslav, Vatanov Andrii, Tsependa Volodymyr. Historical aspects of the government regulation of audit as an execution of the control function of the state

The statistic has analyzed the theoretical understanding of scientific knowledge for economic specialties. It has been clarified the nutrition of the evolution of the audit as a professional and state-run performance, as well as to be updated from the position of the identification of the authorities, which were manifested in the general stage of development of the suspension. An analysis of the day-to-day stage of the development of audit performance in the light was carried out, so that it was ordered on the day-to-day of one person's decisions before the audit was regulated. The skin of the country is going to develop the state of affairs before the instructive safety of the regulation of the audit will be established and the specific measures will be established until the validity of the audit firm. It is respected that the main characteristic of the current audit is the establishment of the audit firm to the personnel potential. We saw three fundamental stages of development of audit in the context of theories and theories. It has been reported that the economic development, which characterizes the same period of suspension development, has begun the main audit meta and the methodological provisions have begun. The auditor's rounds are overwhelming as the type of financial control is taking place in ancient hours. The first to show control power can be seen in the lands of the ancient world of India, Egypt, Babylon, China. It has been clarified that the history of the audit as an economic phenomenon is found in the future. The elements of control were stashed in Old Babylon, about 5,000 years ago, clay tablets were installed, which represented the auditor's approval

of the sound. It is characterized that the current audit camp is characterized by a singing camp of socially-economically in the form of state-owned activity in the rural lands. Studying the current state of development of auditing and the activities of audit firms in the world, first of all it is worth emphasizing the tendency to unify the process of regulating auditing and auditing.

Key words: *audit, state regulation, control, state functions, audit history.*

Актуальність дослідження. Теоретичним підґрунтям наукових досліджень за економічними спеціальностями (зокрема, «Бухгалтерський облік», «Економічний аналіз», «Аудит») є вивчення історичних аспектів за об'єктом дослідження. Застосування історичного підходу до наукових досліджень визначає особливості еволюції об'єкта в різних соціально-економічних умовах. Розвиток аудиту як виду практичної діяльності, удосконалення його методики приводили до зміни концепцій і формування його основних положень, які набувають форми концептуальних основ і втілюються в конкретних теоріях аудиту (поліцейській теорії, теорії контролінгу, теорії консалтингу). Виникнення цих теорій пов'язане не тільки з кризовими явищами в економіці, але і з нагальною потребою вдосконалення технології аудиту, використанням якісно нових концепцій [10].

Питання еволюції розвитку аудиту як професійної та господарської діяльності актуалізується нині з позиції ідентифікації його властивостей, що проявлялися на відповідному етапі розвитку суспільства. Адже аудит як вид бізнесу виконує сукупність суспільно-економічних функцій, що полягають у формуванні довіри суб'єктів господарської діяльності, які оприлюднюють фінансову звітність. Вивчення історичних положень аудиту в Україні та світі дасть змогу виявити причини становлення аудиту як особливого інституту ринкової економіки. На думку Л.В. Гуцаленко, аудит набув окремого інституту ринкової економіки, до якого ставляться вимоги державного та міжнародного рівня та який має певні зобов'язання перед суспільством [9, с. 349]. Отже, застосування історичного підходу дасть змогу виявити, яким чином змінюється аудиторська діяльність у різних соціально-економічних умовах, що є основою врахування факторів внутрішнього середовища в економічному аналізі діяльності аудиторських фірм.

Аналіз останніх досліджень. Питання становлення та розвитку аудиту на різних етапах соціально-економічних трансформацій порушували Л.В. Гуцаленко, З.О. Душко, О.А. Петрик, І.І. Пилипенко, Г.М. Давидов, Т. Каменська, В. Максимова, А.Н. Кизилов, И.Н. Богатая, Ф.Л. Дефлиз, Г.Р. Дженик, О. Рейли, М.Б. Хирш, М.А. Азарська, С.М. Бичкова, А.В. Газарян, Г.И. Козлова, М.Ю. Медведев, Т.Г. Шешукова, Д. Декер, П.П. Баранов, А.А. Шапошников, В.П. Бондар, Н.М. Проскуріна та інші. Автори розглядали історичні аспекти в контексті трансформації методологічних положень та розвитку інституційного забезпечення. З позицій вивчення господарської діяльності аудиторських фірм як об'єкта економічного аналізу ці аспекти є важливими, адже визначають рівень економічного потенціалу, якому має відповідати суб'єкт аудиторської діяльності на кожному етапі соціально-економічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Зарубіжна дослідниця проблем аудиту О.С. Лавренова вказує: «Незважаючи на те, що цілі і концепції аудиту, якими керуються сучасні аудитори, були практично невідомі на початку ХХ століття, аудит того чи іншого типу виконувався протягом історичного ведення документів комерційних і державних фінансів. Спочатку термін «аудитор» означав «той, хто чує», і це відповідало епосі, коли урядові фінансові звіти затверджувалися тільки після публічних читань, на яких звітність зачитувалася вголос. Із середньовічних часів і до початку промислової революції аудитори працюють і формують звітність добросовісно на посадах в уряді або комерції відповідно до службових обов'язків» [13, с. 35].

Я.В. Соколов та С.М. Бичкова наголошують, що в історичному контексті аудит пройшов багато етапів, що визначає різноманітність теорій його дослідження. Зокрема, автори зазначають, що «кардинальні зміни в аудиторську діяльність, формування нових теорій, поява нових підходів до проведення аудиту і концепцій тісно пов'язані з фінансовими скандалами або економічними кризами, які висвітлюють основні недоліки аудиту і вимагають його подальшого вдосконалення. Нині виділяють три основні теорії аудиту: теорію адекватності, теорію контролінгу і теорію консалтингу» [19].

Історичні аспекти розвитку аудиту досліджувалися багатьма вченими проте єдиного підходу щодо його періодизації не існує. Це пов'язано із сукупністю об'єктивних причин:

– по-перше, теорія, що лежить в основі дослідження. У процесі вивчення аудиту більшість дослідників беруть за основу свого дослідження певну теорію, яка може бути пов'язана з теорією розвитку науки (наукових досліджень) загалом (наприклад, нормативізм або позитивізм, інституціоналізм або неінституціоналізм), економічною теорією (наприклад, теорія зацікавлених сторін, біхевіоризм, класична економічна та неокласична економічна наука та інші), теорією суспільного розвитку (індустріальна економіка, постіндустріальна економіка, інформаційна (цифрова) економіка, економіка сталого розвитку суспільства та інші), теорією власне аудиту (поліцейська теорія, теорія контролінгу, теорія консалтингу);

– по-друге, об'єкт дослідження. Залежно від об'єкта дослідження визначається специфіка застосування історичного підходу. Так, об'єктом дослідження може виступати методологія аудиту, а отже, дослідник буде вивчати особливості методів аудиту на різних історичних етапах, що визначатиме етапи розвитку аудиту. За умови, що аудит досліджується з позиції господарської діяльності, вивчення історичних аспектів буде відбуватися в контексті розвитку консалтингу як сфери бізнесу на різних етапах соціально-економічних відносин. У процесі вивчення системи регулювання аудиту є потреба в дослідженні еволюції інститутів регулювання як аудиту, так і всієї господарської діяльності.

– по-третє, методи та завдання дослідження. Залежно від поставлених завдань до наукового дослідження буде визначатися порядок застосування історичного підходу. Зокрема, дослідник може пропонувати періодизацію розвитку аудиту за властивостями його об'єкта, суб'єкта чи порядку реалізації функцій аудиту.

Нами вивчені певні підходи до періодизації розвитку аудиту. А.Н. Кизилів, І.Н. Богатаєва пропонують власну періодизацію аудиту в контексті основних його теорій (табл. 1).

Таблиця 1

Етапи розвитку аудиту в контексті його теорій за А.М. Кизилівим та І.М. Богатою [10]

Етап	Назва	Період	Теорія
Перший етап	Підтверджуючий аудит	1862 – перша чверть XX ст.	Поліцейська теорія, або теорія «сторожового пса»
Другий етап	Системно орієнтований аудит	перша чверть XX ст. – 1983р.	Теорії контролінгу, або теорії «собаки-шукача»
Третій етап	Консалтинговий	1983 – по теперішній час	Теорія консалтингу, або теорія «собаки-поводиря»

Так, автори виділили три основоположні етапи розвитку аудиту в контексті його теорій та завдань. Такі теорії аудиту, як поліцейська, контролінгу та консалтингу, відповідають певному періоду соціально-економічних відносин. Економічні відносини, що характеризують той чи інший період суспільного розвитку, визначали основну мету аудиту й відповідно до цього визначали методологічні положення.

К.Т. Султанова виділяє такі етапи аудиту: «1) до 1500 р.; 2) 1500–1830 (1860) р.; 3) 1830 (1860) – 1905 р.; 4) 1905–1933 рр.; 5) 1933–1940 рр.; 6) з 1940 року по теперішній час» [21]. Проте характеристику зазначених етапів вона не надає.

Н.Г. Усанова пропонує розглядати еволюцію аудиту за п'ятьма етапами в контексті різних соціально-економічних відносин, що представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Етапи розвитку аудиту в контексті його завдань та механізму їх реалізації [23]

Етап	Назва	Характеристика
Перший етап	Поява перевірки	Ще приблизно 4000 років до н.е. давні цивілізації Близького Сходу активно створювали держави і налагоджували господарську діяльність. Щоб враховувати свої доходи і витрати, вони мали складати звіти. Це призвело до необхідності організації перевірки звітності, основна мета яких полягала у зменшенні помилок і зловживань із боку чиновників. В Афінах у V ст. до н.е. усі доходи і витрати держави контролювала фінансова система народних зборів, куди входили аудиторі. У Римській республіці державні фінанси контролював Сенат, а аудиторі під наглядом скарбника перевіряли державний бюджет. У римлян була розроблена складна система перевірок і взаємоперірок посадових осіб, які несли відповідальність за збір податків
Другий етап	Розвиток перевірки	Цей етап еволюції перевірки тривав із 1500 по 1830 (1860) рр. У цей час цілі і прийоми такого контролю не були змінені і склалися з виявлення помилок і перевірки чесності осіб, відповідальних за податкові платежі. Також у цей час істотно підвищилося значення незалежної перевірки фінансової звітності, бо відбувся поділ між власниками підприємства на керуючих і інвесторів
Третій етап	Виникнення аудиту в сучасному його розумінні	Цей етап еволюції аудиту тривав із 1862 до 1905 рр. Цей період відрізнявся високим зростанням економіки. Дуже великі за своїми розмірами угоди неминуче призвели до заснування корпорацій. Також цей період позначений появою консолідованого балансу (1904 р.)

Закінчення таблиці 2

Етап	Назва	Характеристика
Четвертий етап	Зміна завдання аудиту	Цей етап еволюції аудиту тривав із 1905 до 1940 рр. Характерними рисами аудиту в цей період було те, що на аудит впливає Нью-Йоркська фондова біржа й урядові організації; не було єдиної думки щодо цілей аудиту
П'ятий етап	Поява аудиторського ризику та супутніх аудиту послуг	Цей етап еволюції аудиту пов'язаний з ускладненням бухгалтерського обліку і збільшенням обсягу інформації, що підлягає перевірці в певні терміни. Це неминуче призвело до необхідності застосування вибіркової перевірки, що стало підставою для вимушеного допущення ризику аудиторської помилки. Методика вибіркової перевірки встановлювалася з огляду на різні фактори, одним з яких був професійний досвід аудитора

Періодизація автора охоплює не лише розвиток аудиту в сучасному етапі, але й загалом розвиток фінансового контролю в тій чи іншій країні. Автор не надає конкретних рис аудиту ні з погляду методології та завдань, ні з погляду функціонування суб'єктів аудиту.

Досить цікавими є пропозиції щодо періодизації розвитку аудиту, представлені в праці М.А. Азарської. Так, авторка визначає періодизацію розвитку аудиту в сучасному його розумінні як незалежного фінансового контролю. У контексті цього вона пропонує за кожним етапом виділяти цілі аудиту та основні методи. Це дозволяє оцінити еволюцію методології аудиту. Пропозиції авторки представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Еволюція цілей та методів аудиту [2, с. 12]

Періодизація	Цілі аудиту	Методи
Перший період – передісторія (до 1850 р.)	Виявлення ефективності роботи, запобігання зловживанням	Детальна перевірка фактів господарського життя
Другий період – виникнення аудиту (1850–1905 рр.)	Виявлення зловживань	Перевірка по суті (включаючи тестування окремих елементів)
Третій період – формування професії (1905–1933 рр.)	Виявлення правильності відображення фінансового стану клієнта	Перевірка на відповідність і по суті
Четвертий період – становлення професії (1933–1940 рр.)	Виявлення правильності відображення фінансового стану; виявлення помилки	Тестування системи бухгалтерського обліку і внутрішнього контролю
П'ятий період – сучасний стан (1940 р. по теперішній час)	Виявлення ефективності внутрішнього контролю	Стандартизація процесів перевірки
	Цілі аудиту на консалтинговій основі пов'язані з оцінкою ризику переключень фінансової звітності, виявленням внутрішньовиробничих резервів. Характеризується переходом від аудиту фінансової звітності до аудиту бізнесу. Відмінні риси – використання ризик-орієнтованого підходу і надання аудиторами широкого спектра супутніх аудиту та інших послуг, пов'язаних з аудиторською діяльністю*	

Визначені пропозиції свідчать про багатоаспектну періодизацію розвитку аудиту. У нашому дослідженні ми не ставимо за мету розробити періодизацію розвитку аудиту, ми лише намагаємося оцінити його властивості на кожному етапі суспільного розвитку з позиції суб'єктів аудиторської діяльності як суб'єктів ведення бізнесу.

Побудуємо дослідження історичних аспектів аудиту як господарської діяльності в такому порядку: витоки аудиту як інституту фінансового контролю; формування та еволюція аудиту в Україні (в складі Російської імперії та Радянського Союзу); поява аудиту та розвиток аудиту в сучасному його розумінні; сучасні тенденції аудиту в країнах світу.

Витоки аудиту як виду фінансового контролю сягають стародавніх часів. Перші прояви контрольної діяльності можна прослідкувати в країнах стародавнього світу – Індії, Єгипті, Вавилоні, Китаї. «У Стародавньому Сході існували зачатки контролю за діяльністю бухгалтерів. Стародавні єгиптяни, китайці і шумери стежили за діяльністю чиновників. Історія аудиту як економічного явища йде в глибину століть. Елементи контролю застосовувалися в Стародавньому Вавилоні, де приблизно 5000 років тому використовувалися глиняні дощечки, які являли собою підтверджені аудитором звіти. За часів Середнього царства Нілу представник фараона спостерігав за зберіганням зерна. Аудит в ті часи полягав у спостереженні, підрахунку і повторному огляді звітів». Особливості аудиту в Індії визначаються

положеннями «Артхашастри, або науки політики», що є наукою про державний устрій, яка передбачає окремі положення щодо ведення рахунків в обліковому відомстві.

Я.В. Соколов вказує: «Елементи ревізійної діяльності застосовувалися у Вавилоні і Давньому Єгипті при оцінці правильності збору податків, а в середні віки – у сфері торгівлі. У Стародавньому світі мала місце публічно-правова звітність. Так, за свідченнями Геродота, на піраміді Хеопса було вирізано, скільки часнику, редиски, цибулі та інших продуктів було видано людям, зайнятим на будівництві піраміди, загальна вартість якої становить 1500 талантів. До нас дійшов звіт, вирізаний на стіні Парфенона, згідно з яким вартість будівництва становила 469 талантів» [18, с. 31]. «Деякі вчені вважають, що в Китаї вперше була створена аудиторська система в 700 р. до н. е. за часів династії Чжоу (1122–256 рр. до н. е.) Державна система мала стрункий бюджет, проводився аудит всіх урядових компаній. Однак стародавні аудитори були, як правило, державними службовцями, і про незалежність аудиту не могло бути й мови» [1]. Більшою мірою потреба в контролі була пов'язана із функціонуванням державної казни та сплатою податків. Так, І.Д. Голяш вважає, що «історичні факти рабовласницького світу слугують підґрунтям для розуміння аудиту як однієї з процедур господарського контролю, але не як самостійної професії» [8].

У добу античності аудит як інститут фінансового контролю мав особливості в різних країнах.

Греція. «У Греції в V ст. до н. е. існувала система контролю доходів і витрат із боку Народних Зборів, а фінансова система включала урядових аудиторів, які перевіряли документи всіх посадових осіб по закінченні їх повноважень <...> Відомі філософи Греції приділяли належну увагу обліку і контролю. Так, Аристотель у «Політиці» чітко розмежував облікові і контрольні функції, причому розглядав ревізію як частину контролю» [11, с. 62–63].

Рим. «У Римській імперії з VII ст. до н. е. контрольні функції здійснювали куратори, прокуратори, квестори, які контролювали державних бухгалтерів на місцях» [16, с. 50]. «У Стародавньому Римі метою обліку був в основному контроль господарської діяльності, сплати податків. Було створено складний апарат ревізорів і контролерів, і все ж факти шахрайства, ухилення від сплати податків були не поодинокі. Облік мав запобігати збиткам, які виникали внаслідок шахрайства або невміння вести господарство. У період середньовіччя разом із розвитком суспільно-економічних відносин удосконалюються облік і контроль господарської діяльності, з'являються спеціальні трактати про контроль обліку і звітності, який нині здійснює аудит. Контроль стає головним знаряддям збереження приватної власності, тому до XX ст. основна функція обліку була суто контрольною» [14].

Таким чином, стародавній світ є витоком аудиту з позиції основної мети - контролю за господарською діяльністю (в основному державної казни), а також становленням професії аудиту. «Епоха Середньовіччя характеризується повільним розвитком аудиту. Після розпаду Римської імперії у зв'язку з розширенням зовнішньої торгівлі аудит продовжував розвиватися у Венеції, Флоренції, Генуї. Головною метою аудиторів того часу був контроль правильності ведення обліку. В Європі аудит на той період ще не здобув широкого застосування, тільки у Великобританії та Франції продовжувала своє формування система аудиту, основною метою якої був контроль сплати податків, формування і витрачання державних коштів» [8].

Проте аудит у сучасному розумінні виник набагато пізніше у Великобританії. Слід зазначити, що в сучасному розумінні аудит виник у Великобританії, коли була створена нормативно-правова база і повною мірою закріплений принцип незалежності як один з основоположних принципів аудиту. У 1862 р. був прийнятий закон про обов'язковий аудит, і аудит був визнаний окремою галуззю економічної науки. Однак до 1862 р. є згадки про аудит у вигляді практичної діяльності, про його окремі прийоми, використовувані і в наші дні [10]. Батьківщина сучасного аудиту – Англія. Ще в IX ст. із загального поняття «бухгалтер» виділяється суміжне поняття «аудитор». За першим у його повсякденній діяльності зберігаються функції особи, що організовує і веде рахунки, а на другого покладаються самостійні незалежні функції контролера, що перевіряє рахунки [21].

Проте перша згадка про аудит у Великобританії була маже за сім століть раніше, а саме у 1130 р., що було встановлено на основі вивчення архівів казначейства Англії і Шотландії. Зарубіжні вчені Ф.Л. Дефлиз, Г.Р. Дженик, В.М. Рейлли, М.Б. Хирш вказують: «Лондонське Сіті піддавалося аудиту в 1200-і рр. На початку XIV століття в числі виборних посадових осіб значилися і аудитори. В архівах того періоду міститься безліч документів, які свідчать про широке визнання значення аудиту і регулярне здійснення аудиту звітів муніципалітетів, приватних землеволодінь і ремісничих гільдій» [4, с. 23].

Своєю чергою вітчизняні вчені І.Д. Голяш та Л.А. Будник зазначають: «Поновлення інтересу до аудиту характеризується появою інформації про нього у Великобританії на початку XII ст. Але тільки в XIII ст. аудит набув державного визнання, що підтверджується виданням у 1285 р. першого у світі законодавчого

акта, який регламентував аудиторську діяльність. Продовженням історії стало підписання в 1324 р. указу про призначення трьох державних аудиторів, що свідчить про значне поживлення інтересу до аудиту. З цього часу почалося становлення незалежного аудиту в сучасному його розумінні» [8].

Подібні історичні положення містяться в праці Я.В. Соколова: «Першим законодавчим актом, що регулює діяльність аудиторів, був закон, складений в 1285 р. королем Англії Едуардом I. Відповідно до цього закону аудиторами від імені держави були не тільки особи з числа довірених слуг сеньйорів, а й деякі категорії цивільних службовців, і всім надавалися певні привілеї. Таким чином, з'являються перші зачатки застосування принципу незалежності в аудиті. Королем Едуардом II 24 березня 1324 р. був підписаний указ про призначення трьох державних аудиторів, в обов'язки яких входила перевірка рахунків. Їм ставилося в обов'язок брати всі рахунки, які були введені і які будуть введені в провінціях: Оксфорд, Беркенхенде, Саутхемптон, Уельсі, Соммерсетшир і Дорсеті, «робити і позначати все, що аудитор з рахунками робити мають» [19].

Проте все ж таки прототип сучасного регульованого незалежного аудиту зародився у 1844 р. «в Англії введено обов'язковий аудит відповідно до низки прийнятих законів про компанії, які зобов'язували правління акціонерних компаній запрошувати (не рідше одного разу на рік) фахівця для перевірки бухгалтерських рахунків і обов'язкового звіту перед акціонерами» [10]. «Найважливішою віхою в історії становлення аудиторської діяльності як обов'язкової форми контролю послужило видання в 1862 р. у Великобританії закону про британські компанії (The Companies Act 1862), в якому було запропоновано в обов'язковому порядку перевіряти рахунки і звіти компаній аудиторами не рідше одного разу на рік. Крім того, наприкінці XIX століття в багатьох європейських державах формуються професійні спільноти (інститути) бухгалтерів-аудиторів, а також приймаються законодавчі акти, що передбачають обов'язкову щорічну незалежну перевірку фінансових звітів компанії та надання результатів таких перевірок акціонерам» [20].

Британська практика розвитку аудиту показала певний відбиток на його формування в Німеччині та США, зокрема: у США аудиторська діяльність розвивалася під впливом британської практики аудиту, «коли англійські залізничники, страхові компанії та інші інвестори попрямували до Північної Америки, разом із ними поїхали і незалежні аудиторі для захисту інтересів великих англійських кредиторів» [5]. Така практика тривала аж до XX століття. «У 1896 р. в штаті Нью-Йорк законодавчо було закріплено, що посаду аудитора міг обіймати дипломований бухгалтер, який успішно склав іспит за фахом у Нью-Йоркському університеті й отримав спеціальну ліцензію на право займатися аудиторською діяльністю» [7]; в Німеччині на основі досвіду розвитку англійського аудиту у 1884 р. було створено інститут бухгалтерів-ревізорів. Проте ще в 1870 р. було «прийняте доповнення до закону про акціонерні товариства, що зобов'язало наглядові ради цих товариств здійснювати перевірку балансу, звіту про поширення прибутку і доповідати про результати перевірки на загальних зборах акціонерів без уточнення, ким саме має проводитися така перевірка – власними (внутрішніми) ревізорами або ж запрошеними зі сторони». Варто зазначити, що основним поштовхом до формування концепції незалежного аудиту в Німеччині була Грюндерська лихоманка, що стала передумовою краху акціонерних товариств.

Історичні аспекти розвитку в Україні здебільшого пов'язані з особливостями системи фінансового контролю в Російській імперії, а в подальшому – в Радянському Союзі.

Аудит був введений Петром I, але по суті своїй це був державний фінансовий контроль вузької спрямованості у сфері майнових відносин в армії. Як незалежна форма контролю аудит у Російській імперії так і не сформувався. Для цілей розвитку професії робилися спроби проведення іспитів у 1888, 1907–1912 рр. Однак у разі потреби проведення аудиторської перевірки в Російській імперії запрошувалися закордонні аудиторі. Нормативного регулювання аудиторської діяльності з боку державних органів не проводилося, а використовувалися положення, що регламентують аудиторську діяльність, прийняті в інших країнах. Після жовтня 1917 р. потреба в аудиті як одній із форм комерційної діяльності зникає, бо була проведена націоналізація господарюючих суб'єктів і фінансовий контроль повністю стає державним. НЕП відродив аудиторський контроль на нетривалий час, що було зумовлено появою комерційних організацій [22].

«Надалі було зроблено ще кілька спроб створення інституту аудиту в Росії, так, у 1891 р. був проведений I з'їзд рахівників, на якому оголосили про відкриття Товариства рахівників. Його першочерговим завданням стало утворення групи «присяжних рахівників», яким доручалися ревізії різних рахівництва, експертиза та організація правильної бухгалтерії на приватних і громадських підприємствах. Але це починання не знайшло розуміння і підтримки в професійному середовищі. Основною перешкодою стало неприйняття вимоги конфіденційності (аудитор не може повідомляти про виявлені порушення нікому, крім клієнта) і самої суті відносин між організацією і аудитором (аудитор не тільки перевіряє

фінансові документи, а й описує в акті виявлені недоліки і порушення). З цієї та низки інших причин проект про заснування Інституту бухгалтерів і присяжних рахівників так і не був затверджений Державною Радою» [18]. За своїм характером посада аудитора відрізнялася від аналогічної посади в Західній Європі, бо в Росії аудиторами називалися юристи, які поєднують у своїй діяльності функції діловода, секретаря і прокурора [15].

Чергова спроба розвитку аудиторської діяльності була зроблена вже в Радянському Союзі, в роки НЕПу, коли в 1925 р. при Народному комісаріаті робітничо-селянської інспекції СРСР створено Інститут державних бухгалтерів експертів (ІГБЕ). Інститут створювався з метою сприяння та правильної постановки рахівництва і звітності в державних, концесійних, змішаних, кооперативних, громадських і приватних підприємствах і державних установах. Таким чином, завдання цієї установи визначалися як сприяння правильній постановці обліку в країні і проведення експертиз із питань рахівництва і звітності на вимогу державних органів. Діяльність інституту мала замкнутий характер, оскільки весь накопичений у процесі роботи матеріал представлявся у вигляді висновків і доповідей у Центральні бюро ІГБЕ, а потім відправлявся в сховища. Відповідно, всі виявлені недоліки та досягнення в галузі постановки обліку і звітності не публікувалися [17]. Надалі в Радянському Союзі аудит як незалежний вид фінансового контролю не розвивався. Усі контрольні функції були покладені на державні контролюючі органи. Лише в період перебування та отримання незалежності республіками Радянського Союзу, що спонукало до ринкових відносин, починає зароджуватися аудит у сучасному його розумінні за прикладами передового досвіду країн Заходу.

П.П. Баранов, характеризуючи витоки сучасних тенденцій розвитку аудиту як інструменту незалежного фінансового контролю та як виду господарської діяльності в консалтинговій сфері, вказує на те, що «поява і інтенсивна експансія аудиторської діяльності в Західній Європі в XIX ст. стали наслідком так званої четвертої управлінської революції, в рамках якої відбулося відділення менеджменту від власності та формування спільноти професійних управлінців. Віддалення власників бізнесу від власне бізнесу і процесів формування інформації, що характеризує ефективність останнього, породило об'єктивну суперечність інтересів власника і менеджера, зумовлену традиційним підходом до мотивації управлінців, пов'язується ефективність управлінської праці з ефективністю діяльності об'єкта управління. Експлуатація такої моделі мотивації, з одного боку, практично неминуча, але з іншого – вона створює благодатний ґрунт для вуалювання і фальсифікації бухгалтерської фінансової звітності, аналізуючи яку власник робить висновки про фінансовий і майновий стан належної йому бізнес-одиниці, результати її господарської діяльності та приймає в числі інших найважливіше для менеджера рішення – рішення про розмір і форму його винагороди. Подолання цього протиріччя було неможливим без появи у зв'язці «власник – менеджер» третього суб'єкта – незалежного аудитора, покликаного за допомогою спеціальних методів давати оцінку достовірності економічної інформації, наділяти менеджментом у форму бухгалтерської фінансової звітності та використовуваної власниками в процесі формування своєї лінії поведінки щодо власного бізнесу [7].

Твердження автора вказує на те, що аудит як вид бізнесу характеризується значною мінливістю щодо факторів зовнішнього середовища. Вважаємо, що сучасний стан аудиту як вид незалежного фінансового контролю та як виду господарської діяльності визначається зовнішнім середовищем із таких позицій:

- по-перше, специфіки соціально-економічних відносин із позиції об'єкта аудиту як інструменту незалежного фінансового контролю;
- по-друге, специфіки розвитку управлінської науки з позиції появи аудиту як інструменту взаємозв'язку між управлінськими ланками;
- по-третє, розвитку аудиту як консалтингу з позиції аудиторської діяльності як виду бізнесу.

Сучасний стан аудит як виду незалежного фінансового контролю та як виду господарської діяльності в різних країнах світу характеризується певним станом соціально-економічних відносин. Вивчаючи сучасний стан розвитку аудиту та діяльності аудиторських фірм у країнах світу, насамперед варто наголосити на тенденції до уніфікації процесу регулювання аудиту та аудиторської діяльності. Це в першу чергу стосується країн Європейського Союзу. «Сучасний міжнародний аудит характеризується тим, що майже у всіх розвинених країнах світу існує громадський Інститут професійного аудиту, який має свою правову та організаційну інфраструктуру. Але існують і відмінності в державному контролі аудиторської діяльності. Аудиторські фірми Великої Британії характеризуються великою самостійністю з питань підготовки, присвоєння кваліфікації, контролю якості виконання аудиторами професійних обов'язків. Аудиторська діяльність у країнах континентальної Європи суворо регулюється державою. Аудит у країнах Європейського Союзу регламентується нормативно-правовими актами, прийнятими в урядових структурах. У цих країнах поряд з аудиторами, що займаються перевіркою бухгалтерських звітів і балансів, виділяють специфічну категорію аудиторів-консультантів із питань оподаткування» [12, с. 341].

«Нині значний вплив на правове регулювання аудиту справляють процеси, пов'язані з економічною інтеграцією країн ЄС, які передбачають уніфікацію практики бухгалтерського обліку та аудиту. Зокрема, регулюванню аудиторської діяльності присвячені Директива 2014/56/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року про внесення змін до Директиви 2006/43/ЄС з обов'язкового аудиту річної звітності та консолідованої звітності, Регламент ЄС № 537/2014 Європейського Парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року про особливі вимоги до обов'язкового аудиту суб'єктів суспільного інтересу і скасування Рішення 2005/909/ЄС Європейської Комісії та Директиви 89/48/ЄЕС і 92/51/ЄЕС про взаємне визнання професійної кваліфікації, що діють у всіх державах-членах ЄС, а також у Норвегії, Ісландії та Ліхтенштейні» [7, с. 126].

На основі вивчення наукової, навчальної, довідкової літератури та нормативно-правових актів і аналітичних доповідей представимо особливості регулювання аудиторської діяльності в країнах Західної Європи, які за економічним розвитком, політичною та правовому системами та участю в міжнародних об'єднаннях знаходяться в різних групах. Особливості інституційного забезпечення аудиторської діяльності в країнах Західної Європи представлено в табл. 4. Під інституційним забезпеченням ми розуміємо сукупність державних, професійних та суспільних інституцій, основними функціями яких є регулювання аудиту та аудиторська діяльність.

Таблиця 4

Інституційне забезпечення регулювання аудиторської діяльності в країнах Західної Європи

Країна	Органи регулювання аудиторської діяльності
Франція	Палата експертів-бухгалтерів Національна компанія комісарів рахунків
Італія	Міністерство Юстиції
Болгарія	Інститут дипломованих експертів-бухгалтерів
Німеччина	Аудиторська палата Інститут аудиторів Федеральне міністерство економіки
Польща	Загальнодержавна Рада Аудиторів Надзвичайний Загальнодержавний З'їзд Професійних Аудиторів Загальнодержавна Кімната Аудиторів
Білорусь	Спілка аудиторів Аудиторська палата
Литва	Литовська Асоціація бухгалтерів та аудиторів (ЛАБА) Аудиторська Палата Литви
Молдова	Рада з нагляду за аудиторською діяльністю при Міністерстві фінансів Професійні неурядові організації
Бельгія	Бельгійський інститут зареєстрованих аудиторів
Греція	Інститут сертифікованих аудиторів Греції Рада з нагляду за бухгалтерським обліком і аудитом
Ірландія	Інститут присяжних бухгалтерів Ірландії Інститут присяжних бухгалтерів Англії та Уельсу Ірландський аудиторський та бухгалтерський наглядовий орган

У таблиці 5 представлено специфіку системи регламентації аудиту в таких країнах Західної Європи, як Бельгія, Греція та Ірландія.

Таблиця 5

Сучасні системи регулювання аудиторської діяльності в країнах Західної Європи

Бельгія	Греція	Ірландія
Регулюючі органи		
Бельгійський інститут зареєстрованих аудиторів	Інститут сертифікованих аудиторів Греції Рада з нагляду за бухгалтерським обліком і аудитом	Інститут присяжних бухгалтерів Ірландії; Інститут присяжних бухгалтерів Англії і Уельсу; Ірландський аудиторський та бухгалтерський наглядовий орган

Закінчення таблиці 5

Бельгія	Греція	Ірландія
Мета регулюючих органів		
IBR-IRE встановлює стандарти аудиту, Верховна Рада з економічних професій стверджує їх. IBR-IRE здійснює контроль якості аудиторської діяльності	Моніторинг діяльності аудиторів, зареєстрованих у SOE, контроль дотримання аудиторами законодавства, професійних і етичних норм і стандартів	Контроль роботи аудиторів, внесених до реєстру, процесу реєстрації зовнішніх аудиторів, моніторинг дотримання ними законодавства в галузі аудиту
Застосування обов'язкового аудиту		
Компанії, показники яких перевищують два з трьох критеріїв два роки поспіль: річний оборот – 7,3 млн євро; активи – 3,65 млн євро; чисельність співробітників – 50 чол. Компанії з більш ніж 100 співробітниками. Дочірні компанії. Компанії, статут яких вимагає обов'язкового аудиту	Організації, показники яких перевищують два з трьох встановлених обмежень: загальна сума активів – 4 млн євро, чистий оборот – 8 млн євро, середня чисельність працівників – 50 чол.	Публічні компанії. Компанії, що перевищують одну з умов (для поточного і попереднього фінансового року): оборот – 8,8 млн євро, активи – 4,4 млн євро наприкінці фінансового року, середнє число працівників – 50. Компанії, до яких не застосовується Companies (поправка) 1986. Материнські або дочірні компанії
Вимоги до аудиторів		
Відповідати вимогам освіти і сертифікації. Член IBR-IRE має право надавати свої послуги (ліцензія). Аудитори призначаються акціонерами за пропозицією комітету з аудиту, якщо такі є	Включені до реєстру аудиторів, дотримуються законодавства, професійні та етичні норми. Нормативний аудитор, аудиторська фірма призначається загальними зборами акціонерів суб'єкта, що перевіряється.	Член професійно визнаної професійної організації. Реєстрація аудиторської фірми в ICAEW дає змогу працювати як у Великобританії, так і в Ірландії
Ротація аудиторів		
Аудитори призначаються на три роки поспіль, максимальний період – дев'ять років. Період охолодження – два роки	Аудитор може запропонувати свої послуги на період пошукових робіт, що не перевищує п'ять років поспіль, і відновити свої обов'язки після закінчення двох років поспіль	Нині вимоги з ротації аудиторів не визначені
Вимоги до аудиторського звіту		
Узгоджується з внутрішнім аудитором і керівництвом фірми. Звісно ж, власником і Спостережною комісією IBR-IRE, члени якої мають право вето на призначення аудитора	Якщо обов'язковий аудит проведено кількома офіційними аудиторами або аудиторськими фірмами, в разі їх згоди з результатами обов'язкового аудиту надаються спільна доповідь і думка. У разі виникнення розбіжностей кожен аудитор або аудиторська фірма має представити свою думку в окремому розділі аудиторського звіту та обґрунтувати свої заперечення	Додатково у звіті розкривається думка аудитора з питань: чи отримав аудитор всі дані і пояснення, необхідні для перевірки; чи ведуться в компанії всі необхідні бухгалтерські документи; отримані дані від підрозділів, які аудитор особисто не відвідав; чи відповідають баланс і звіт про прибутки і збитки обліковим даним

Джерело: розроблено на основі [6]

Подібні та водночас різні тенденції спостерігаються в інших країнах світу. Так, Великобританія та США є своєрідними «законодавцями моди» у сфері аудиту, що пов'язано з функціонуванням на їхній території найбільших ринків цінних паперів (Лондонська Фондова біржа та Нью-Йоркська фондова біржа). Нами розглянуті праці вчених, які характеризують розвиток аудиту як виду професійної та господарської діяльності в країнах світу, зокрема Азії:

– **Казахстан.** «Аудиторські послуги в Казахстані розвиваються швидкими темпами, хоча і є проблемами в їх застосуванні. На вирішення проблем впливає збільшення конкурентів на ринку аудиторських послуг, тобто кількість аудиторів збільшується, і тому потрібно мати високу обізнаність у цій галузі, щоб мати постійних клієнтів, які були б задоволені роботою аудитора. Нині в Казахстані працюють лише 500 аудиторів у складі 129 аудиторських організацій на приблизно 8 тис. підприємств громадського інтересу, налічується близько 5 тис. сертифікованих аудиторів і близько 3 тис. суб'єктів аудиторської діяльності, які внесені до реєстру аудиторських фірм та аудиторів. При цьому в реєстрі

налічується близько 0,5 тис. компаній і 2,5 тис. фізичних осіб аудиторів-підприємців. Сукупний обсяг ринку аудиторських послуг оцінюється на рівні 80 млн дол. на рік або близько 4,1 тис. дол. у розрахунку на одного сертифікованого аудитора. Також проблемою є недостатня кількість кваліфікованих аудиторських кадрів, яка тягне за собою неосвоєння ринку аудиторських послуг» [21];

– **Республіка Корея (неофіційна назва – Південна Корея).** «Зі збільшенням обсягів міжнародної торгівлі, залученням міжнародних інвестицій у Кореї зростає потреба в ефективних системах зовнішнього аудиту. У 1980 р. був прийнятий Закон про зовнішній аудит, який зобов'язував корпорації з певними активами проходити обов'язковий аудит за допомогою зовнішніх аудиторів. Найважливішими документами у сфері регулювання діяльності зовнішнього аудитора є прийняті в Республіці Корея Міжнародні стандарти аудиту, скориговані відповідно до корейської специфіки, названі КСА – Корейські стандарти аудиту. Між міжнародними та корейськими стандартами аудиту є низка відмінностей. Однак нині ознайомитися з корейськими стандартами аудиту можна тільки корейською або англійською мовою» [17].

Висновки. Аналіз сучасного етапу розвитку аудиторської діяльності у світі вказує на відсутність єдиних світових підходів до регулювання аудиту. Кожна країна розробляє власні підходи до інструкційного забезпечення регулювання аудиту та встановлює специфічні вимоги до діяльності аудиторської фірми. Варто зауважити, що основною характеристикою сучасного аудиту є встановлення вимог власне до кадрового потенціалу аудиторської фірми.

Література:

1. Абрютіна М.С., Грачева А.В. Аналіз фінансово-економічної діяльності. Москва : ДИС, 1998. 256 с.
2. Азарская М.А. Методология и развитие методического обеспечения его качества : монография. Йошкар-Ола : ООО «Стринг», 2009.
3. Андреев В.Д. Практический аудит. Москва : Экономика, 1994.
4. Аудит Монтгомери / Ф.Л. Дефлиз, Г.Р. Дженик, В.М. Рейлли, М.Б. Хирш; пер. с англ.; под ред. Я.В. Соколова. Москва : Аудит; ЮНИТИ, 1997.
5. Бикова В.Г. Фінансово-економічний потенціал підприємств загальнодержавного значення – оцінка і управління. *Фінанси України*. 2005. № 6. С. 56–61.
6. Волошина Е.И. Особенности аудиторской деятельности в странах Западной Европы. *Научный вестник: финансы, банки, инвестиции*. 2017. № 3. С. 124–130.
7. Воронина Л.И. Основы современного бухгалтерского учета и аудита : учеб. пособие: в 2 ч. Основы аудита. Москва, 1999. Ч. 2. Основы аудита. 1997. 252 с.
8. Голяш І.Д., Будник Л.А. Тенденції розвитку аудиту: ретроспективний погляд та проєкція на майбутнє. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2016. Вип. 17(1). С. 130–133.
9. Гуцаленко Л.В., Марченко С.О. Реалії аудиту у вітчизняній та зарубіжній практиці. URL: <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Ekonomika-i-suspilstvo-6-2016.pdf#page=349>
10. Кизилов А.Н., Богатая И.Н. Эволюция аудита как науки и практической деятельности. *Международный бухгалтерский учет*. 2012. № 34. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-audita-kak-nauki-i-prakticheskoy-deyatelnosti-1>
11. Кужельный Н.В. Бухгалтерский учет и его контрольные функции: Практическое руководство. Москва : Финансы и статистика, 1985. 143 с.
12. Кучеров А.В., Козичева Я.М. Особенности аудита за рубежом. *Молодой ученый*. 2013. № 5. С. 339–343.
13. Лавренова Е.С. Особенности развития аудита в историческом аспекте с точки зрения американской экономики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-audita-v-istoricheskom-aspekte-s-tochki-zreniya-amerikanskoj-ekonomiki/viewer>
14. Лебедев О.П. Історичні аспекти зародження та розвитку контролю фінансової сфери країни. URL: <http://adminpravo.com.ua/index.php/2010-04-13-14-05-13/61-2010-07-08-14-15-02/701-11-.html>
15. Макоед И.А., Пупко Г.М. Аудит: в 2 ч. Ч. 1. Минск : НИУ, 2009. 227 с.
16. Мельничук Б.В. Еволюція сутності аудиту. *Економіка АПК*. 2011. № 12. С. 49–57.
17. Пименов Д.М. Анализ и обобщение исторических аспектов развития аудита в России. *Вестник Московского университета МВД России*. 2013. № 9. С. 292–302.
18. Соколов Я.В. Очерки по истории бухгалтерского учета. Москва : Финансы и статистика, 1991.
19. Соколов Я.В., Бычкова С.М. Роль теории аудита в процессе подготовки кадров. *Аудиторские ведомости*. 1998. № 2.
20. Степанова Я.В. Задачи аудита: эволюция и перспективы. ТДР. 2012. № 6-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zadachi-audita-evolyutsiya-i-perspektivy>
21. Султанова К.Т. Тенденции развития аудиторской деятельности в Казахстане. *Педагогическая наука и практика*. 2019. № 3 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-razvitiya-auditorskoj-deyatelnosti-v-kazahstane>
22. Торопова И.С. Аудит в Российской Федерации: история развития и современное состояние. *Научный вестник: финансы, банки, инвестиции*. 2017. № 4 (41). С. 153–157.
23. Усанова Н.Г. История развития аудита. URL: http://www.buk.irk.ru/library/sbornik_03/6.shtml

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.24>

УДК 35.327

Криштанович Мирослав,*доктор наук із державного управління, професор,
професор кафедри педагогіки та інноваційної освіти
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ В 1995–2005 РР.

У статті представлено українсько-польське співробітництво в зовнішній політиці, де зазначено, що саме з моменту проголошення незалежності України розпочалась постановка питань пріоритетного розвитку українсько-польського співробітництва. 26 серпня 1991 року в польському урядовому часописі “Przegląd Rządowy” із цього приводу було вміщено заяву К. Скубішевського. У цьому документі стверджувалося, що Польща прихильно ставиться до прагнень України стати незалежною державою, визнавалося право на здійснення самостійної як внутрішньої та зовнішньої політики. Ще через кілька днів схвальні постанови з приводу цього рішення Верховної Ради України від 24 серпня прийняли Сенат та Сейм Республіки Польща. За таких обставин керівництво української держави виступило з ініціативою, реалізація якої мала підняти двосторонні відносини на новий рівень. Зокрема, 3 вересня 1991 року офіційний Київ звернувся до Польщі із пропозицією встановити дипломатичні відносини.

Логічним завершенням надзвичайно високої дипломатичної активності у першій половині 1992 року стало підписання у Варшаві 18 травня президентами Л. Кравчуком та Л. Валенсою «Договору між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво». Цей документ став фундаментом, на якому базується практично вся інституційно-правова база українсько-польських міждержавних відносин у різноманітних сферах. Ключовим у документі є стаття I, в якій зазначалося: «Сторони зобов'язуються в нових політичних умовах розвивати відносини в дусі дружби, співробітництва, взаємної поваги, взаєморозуміння, довіри і добросусідства на основі міжнародного права, в тому числі принципів суверенної рівності, незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи, самовизначення народів, поваги прав людини і основних свобод, сумлінного виконання міжнародно-правових зобов'язань». Співробітництво України з Польщею в зовнішній політиці набуло характеру стратегічного партнерства й співробітництва. Його формальним закріпленням став Меморандум про стратегічне партнерство Польщі і України від 21 червня 1996 року.

Ключові слова: українсько-польське співробітництво, зовнішня політика, меморандум, стратегічне партнерство, Україна, Польща, Європейський Союз.

Kryshtanovych Myroslav. Genesis of Ukrainian-Polish cooperation in foreign policy in 1995–2005

The article presents the Ukrainian-Polish cooperation in foreign policy, which indicates that it was from the moment of proclamation of Ukraine's independence that the questions of the priority development of Ukrainian-Polish cooperation began to be raised. On August 26, 1991 in the Polish government magazine “Przegląd Rządowy” K. Skubiszewski's statement was published on this matter. This document asserted that Poland favorably treats Ukraine's aspirations to become an independent state, and recognized the right to pursue independent domestic and foreign policies. A few days later, the Senate and the Seimas of the Republic of Poland adopted positive resolutions on this decision of the Verkhovna Rada of Ukraine on August 24. Under such circumstances, the leadership of the Ukrainian state came up with an initiative, the implementation of which was supposed to raise bilateral relations to a new level. In particular, on September 3, 1991, official Kiev turned to Poland with a proposal to establish diplomatic relations.

The logical conclusion of the extremely high diplomatic activity in the first half of 1992. was the signing in Warsaw on May 18 by presidents L. Kravchuk and L. Walesa of the “Treaty between Ukraine and the Republic of Poland on good-neighborliness, friendly relations and cooperation”. This document became the foundation on which practically the entire institutional and legal framework of Ukrainian-Polish interstate relations in various fields is based. The key in the document is Article 1, which stated: “The parties undertake in the new political conditions to develop relations in the spirit of friendship, cooperation, mutual respect, mutual understanding, trust and good-neighborliness on the basis of international law, including the principles of sovereign equality, non-use of force or threat force, inviolability of borders, territorial integrity, peaceful settlement of disputes, non-interference in internal affairs, self-determination of peoples, respect for human rights and fundamental freedoms, conscientious fulfillment of international obligations”.

Cooperation between Ukraine and Poland in foreign policy has acquired the character of strategic partnership and cooperation. Its formalization was the Memorandum of Strategic Partnership between Poland and Ukraine of June 21, 1996.

Key words: Ukrainian-Polish cooperation, foreign policy, memorandum, strategic partnership, Ukraine, Poland, European Union.

З другої половини 90-х років українсько-польські взаємини у площині зовнішньої політики почали набувати ознак стратегічного партнерства, тобто це такі відносини між державами, які мають довготривалий характер. Саме в цей час державне керівництво України і Польщі дійшло переконання, що забезпечення національних інтересів обох країн, збереження необхідного рівня регіональної і загальноєвропейської безпеки є можливим за умови дотримання тісних взаємин двох держав та проведення спільного зовнішньополітичного курсу на стратегічне партнерство. Основними мотивами встановлення відносин стратегічного партнерства між Україною та Польщею стали:

- по-перше, те, що обидві держави володіли зіставним економічним, військовим, фінансовим, технологічним та гуманітарним потенціалами, що дозволяло на паритетних засадах встановлювати особливий статус двосторонніх відносин;
- по-друге, обидві держави відігравали ключову роль у регіоні Центрально-Східної Європи та мали спільні погляди на питання розвитку регіональної та європейської безпеки;
- по-третє, обидві держави мали перед собою схожі нереалізовані завдання щодо інтеграції до європейських та євроатлантичних структур;
- по-четверте, обидві держави виявили зацікавленість у довгостроковій співпраці у сфері міжнародних відносин [1].

Умовною датою офіційного оголошення виходу українсько-польських відносин на новий рівень партнерства вважається 1996 рік. Незважаючи на певне «гальмування» цього процесу наприкінці 1995 року, вже у 1996 році фахівці діагностували їх вихід на рівень стратегічного партнерства. Перебування при владі в Польщі президента А. Квасневського, а в Україні, відповідно, – Л. Кучми, запам'яталися тим, що стосунки по лінії Варшава – Київ не лише не погіршилися, а навпаки, навіть дещо зміцнилися.

Зокрема, незважаючи на прогнози «похолодання» двосторонніх відносин, новобраний Президент Польщі А. Квасневський одразу задекларував свій інтерес щодо розширення співпраці з Україною. У президентів двох країн Л. Кучми та А. Квасневського склалися дружні відносини, і уже в січні 1996 року вони виступили з спільною заявою про активізацію діяльності Консультативного комітету Президентів (далі – ККП). У цьому ж році було ухвалено рішення про те, що засідання ККП відбуватимуться чотири рази на рік. І, хоча, як показала практика, лише в 2001 році вдалося витримати графік засідань повністю, практика особистих зустрічей А. Квасневського та Л. Кучми вимірюється цифрою більше трьох десятків. Консультативний комітет Президентів у період із 1 січня 1996 року до 1 травня 2004 року засідав 13 разів [2].

Співробітництво України з Польщею в зовнішній політиці набуло характеру стратегічного партнерства й співробітництва. Його формальним закріпленням став Меморандум про стратегічне партнерство Польщі і України від 21 червня 1996 року. Усвідомлюючи необхідність встановлення стратегічних відносин, 25 червня 1996 року за результатами переговорів у Варшаві під час офіційного візиту Президента України до Республіки Польща була укладена «Спільна Декларація Президента України і Президента Республіки Польща», яка задекларувала курс на розвиток стратегічного партнерства [3].

Значному поживленню двосторонніх контактів сприяла підписана в Києві в травні 1997 р. президентами Л. Кучмою та А. Квасневським Спільна заява «До порозуміння і єднання» [4]. Використання в документі термінології щодо України та Польщі як «стратегічних партнерів» свідчило про започаткування процесу переходу стосунків між двома країнами в якісно новий етап. У преамбулі Спільної Заяви йшлося про таке: «Дорога до справжньої дружби веде перед усім через правду і взаємне порозуміння. Усвідомлюємо, що жодна мета не може бути виправданням злочинів, насильства і застосування загальної відповідальності. Одночасно пам'ятаємо, що викликані вони були незалежними від поляків і українців обставинами через недемократичні політичні системи, нав'язані нашим народам проти їх волі».

Нарощування потенціалу двостороннього співробітництва свідчило про те, що Україна і Польща безповоротно вступили у фазу конструктивної і широкомасштабної взаємодії. Українсько-польські відносини, позначені інтенсивністю двостороннього діалогу на найвищому рівні та активною роботою Консультативного комітету, охоплювали практично всі площини співробітництва.

З обранням президентом Польщі А. Квасневського у 1995 р. відчутно активізувалося: оформлення відповідного нормативно-правового й інституційного забезпечення, з однієї сторони, відображало її вихід на якісно новий рівень, з іншої – уможливило подальший успішний розвиток. Згодом відбулася перша зустріч президентів Польщі та України А. Квасневського і Л. Кучми в січні 1996 року у Парижі, під час подій, пов'язаних із похоронами Ф. Міттерана. Президенти провели розмову, в процесі якої вирішено відновити роботу Консультативного комітету Президентів. Польський президент запросив свого колегу відвідати Польщу з офіційним візитом. У червні 1996 року відбувся візит Президента України Л. Кучми до міста Ланьцут, в якому проходила зустріч керівників країн Європи. Участь української сторони у форумі засвідчила визнання ролі України в питаннях безпеки Європи.

Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин мав візит у Польщу Президента України Л. Кучми 25-26 червня 1996 року. У процесі зустрічі відбулося підписання спільної декларації, в якій чітко сформульовано ідею про стратегічне партнерство між Україною і Польщею [5]. Саме з цього часу двосторонні відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства з відповідним динамізмом та цілеспрямованістю. За словами надзвичайного і повноваженого посла Польщі в Україні М. Зюлковської, «Україна у польській зовнішній політиці посідає ключове місце, а головною цінністю у взаєминах стала ідея доброго сусідства. Стосунки між Польщею і Україною часто визначаються як стратегічне партнерство. З нашого боку, під стратегічним партнерством ми розуміємо сприяння процесові інтеграції України в європейську спільноту, що є стратегічним чинником і без чого європейська архітектура була б неповною» [6].

Концептуальні засади польської зовнішньої політики, зокрема щодо України, набули якісно нових рис, коли польський уряд очолив Є. Бузек. Певним чином це було пов'язано з особистістю керівника польського МЗС – Б. Геремека. Основні завдання польської політики щодо України полягали в поглибленні «стратегічного партнерства» як одного з пріоритетних напрямів зовнішньої політики, підтримці зближення з європейськими структурами, привертання якнайбільшої уваги США та ЄС до утвердження України в її європейському виборі, прямій підтримці процесів трансформації та внутрішніх реформ.

Перелом в українсько-польському співробітництві, що мав місце у 1996 році, значною мірою пояснювався нічим іншим, як оголошенням офіційним Києвом своєї згоди на вступ Польщі, а також інших держав-учасниць Варшавського договору до НАТО. Вбачаючи очевидні вигоди від наближення України до Європи, Польща дедалі активніше почала вдаватися до лобювання її інтересів у колах європейських політиків.

У травні 1997 року Президент Польщі А. Квасневський відвідав з офіційним діловим візитом Україну, в процесі якого відбулося підписання «Спільної заяви президентів Республіки Польщі та України до порозуміння та єднання» [7], основною метою якої стало формалізоване декларування факту завершення періоду політичних суперечок щодо неоднозначних сторінок українсько-польської історії, пов'язаних із конфліктами та взаємними претензіями, що були під час військових дій періоду Другої світової війни та в повоєнний період у документі зазначалося, що «замовчування або одностороннє висвітлення фактів (спільної польсько-української історії) не залікують біль скривджених та їхніх близьких, не сприятимуть поглибленню взаєморозуміння між нашими народами. Дорога до справжньої дружби лежить передусім через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильства і застосування принципу колективної відповідальності». Таким чином, можна вважати, що розвиток двосторонніх українсько-польських відносин після підписання президентами обох держав Л. Кучмою і О. Квасневським Спільної заяви «До порозуміння і єднання» у травні 1997 року вийшов на рівень стратегічного партнерства.

13–14 лютого 1998 року відбувся візит делегації сейму на чолі з головою комісії з питань зовнішньої політики Ч. Белецьким у Київ. На зустрічі обговорювали проблеми правового забезпечення інтенсивного розвитку двосторонніх відносин. Під час офіційного візиту міністра закордонних справ Б. Геремека до України 15–16 вересня 1998 року сторонами досягнуто домовленості щодо інтенсифікації спільних дій із метою уникнення можливих негативних наслідків розширення ЄС. Також Б. Геремек зауважив, що його країна й надалі підтримуватиме інтеграційні прагнення України, зокрема в питанні набуття статусу асоційованого члена ЄС [8]. Цілеспрямований розвиток польсько-української політичної взаємодії дав Україні змогу заручитися підтримкою Польщі в налагодженні діалогу з провідними державами Європи.

Коли з 1999 року починалось деяке охолодження останніх, що пояснювалося певною політичною переорієнтацією обох країн, суттєвим похваленням українсько-російських і польсько-російських відносин. Але, незважаючи на це, Президент Республіки Польща А. Квасневський докладав значних зусиль із метою підтримки України в очах Заходу: українська тема порушувалася ним під час досить частих зустрічей із Президентом США, за лобюванням якого Польща успішно просувалася в європейській та євроатлантичній структурі.

Після того, як Польща увійшла до НАТО, це внесло додаткові штрихи в розвиток українсько-польських стосунків. Хоча деякі українські офіційні особи, учені та політологи висловлювали побоювання, що після того, як Польща стане членом НАТО, Варшава відвернеться від України, однак як виявилось пізніше, характерною рисою «української політики» Польської держави була і залишилась підтримка співробітництва з Україною. Якщо зовнішню політику Польщі 1990-х рр. можна охарактеризувати як «втечу» зі Сходу на Захід, то з 2000-х рр. відбувається поступове переключення її уваги з регіону Центральної Європи на Схід. Тобто після вступу в НАТО і ЄС пріоритети польської зовнішньої політики

змінилися, її головним вектором стала Україна. Б. Комаровський зазначав: «Членство в НАТО та ЄС дозволяє нам почуватися безпечно. Це дає також можливість визначення абсолютно нової та позбавленої старих комплексів та стереотипів «російської політики» Варшави» [9].

Після 2002 р. у зв'язку зі зміною суспільної та політичної ситуації в Україні та Польщі виникла необхідність визначити орієнтири та розробити нову стратегію подальшої співпраці, пошуку нових підходів до співробітництва. Внаслідок цього у січні 2003 р. за ініціативи польської сторони було висунуто пропозиції щодо розробки «східного виміру» політики Європейського Союзу, до складу якого мала входити концепція взаємовідносин з Україною. Не можна оминати увагою появу наприкінці 2003 р. нової перспективної форми співпраці парламентарів – Парламентської асамблеї України та Польщі. Ініціатива її створення належить польській стороні, а головні завдання задекларовані як «розгляд питань, що цікавлять польський Сейм та Сенат, а також Верховну Раду України, та ухвалення спільних позицій у цьому контексті» [10]. Серед головних завдань Асамблеї, що неодноразово підкреслювалося керівництвом Польщі, є сприяння Україні в її зближенні з європейськими структурами.

Хоча й не існувало окремого документа, в якому б чітко визначалися мета, сфери та засоби реалізації відносин стратегічного партнерства між двома державами, але в період, починаючи з 1995 р., було напрацьовано ґрунтовну юридично-правову базу розвитку двосторонніх відносин, вироблено механізми реалізації та координації стратегічних інтересів обох держав у різних сферах міжнародної політики [11].

Кардинальна зміна у двосторонніх відносинах відбулася під час і після «Помаранчевої» революції. Як зазначив тодішній перший заступник міністра закордонних справ України О. Моцик, президентські вибори 2004 р. стали періодом, коли тисячі польських громадян їхали в Україну, стояли тривалий час на київському Майдані, щоб підтримати український народ і його демократичний вибір. Водночас тисячі поляків проводили акції солідарності у своїй країні. Постійні репортажі по всіх польських каналах з України, топ-новини у провідних мас-медіа про неї, концерти, демонстрації на підтримку «помаранчевої України» – усе це створювало атмосферу єднання двох народів, солідарності за їхнє спільне майбутнє, що сприяло налагодженню подальших українсько-польських двосторонніх відносин у наступному. Президентські вибори, що відбулися на Україні 21 листопада 2004 р., та події «помаранчевої революції», що послідували за ними, засвідчили активну зацікавленість Польщі і особисто Президента А. Квасневського політичною стабільністю в Україні.

Нового аспекту набули українсько-польські відносини після травня 2004 року у зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу та після входження у грудні цього ж року до Шенгенської зони. Польща почала активніше лобювати входження України до Європейського Союзу та НАТО. У січні 2005 р., виступаючи з промовою у Сеймі, міністр МЗС Польщі А.Д. Ротфельд зазначив: «Масова солідарність поляків із демократичною Україною є гарною відправною точкою для прориву у відносинах між нашими суспільствами <...> Ми зробимо все можливе, аби закласти тверде й надійне підґрунтя для розвитку взаємин між двома державами, відчутне для мільйонів громадян по обидві сторони кордону» [12].

Згодом 2005 р. проголосили Роком України в Республіці Польща й відбулось підписання ряду нових угод. Загалом станом на 2005 р. характер українсько-польських відносин став інтенсивнішим.

Висновки. Таким чином, упродовж 1995–2005 рр. у відносинах між Польщею та Україною характеризувались зростанням взаємної зацікавленості та активності. Вихід партнерства на рівень стратегічного супроводжувався поглибленням співпраці в різних сферах міждержавної взаємодії. Така польсько-українська взаємодія та динамічний розвиток співробітництва двох країн базувались на істотно визначених спільних пріоритетах і мали цілком обґрунтовані підстави та практичні інтереси. Україна і Польща бачили своє майбутнє виключно в ЄС та були зацікавлені у зміцненні системи національної безпеки в рамках загальноєвропейської системи безпеки. На міжнародній арені Польща відіграла роль так званого «адвоката України» і підтримувала її у вступі до міжнародних організацій та регіональних союзів. В окреслений період між Україною та Польщею було підписано близько 70 спільних двосторонніх угод. Отже, в цей період у сфері міжнародної політики українсько-польські відносини вийшли на новий рівень стратегічного партнерства. На етапі 1995–2005 рр. українсько-польські відносини отримали подальший розвиток у плані поглиблення всебічного співробітництва та вироблення договірно-правової бази як його основи.

Література:

1. Burant S. Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership. Pittsburgh : The Center for Russian and East European Studies, 1999. 45 p.
2. Стоєцький С.В. Україна у зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір : дис. ... канд. політ. наук / НАН України. Інститут європейських досліджень. Київ, 2007. С. 78.

3. Спільна Декларація Президента України та Президента Республіки Польща 25 червня 1996 року. *Політика і Час*. 1996. № 7. С. 79–81.
4. Kronika stosunków międzynarodowych Polski. Ukraina. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej* 1998. 2000. S. 366–367.
5. Герасимчук Т. Україна-Польща: стратегічне партнерство. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія* / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. 2002. Вип. 5. С. 168–174.
6. Зюлковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи. *Віче*. 2003. № 6. С. 72–74.
7. Спільна Декларація Президента України і Президента Республіки Польща «До порозуміння і єднання». *Урядовий кур'єр*. 1996. 29 червня.
8. Stosunki polsko-ukraińskie / pod red. J. Kozakiewicza. Kraków : Międzynarodowy Centrum Rozwoju Demokracji, 1998. 194 s.
9. Антонюк С. Стратегічне партнерство України і Польщі: сучасний стан, пріоритети розвитку і перспективи / С. Антонюк, О. Антонюк. *Університет*. 2006. № 1. С. 19.
10. Wizmirska B. Kronika stosunków zagranicznych Polski w 2003 r. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*, 2004. Warszawa, 2005. S. 270.
11. Calka M. J. Stosunki z Ukraina. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1995. S. 119–124.
12. Адам Даніель Ротфельд. У тіні. Львів : Літопис, 2012. 258 с.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.25>

УДК 35.08:17.023(075.8)

Пержун Володимир,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
докторант кафедри суспільних відносин і суспільно-владних зв'язків
Національної академії державного управління при Президентові України

ДОСЛІДЖЕННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Сучасний етап управління суспільством і державою складний, неоднозначний, до того ж перебуває і знаходиться на етапі серйозних змін українського соціуму в усіх сферах суспільного життя. Він потребує нових підходів модернізації управління, розуміння історично глибоких, найважливіших, вирішальних проблем управління та з'ясування ролі в цій стратегічній роботі управлінської культури. Шляхи розвитку й структурні зміни управління всіх рівнів торкнулися й державного управління, що поступово має трансформуватися в більш відкрите в діалозі з громадянським суспільством, має ставати публічним. Окреслені зміни й перетворення зумовлюють і сприяють процесам результативного підходу до проблем досліджень історії та сучасних напрямів формування, розвитку, осмислення управлінської культури. Найбільше цей процес пов'язаний із реальним життям суспільства, держави, владних структур, інститутів громадянського суспільства, дієвої соціальної співпраці держави і громадянського суспільства тощо. Власне від названих чинників істотно залежали й залежать формування складових ознак і якостей управлінської культури, її місце і роль у державному (публічному) управлінні.

Усвідомлюємо, що управлінець, який починає виконувати управлінську роботу, вже має деякі сформовані якості управлінської культури. Її формування, а надалі розвиток, становлення та утвердження відбуваються в різноманітних соціокультурних обставинах, соціальному оточенні, у відносинах із колегами, керівництвом, загалом соціумом. До того ж сучасні процеси формування управлінської культури мають як організований, так і стихійний характер. А власне від цих обставин істотно залежить професійна діяльність і робота публічного управління. Ми розуміємо управлінську культуру як соціально-політичний та державно-управлінський феномен, навіть більше, вона в процесі свого історичного формування й розвитку структувалася в самодостатній суспільно-державний інститут, який має вплив на управлінську політику державою, суспільством, різноманітними колективами, територіальними громадами і т. д. Таким складним питанням історії і сучасним перспективам формування та дієвості управлінської культури в публічному управлінні присвячена ця стаття.

Ключові слова: управлінська культура, публічне управління, суспільство, держава, розвиток, цінності, технології управління.

Perzhun Volodymyr. Research of management culture: history and prospects in the condition of transition to public governance in Ukraine

The current stage of governance of society and the state is complex, ambiguous, in addition, is and is at the stage of serious changes in Ukrainian society in all spheres of public life. It requires new approaches to modernization of management, understanding of historically deep, most important, crucial problems of management and what is the role of managerial culture in this strategic work. Ways of development and structural changes in governance at all levels also affected public administration, which should gradually be transformed into a more open one in dialogue with civil society and become public. The outlined changes and transformations determine and promote the processes of effective approach to the problems of research of history and modern directions of formation, development, comprehension of managerial culture. This process is mostly related to the real life of society, the state, government agencies, civil society institutions, effective social cooperation between the state and civil society, and so on. In fact, the formation of the constituent features and qualities of managerial culture, its place and role in public (public) management largely depended on these factors.

We realize that a manager who begins to perform managerial work already has some established qualities of management culture. Its formation, and further development, formation and establishment takes place in various socio-cultural circumstances, social environment, in relations with their colleagues, management, society in general. In addition, modern processes of forming a management culture are both organized and spontaneous. In fact, the professional activity and work of a public manager largely depend on these circumstances. We understand managerial culture as a socio-political and public-administrative phenomenon, even more, it, in the process of its historical formation and development was structured into a self-sufficient public institution, which has an impact on management policy by the state, society, various groups, local communities and etc. This article is devoted to such complex issues of history and modern prospects of formation and effectiveness of management culture in public administration.

Key words: managerial culture, public administration, society, state, development, values, management technologies.

Найперше, що хотілося б зауважити стосовно історичних витоків і перспективних напрямів дослідження управлінської культури, – це її роль, значення й практичне застосування у здоровій регулятивній політиці, яка має стосуватися різноманітної управлінської роботи. Ефективне, а найголовніше, результативне управління повноцінно має забезпечувати, задовольняти, а також регулювати життєдіяльність суспільства, державних інституцій, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, трудових колективів і т. ін. Окрім цього, важливо також говорити про помітний вплив важелів і принципів управління як практичної діяльності загалом на сприйняття й використання суспільних цінностей у процесі самого управління. Адже здорові цінності тільки сприятимуть результативній практичній роботі управлінців різних рівнів. Такими цінностями можуть виступати: освіта; професіоналізм і компетентність у роботі; управлінські знання і навички; здорова, повноцінна сім'я; сформований світогляд; толерантність і людяність; принциповість; повага до свого колективу; комунікабельність; справедливість вирішення спірних питань; поведінкові ефекти тощо.

Нагадаємо, що сам феномен управлінської культури історично формувався як окомір управлінської діяльності, який своїми важелями і характеристиками допомагав би управлінцям у прийнятті зважених і вірних рішень, розумінні ними їхньої здатності до важкої праці управлінця, зрештою, чи покликані вони до цього. Про таку характеристику управлінської культури писали відомі дослідники цієї проблематики – М. Вебер, Л. Гумплович, Ф. Тейлор, А. Файоль, К. Левін, Р. Лайкерт, В. Вільсон, Б. Скінер, Г. Райт та ін. Вони залишаються актуальними і нині. Звичайно, варто наголосити, що з плином соціально-історичного часу змінювалися підходи до формування управлінської культури, з'являлися інші моделі використання якостей, ознак і принципів управлінської культури, які виходили й базувалися на нових соціальних, управлінських, політичних, соціокультурних технологіях. Описували й давали практичні рекомендації щодо їх застосування Д. Норт, Г. Саймон, Д. Хелд, Д. Белл, Р. Каплан, І. Валлерстайн, М. Сміт, М. Армстронг, Б. Амарджані, Д. Креймс, А. Хойзер та ін. Крім того, змінювалися методологічні підходи та методи дослідження управлінської культури.

У цьому ж науковому полі – пошуку нових напрямів дослідження управлінської культури – працюють і українські вчені: А. Колодій займається подальшою розробкою методології та методів дослідження галузі публічного управління; В. Бакуменко вивчає нові доробки у сфері державно-управлінських рішень; Л. Гонюкова досліджує політичні партії в державно-управлінській моделі; Л. Пашко аналізує й оцінює людські ресурси в державному управлінні; Р. Войтович дописує про стилі діяльності і культуру управлінців; О. Петроє вивчає проблеми соціального діалогу в державному управлінні; Ю. Сурмін досліджує методологію науки «державне управління»; О. Орлов описує сучасні інновації в державному управлінні; Н. Нижник доводить значення теоретичних й практичних засад управлінської культури; В. Козаков порушує питання соціально-ціннісних аспектів державного управління; А. Гошко зазначає роль управлінської культури в системі місцевого самоврядування; М. Пірен акцентує на управлінській культурі владної еліти та ін.

Сучасні реалії актуалізують розуміння й успішного вирішення проблем значимості управлінської культури управлінців місцевого самоврядування. В умовах децентралізації влади дедалі більше зростає роль професійного підходу до управління на місцевому рівні. Тут потрібно зауважити, що місцева влада – це єдиний механізм влади державної. Від їх взаємодії істотно залежить ефективний розвиток регіонів, міст, територіальних громад тощо. У практичному житті органи місцевого самоврядування не завжди готові до нових складних викликів сучасності. Саме в цьому проявляється несформованість управлінської культури керівників і управлінців на місцях. Тому констатуємо щодо загальних якостей та ознак управлінської культури: управлінці місцевого самоврядування мають формувати в себе глибокі знання і практичні навички вирішення місцевих соціальних, побутових, культурних тощо проблем, знати конкретні насушливі питання пересічних простих людей, допомагати їм, не займатися політикою та маніпуляціями, а реально впроваджувати місцеві соціальні, економічні, культурні, бізнесові реформи і програми. Такими мають бути ремонт доріг, відкриття культурних і спортивних центрів, освітлення міст і сіл, збереження пам'ятників історії й архітектури, відновлення зеленої зони – парків, скверів, лісів, річок, озер, сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, захист інтересів членів своїх територіальних громад, співпраця керівництва й громади тощо.

Важливим нині також видається такий напрям розвитку управлінської культури, який забезпечував би застосування найбільш новітніх досягнень у сфері публічного управління. З огляду на це варто зауважити, що формування управлінської культури на сучасному етапі має базуватися на новітніх соціально-управлінських технологіях, що передбачають урахування всіх тих змін і реформ державного управління, що відбуваються. Серед таких нововведень можна назвати перехід до нової стадії публічного управління, створення умов для утвердження сервісної держави, пошук нових інноваційних управлінських методів

роботи, покращення й вдосконалення системи публічних послуг, увагу до культурно-професійної складової частини управлінської діяльності тощо. Про такі сучасні підходи до розуміння публічного управління і ролі в ньому управлінської культури, які, власне, на часі, цього вимагає суспільна практика, пише український дослідник А. Рачинський [1]. Навіть більше, ми впевнені, що саме цей підхід сприятиме високій результативності в діяльності органів влади й управління всіх рівнів.

Отже, робимо висновки, що до перспективних досліджень галузі управління на сучасному етапі ми зараховуємо також відповідні новітні технології управління, що мають будуватися на принципах, якостях і нормах управлінської культури, які відповідали б цивілізовані методам публічного управління. Про це пишуть відомі дослідники цієї проблематики Д. Коттер і Б. Блум [2, с. 4].

Наприклад, спираючись на теорію управління змінами Д. Коттера, ми виділяємо вісім основних періодів або етапів управлінської діяльності, що засновані на певних нормах управлінської культури керівника й підлеглих:

- підготовка і створення умов для ефективних, невідкладних на цей момент практичних дій (організаційний складник управлінської культури – *авт.*);
- формування єдиної, згуртованої реформаторської команди (ознака колективності управлінської культури – *авт.*);
- вироблення й рекламування нових управлінських дій і принципів роботи (результативність застосування нового бачення управління через норми і принципи управлінської культури – *авт.*);
- створення умов для втілення цих нових дій та принципів у практичне управління (розуміння і толерантність у практичній управлінській роботі як якісна ознака управлінської культури – *авт.*);
- закріплення уже здобутих результатів та не зупинятися на досягнутому (пошук нових форм управлінської роботи, сучасних підходів до формування управлінської культури – *авт.*);
- планування найближчих, найбільш перспективних планів управлінської роботи (проводити певне планування, що призведе до більш успішного кінцевого результату управлінської роботи та ролі в ній управлінської культури – *авт.*);
- усі ці етапи перетворень необхідно інституціоналізувати і виробити нові моделі поведінки й культури управлінців (інституціоналізація управлінської культури як соціального інституту управлінського характеру – *авт.*);
- створення умов для подальшої успішної управлінської діяльності в недалекому майбутньому (прогнозування можливих процесів формування управлінської культури та її значення у публічному управлінні – *авт.*) [3].

Б. Блум, досліджуючи поведінкові ефекти особистості у процесі пізнання, виокремлює п'ять, на його думку, етапів становлення управлінського керівника, які також засновані на деяких характеристиках управлінської культури:

- набуття знань основ управлінської науки (знання як один із найбільш вагомих чинників формування управлінської культури – *авт.*);
- розуміння як через знання приходять навички практичної управлінської роботи (взаємозв'язок теоретичних знань і практичних навичок в управлінській культурі керівника – *авт.*);
- вміння у практичній роботі застосовувати ці знання й навички (знання й набуті навички мають призвести до вміння їх використовувати в повсякденній управлінській роботі – *авт.*);
- здібність аналізувати свою управлінську діяльність (уміння аналізувати управлінську роботу, значення у формуванні управлінської культури такої ознаки, як аналітичні здібності – *авт.*);
- імплементація та оцінка знань, які весь час мають поновлюватися й вдосконалюватися (постійне навчання, отримання нових знань та їх впровадження в практичну управлінську діяльність – *авт.*) [4].

Початок ХХІ століття характерний також ще одним важливим для управлінської галузі моментом. Йдеться про взаємозв'язок теоретичних управлінських знань, застосування на їх основі новітніх управлінських технологій і поєднання всіх цих чинників у практичному публічному управлінні. Адже діяльність, що базується на знаннях й технологіях, постає однією з базисних засад управлінської роботи на основі культури. Усе це виступає важливою передумовою й свого роду гарантом успішних управлінських реформ державного управління та сучасних підходів до формування управлінської культури. Вірно пишуть Л. Штика, Н. Бондарчук і Л. Гогіна, що «формування нового суспільного статусу професійної діяльності державних службовців, зміна акцентуацій професійної свідомості – від чиновницької, розпорядчо-контролюючої, до усвідомленої підпорядкованості потребам замовника/клієнта. У цьому сенсі праця набуває більш виражених професійних ознак, оскільки спрямовується не на процес, а на його результат, який оцінюється споживачем» [5, с. 14]. Названі зміни стимулюють управлінця до набуття нових рис професійної управлінської культури, яка характерна такими ознаками:

здорова ініціатива; здатність до впровадження інноваційних управлінських технологій; продуктивність і результативність управлінської діяльності; інноваційна активність; реальна відповідальність за прийняті рішення; творчість у роботі тощо. Такі ознаки професійної управлінської культури допоможуть та сприятимуть, на наше переконання, подальшому ефективному розвитку й впровадженню новітніх управлінських технологій і знань, а також результативній активізації працівників органів центральної та місцевої влади у своїй управлінській роботі.

Ще один важливий аспект публічного управління. Відомий американський дослідник управлінської діяльності Е. Шейн писав, що найважливішим досягненням практичного управління є «уміння викласти й донести максимально зрозуміло суть тієї проблемної ситуації, що має бути реалізована, а не прикриватися загальними словами про зміну культури» [6, с. 259]. Усе це потребує, на наш погляд, певних мотиваційних стимулів для успішності управлінської діяльності. А мотивація своєю чергою залежить і лежить у площині рівня управлінської культури. Серед мотиваційних стимулів ми хочемо виділити такі:

- соціалізаційні управлінські процеси від початку публічної служби, іншими словами, кожен самодостатній службовець має намагатися утвердитися і реалізуватися в соціумі;
- ривняння на якогось відомого авторитетного державного діяча, управлінця, свого роду ідентифікувати себе з ним, бути на нього схожим;
- здобуття влади та вплив на інших людей;
- удосконалення знань і навиків управлінської діяльності;
- повна реалізація своїх потенційних здібностей, постійний саморозвиток;
- раціональне використання реальних управлінських успіхів і практичних досягнень у роботі;
- усвідомлення відповідальності за свою управлінську діяльність;
- стосунки з іншими представниками управління;
- намагання уникати спірних рішень і не виправданих ситуацією управлінських дій. Про ці мотиваційні характеристики управлінської культури в управлінській діяльності пише С. Занюк [7, с. 21–30].

Нині важливими напрямками дослідження управлінської культури також виступають складні процеси управлінських змін, що відбуваються. Вони загалом не зовсім нові, оскільки вивчалися представниками управлінської думки раніше, але набули дещо інших форм і значення. Насамперед це кадрова проблема, коли управлінець із деякими ознаками і якостями управлінської культури розпочинає свою практичну роботу. До уже зазначених вище ознак і якостей управлінської діяльності хочемо додати моменти, що досліджувалися менше або не вивчалися зовсім.

Перше – це підбір управлінського персоналу, їх освітня специфіка. На сучасному етапі вона вимагає нових підходів і нового вибору. Управлінець має бути теоретично підготовленим, добре володіти знаннями як західної, так й української управлінської думки, навіть більше, самостійно навчатися, проходити перекваліфікацію з цього ремесла у таких спеціальних навчальних закладах, як НАДУ при Президентіві України, її філіях, ВНЗ, де функціонують управлінські факультети і кафедри, курси перекваліфікації управлінських кадрів тощо. Це дасть змогу мати професійних управлінців зі знаннями й практичними навичками управлінської роботи. Такі кроки призведуть, на наше переконання, до еволюційної зміни самої структури державного менеджменту, коли відбудуться осмислення й ототожнення управлінських принципів і методів, які будуть визначати результативність управління, глибокий аналіз ролі і значення управлінської культури, поглиблене вивчення організаційних проблем управління, усвідомлення індивідуальної й колективної відповідальності за окремо взяту людину, колектив, соціальну групу, за тих, хто є найбільш цінними в державі та суспільстві.

У цій роботі одне з найвагоміших значень набуває освіта управлінця, адже вона формує світобачення людини, її ставлення до оточуючого середовища, ставлення до людей і власне відповідальність за свої управлінські дії. Ми виділяємо такі, на нашу думку, найбільш важливі особливості освіти, які мають вплив на управлінську культуру (як нам видається, їх необхідно надалі досліджувати й знаходити нові моделі й форми):

- освіта виступає основою формування цінностей як суспільства, так і окремої людини, саме через освіту вона самостверджується й здобуває право на більш високий соціальний статус у суспільстві;
- освіта формує цінності управлінців, які беруть на себе відповідальність за управління державою та вирішення суспільних проблем. Для України такими цінностями, насамперед, мають бути порядність, чесність, вихованість, патріотизм, відповідальність, професіоналізм, нетолерантність до корупції тощо, що значно підвищить якість управління;
- освіта виступає консолідуючим чинником, що об'єднує громадянське суспільство, владу та бізнес, що своєю чергою призводить до підвищення рівня демократії та подолання конфліктів між вищезазначеними інститутами;

- освіта є основою формування людського капіталу, який спроможний прискорювати розвиток держави і суспільства;
- освіта виступає фундаментом економічної, політичної, соціальної та військової могутності держави через формування цінностей суспільства та людського капіталу;
- освіта сприяє розбудові громадянського суспільства, що призводить до підвищення рівня демократії та дієвої свідомої участі громадян у процесах прийняття рішень;
- освіта є одним із чинників сприяння сталому розвитку держави;
- освіта виступає дієвим засобом управління суспільством та суспільною свідомістю на користь держави [8, с. 61]. Усе це наводить на думку, що освіта має виступати провідним чинником формування й утвердження управлінської культури.

Отже, освіта, практичні кроки й теоретико-методологічне забезпечення сприятимуть процесам формування й сучасного вдосконалення якостей та ознак управлінської культури. Серед найважливіших критеріїв формування й вдосконалення управлінської культури варто виділити такі: вміння управлінця вести діалог, не тільки доводити свою позицію, але й слухати, а найголовніше, розуміти людей; значимість лідерських якостей управлінців; управлінський професіоналізм у роботі; удосконалення навичок, умінь і знань для досягнення вагомих результатів управлінської діяльності; морально-етичні якості, естетичні вподобання тощо. Сучасні соціально-технологічні підходи до розвитку управлінської культури в Україні тісно переплітаються і взаємопов'язані з реорганізацією державного управління, подальшим становленням громадянського суспільства як повноцінного учасника публічної політики та управління суспільством і державою. І тут важливо зауважити про зародження й розвиток в Україні певної моделі стратегічного впливу управлінської культури на формування нових принципів, ознак, норм, цінностей управлінців в їхній професійній діяльності. Вона, перш за все, має переключитися на людину і для людини, більш результативнішою має стати сфера якісних послуг.

Ще одним важливим й актуальним нині аспектом дослідження управлінської культури виступає визначення її ролі та місця у вирішенні проблеми корупції в управлінській сфері діяльності. В Україні склалася ситуація, коли корупція, її схеми охопили майже всі галузі суспільного життя. У політиці – політична корупція, в освіті й науці – своя корупція, в управлінні як на державному, так і місцевому рівні – корупція по відборі кадрів, призначення на так звані «теплі» місця, в медицині без знайомства й певної грошової взятки не візьмуть на постійну роботу і т. п. Поступово корупція перетворюється на корозію повсякденного життя, вона стає вигідною, і такий стан речей найстрашніший та найнебезпечніший. Через це ми поступово стаємо суспільством загального ризику, де корупція породжує ненависть, злість, заздрість, брехню, нагість, демагогію, жадібність, неповагу до людини, гроші понад усе та ін. Усе це нашттовує на думку, як правильно наголошує О. Пархоменко-Кучевіл, що «в Україні виникла нагальна потреба розробки Концепції формування антикорупційної культури» [9, с. 96]. Вона (Концепція) має складатися, на нашу думку, з двох взаємопов'язаних етапів.

Перший етап можна назвати освітнім, просвітницьким. Він розпочинається зі школи, де варто ввести навчання з основ антикорупційної освіти, до прикладу, читаючи її як складник права або, як нам видається перспективнішим, окрему навчальну програму. Далі така дисципліна має викладатися в коледжах, вищих професійно-технічних училищах, а особливо вищих навчальних закладах, коли молода людина переходить до фази вторинної соціалізації і вступає в самостійне суспільне життя. Другий етап – формування антикорупційної культури в управлінській діяльності, особливо політиків, менеджерів високого рівня, керівників і працівників місцевого самоврядування, публічних службовців тощо. І тут важливого значення набувають антикорупційна освіта, що була сформована на першому етапі, а також позитивні якості управлінської культури управлінця: чесність, принциповість, системність і послідовність дій, вміння підібрати професійних працівників, морально-етичні норми і цінності тощо.

Таким чином, підбиваючи підсумки дослідження управлінської культури, її наукових витоків та подальших напрямів формування, можна сказати, що завдання ці надзвичайно складні, вимагають кропіткої роботи, часу, знаходження нових методів і форм роботи, кадрового забезпечення, великих фінансів, зміни самої системи державного управління і т. д. Певні кроки в цих напрямках уже робляться. Зокрема, по проблемах корупції, але вони, на жаль, не результативні. Прикладом можна назвати тезу, що управлінці, менеджери, політики, представники виконавчих органів влади мають отримувати надзвичайно високу зарплатню, тобто фінансово бути достатніми і тоді жодних корупційних дій з їхнього боку не буде. Практика показала, що, незважаючи на захмарні виплати й премії, корупція в названих сферах суспільного життя продовжується й процвітає. Вважаємо, необхідно шукати інші форми, інші підходи в цій роботі. І одним із таких варіантів є, на наш погляд, формування антикорупційної культури, яка є складником культури управління починаючи зі шкільних років. Якщо майбутній політик,

менеджер, управлінець зі шкільних років усвідомив, що корупція поступово знищує державні інституції, не дає успішно розвиватися громадянському суспільству, руйнує сім'ї й людей, то надалі він, як думається, все буде робити для того, щоб такого соціального явища, як корупція, не існувало. Це стане певним чином виховним процесом життя, його антикорупційним менталітетом, який базуватиметься на психологічному й моральному рівнях.

Тема залишається відкритою для наукових дискусій, адже життя не стоїть на місці. Змінюються погляди і думки, робляться нові практичні кроки в публічному управлінні, а це вимагає подальших розвідок проблематики управлінської культури. Вона для сучасних управлінців має стати виміром їхнього життєвого кредо – успішне результативне управління для людей і на благо людей. Адже цивілізоване публічне управління спрямоване на найдорощий соціальний капітал – людину.

Література:

1. Рачинський А.П. Організаційна структура і стратегічне управління персоналом: особливості взаємозв'язку. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/2007-1>.
2. Гошовська В.А., Даниленко Л.І. Інструментальний підхід до розвитку лідерства публічних службовців України. *Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів* : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю: у 5 т. / за заг. ред. А.П. Савкова, М.М. Білинської, О.М. Петрос. Київ: НАДУ, 2019. Т. 5. С. 3–5.
3. Джон Коттер и Ко. URL: <http://ibcm.biz>
4. Таксономія Блума. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Професіоналізація державної служби / Л.Г. Штика, Н.О. Бондарчук, Л.М. Гогіна та ін. Київ : НАДУ, 2008. 36 с.
6. Шейн Э. Организационная культура и лидерство: 3-е изд. / пер. с англ., под ред. Т.Ю. Ковалёвой. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 338 с.
7. Занюк С. Психологія мотивації. Київ : Либидь, 2002. 304 с.
8. Liliia V. Honiukova, Vitaliy I. Dokash, Volodymyr V. Perzhun, Nadiia O. Chyrkova. Educational Imperatives of the Administrative Culture in Ukraine: *An Empirical Approach. International Journal of Innovation, Creativity and Change*. Volume 12, Issue 10, 2020. P. 54–66.
9. Пархоменко-Куцевіл О.І. Проблеми формування антикорупційної культури як основи формування ефективних механізмів запобігання корупції. *Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів* : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю: у 5 т. / за заг. ред. А.П. Савкова, М.М. Білинської, О.М. Петрос. Київ : НАДУ, 2019. Т. 1. С. 95–96.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.26>

УДК 94(477.8)

Пінчук Віталій,*аспірант кафедри менеджменту та державної служби
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

РЕАЛЬНИЙ І ПОТЕНЦІЙНИЙ КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ: ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ

У цій статті досліджено та проаналізовано явище конфлікту інтересів на державній службі та запропоновано можливі варіанти превентивних заходів та розробки механізмів щодо недопущення конфлікту інтересів. У процесі вдосконалення законодавства відбулося розмежування понять «потенційний конфлікт інтересів» і «реальний конфлікт інтересів» залежно від стадії впливу суперечності, що виникла у прийнятті рішень чи вчиненні дій посадовцем. Таке розмежування в рамках загального поняття цілком узгоджується з підходом, що існує в міжнародній практиці. Очевидний (реальний) конфлікт інтересів стосується ситуацій, коли існує особистий інтерес, який може обґрунтовано вважатися таким, що впливає на виконання посадовцем своїх обов'язків, навіть якщо такий негативний вплив фактично відсутній. Проте неврегульованість законодавства, відсутність цілісної стратегії та чіткого алгоритму дій щодо конфлікту інтересів, недостатність санкцій та непрагнення до діяльності контролюючих органів не дають змоги не тільки розв'язати наявні, але й попередити потенційні конфлікти інтересів. Природа представницької функції державного службовця вже передбачає наявність певних конфліктів інтересів. У дослідженні детально розглянуто сутність конфлікту інтересів та сформульовано висновок, що майже всі корупційні злочини відбуваються під дією конфлікту інтересів, тобто через владні повноваження задоволення особистих потреб, незаконного збагачення та отримання неправомірних благ. Для вчинення злочину, пов'язаного з корупцією, конфлікт інтересів і є передумовою. Найдієвішими нині методами недопущення надалі конфлікту інтересів у кримінальному діянні є саме превентивні методи. Попередження виникнення конфлікту інтересів та викладення в методичних рекомендаціях Національного агентства з питань запобігання корупції норм мають характер лише рекомендацій, а не наказів. Надзвичайно важливо вживати заходів попередження конфлікту інтересів, законодавчо чітко забезпечити невідворотність покарання за порушення реального конфлікту інтересів відповідно до чинних норм та розробити чітку стратегію стосовно роботи близьких осіб в одному органі.

Ключові слова: реальний конфлікт інтересів, потенційний конфлікт інтересів, державна служба, публічна особа, адміністративне правопорушення, протокол.

Pinchuk Vitaliy. Real and potential conflict of interests, origins and ways of settlement

This article examines and analyzes the phenomenon of conflict of interest in the civil service and suggests possible options for preventive measures and the development of mechanisms to prevent conflicts of interest. In the process of improving the legislation, there was a distinction between the concepts of "potential conflict of interest" and "real conflict of interest" depending on the stage of influence of the contradiction that arose in decision-making or action by the official. This distinction within the general concept is fully consistent with the approach that exists in international practice. Obvious (real) conflict of interest refers to situations where there is a personal interest that can reasonably be considered to affect the performance of an official's duties, even if there is no such negative influence. However, the lack of regulation of the legislation, the lack of a holistic strategy and a clear algorithm of action on conflicts of interest, the lack of sanctions and the reluctance of regulatory authorities do not only resolve existing but also prevent potential conflicts of interest. The nature of the representative function of a civil servant already implies the existence of certain conflicts of interest. The study examines in detail the essence of conflict of interest, and concludes that almost all corruption crimes occur under the influence of conflict of interest, ie through the power to meet personal needs, illicit enrichment and illicit goods. Conflict of interest is a prerequisite for committing a crime related to corruption. The most effective method today and to prevent further conflicts of interest in criminal activity are preventive methods. The prevention of conflicts of interest and the setting of norms in the methodological recommendations of the National Agency for the Prevention of Corruption are only of a recommendatory nature and not a prescriptive one. It is extremely important to take measures to prevent conflicts of interest and to legally ensure the inevitability of punishment for violations of real conflicts of interest in accordance with existing norms and to develop a clear strategy for the work of loved ones in one body.

Key words: real conflict of interests, potential conflict of interests, civil service, public figure, administrative offense, protocol.

Постановка проблеми. Неврегульованість конфліктів інтересів між державними обов'язками посадових осіб та приватними інтересами і є порушенням норм антикорупційного законодавства, його заброн та обмежень, що далі породжує джерело корупції.

У Законі України «Про запобігання корупції» прописані правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та алгоритм впровадження превентивних

антикорупційних механізмів, створення єдиних правил щодо ліквідації наслідків корупційних правопорушень.

Щоб чітко розуміти сам зміст інституту врегулювання конфлікту інтересів, насамперед треба з'ясувати сам термін «конфлікт інтересів».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтя виникнення та шляхи врегулювання конфлікту інтересів на державній службі досліджували вітчизняні фахівці, а саме: Ю.П. Битяк, М.І. Мельник, К.В. Антонов, С.І. Ніколаюк, Т.Е. Василевська, А.В. Півень, М.І. Пірен та інші.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження теоретичного матеріалу та основ інституту державної служби в Україні, її нормативно-правової площини для визначення шляхів подолання виникнення надалі корупційної складової частини, а саме конфлікту інтересів, які виникають в органах влади та місцевому самоврядуванні під час проходження публічної служби.

Виклад основного матеріалу. Наперед варто зазначити, що конфлікт інтересів в юридичному аспекті є проявом корупції. Базовим документом міжнародного права у сфері запобігання і протидії корупції є Конвенція ООН проти корупції, прийнята резолюцією 58/4 Генеральної Асамблеї від 31.10.2003 р. Вона ратифікована Законом України від 18.10.2006 р. № 251-V «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» і набрала чинності для України 01.01.2010 р. Відповідно до ч. 4 ст. 7 «Публічний сектор» Конвенції, встановлено, що кожна Держава-учасниця прагне, згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права, створювати, підтримувати й зміцнювати такі системи, які сприяють прозорості й запобігають виникненню конфлікту інтересів [3].

Публічні керівники, на яких покладені функції управління державними справами, завжди мають дотримуватись жорстких рамок антикорупційного законодавства, попереджувати виникнення будь-яких форм конфлікту інтересів.

Ситуації, де можливий конфлікт інтересів, завжди підлягають громадському осуду або обговоренню, пильно контролюються правоохоронними органами, а в разі їх виникнення направляються відповідні повідомлення про порушення шляхом адміністративних протоколів до суду.

Пояснення «конфлікту інтересів» передбачене в Законі України «Про запобігання корупції», що визначає наявність приватного інтересу в тій сфері, де особа виконує свої функціональні обов'язки.

Приватний інтерес у розумінні закону – це будь-який майновий або немайновий інтерес особи, в тому числі зумовлений особистими, сімейними, дружніми або іншими позаслужбовими відносинами з фізичними або юридичними особами, в тому числі ті, які виникають у зв'язку з членством або діяльністю в громадських, політичних, релігійних чи інших організаціях [4].

Головним нормативно-правовим актом із цього питання є Закон України № 1700-VII «Про запобігання корупції». Також варто розглянути Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.2001 р. № 2493-III, відповідно до ст. 121 якого посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані дотримуватись правил запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, передбачених Законом № 1700 [5; 6].

Відповідно до Закону № 1700 розмежовуються 2 види конфлікту інтересів – потенційний та реальний.

Так, згідно із ч. 1 ст. 1 Закону № 1700 реальний конфлікт інтересів – суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень або на вчинення/невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

Потенційний конфлікт інтересів – наявність в особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень або на вчинення/невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

У цьому аспекті доречним буде доповнити визначення реального конфлікту інтересів висновком науково-правової експертизи Ради науково-правових експертиз при Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України від 29.04.2016 р. № 126/50-е (сп. 025069200). Отже, реальний конфлікт інтересів варто розуміти так: за його наявності суперечність між наявним приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями безпосередньо впливає (вплинула) на об'єктивність або неупередженість прийнятих рішень або на вчинення/невчинення дій під час виконання вказаних повноважень.

Для визначення факту конфлікту інтересів необхідно встановити:

- а) чи наявний конфлікт інтересів;
- б) чи суперечить він службовим чи представницьким повноваженням;
- в) чи впливає реально така суперечність на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень чи вчинення дій.

Своєю чергою, щоб з'ясувати, чи існує конфлікт інтересів, потрібно визначитись із його об'єктивними компонентами:

- приватний інтерес;
- службове повноваження, представницьке повноваження;
- суперечність між ними, що впливає на об'єктивність або неупередженість рішення;
- діяння службової особи.

1. Приватний інтерес – це будь-який майновий чи немайновий інтерес особи, в тому числі зумовлений особистими, сімейними, дружніми чи іншими позаслужбовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, зокрема тими, що виникають у зв'язку із членством або діяльністю в громадських, політичних, релігійних чи інших організаціях. Тобто це означає, що кожен службовець у процесі виконання своїх повноважень має брати до уваги увесь спектр своїх не лише правових (юридичних), а й соціальних (приватних) відносин, які зумовлюють виникнення майнового чи немайнового інтересу. **Закон № 1700** не встановлює заборон чи обмежень на наявність приватного інтересу (приватного життя) як такого. Йдеться про дотримання правил етичної поведінки службовця та відповідну оцінку приватних інтересів крізь призму можливого їхнього негативного впливу на об'єктивність прийняття рішень чи діянь службовця під час реалізації своїх службових повноважень.

2. Службове повноваження, представницьке повноваження. Тут мається на увазі, що коло службових повноважень наводиться в посадових інструкціях, трудових договорах та законах України. У цьому контексті потрібно зазначити, що особа має розуміти обсяг своїх повноважень, визначених не лише одним договором чи інструкцією, а можливо, й іншими законами, у тому числі й антикорупційними.

3. Наявність суперечності між інтересом та повноваженнями для реального конфлікту інтересу та можливість виникнення в майбутньому – для потенційного конфлікту інтересу. Наявність суперечності встановлюється в кожному окремому випадку виконання доручення, розгляду листа, здійснення контрольного заходу тощо шляхом порівняння повноважень та наявного в особи приватного інтересу з подальшим визначенням можливості (неможливості) такого інтересу вплинути на об'єктивність прийняття рішення, вчинення діяння службовою особою. Важливо розуміти, що конфлікт інтересів існуватиме у всіх випадках, коли в особі є чи настане в майбутньому приватний інтерес, здатний вплинути на об'єктивність рішення, і при цьому така службова особа не має дискреційних повноважень або будь-яких інших можливостей, що дозволяють надати комусь перевагу. Відсутність будь-якого складника означає відсутність конфлікту інтересу [3].

Різниця між потенційним та реальним конфліктом інтересів:

- суперечність між приватним інтересом та повноваженнями;
- суперечність впливає на результати роботи та прийняття конкретних рішень.

Алгоритм дій відповідно до методичних рекомендацій та вимог Закону України «Про запобігання корупції»:

– вжиття заходів, результатом котрих буде недопущення виникнення реального, потенційного конфлікту інтересів;

– не пізніше наступного робочого дня з моменту, коли держслужбовець дізнався або мав дізнатися про наявну ситуацію з конфліктом інтересів, повідомляти керівництво підприємства, а в разі перебування особи на посаді, яка не передбачає наявності в нього безпосереднього керівника або колегіального органу, – Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) або інший визначений законом орган чи колегіальний орган, у процесі виконання повноважень в якому виник конфлікт інтересів відповідно;

- не здійснювати дій, не приймати рішень в умовах реального конфлікту інтересів;
- вжити заходів щодо врегулювання ситуації, яка склалась [5].

Проаналізувавши положення Закону, варто звернути увагу на обов'язок повідомити керівника або визначений законом орган про конфлікт інтересів, а також не здійснювати дій і не приймати рішень в умовах реального конфлікту інтересів.

Так, за невиконання встановлених законом обов'язків в умовах реального конфлікту інтересів передбачена адміністративна відповідальність.

Положеннями ч. 1 ст. 172-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачена відповідальність за неповідомлення особою безпосереднього керівника у випадках, передбачених законом, про наявність реального конфлікту інтересів. Зазначене правопорушення тягне за собою накладення стягнення у вигляді штрафу в розмірі від 1700 до 3400 гривень.

Також положеннями ч. 2 ст. 172-7 зазначеного Кодексу передбачено відповідальність за вчинення дій або прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів. Таке правопорушення тягне за собою накладення стягнення у вигляді штрафу в розмірі від 3400 до 6800 гривень [7].

Найголовнішим наслідком є не штраф як покарання, а внесення особи до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, негайне звільнення з обійманої посади та заборона терміном на 3 роки обіймати відповідні посади державної служби.

Відповідно до положень ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції», НАЗК здійснює повноваження щодо забезпечення ведення вищезазначеного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення.

Реєстр є відкритим, безплатним для цілодобового доступу, в ньому зазначаються відомості про фізичну особу, яку притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення: прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада на час вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення; склад корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення; вид покарання (стягнення).

Аналогічна позиція міститься в Методичних рекомендаціях із питань запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і прирівняних до них осіб, затверджених 14.07.2016 р. Рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції № 2 [4].

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши практику та дійшовши висновку стосовно встановлення фактів прийняття рішень і розмежування двох видів конфлікту інтересів, у разі реального конфлікту інтересів особа у процесі здійснення та кваліфікації рішення має встановити факти, які будуть впливати на саму кваліфікацію проступку: чітке формулювання факту і наявності приватного інтересу; суперечність представницьких повноважень та приватного інтересу з подальшим прийняттям рішень у корисливих цілях; прийняття рішення в умовах представницьких повноважень; вплив на об'єктивність прийняття рішень. За відсутності хоча б одного з фактів реальний конфлікт інтересів втрачає своє існування. Тому в протоколі про адміністративне правопорушення мають чітко і структурно відобразитись вищезазначені факти.

З висновків судової практики відомі приклади порушень лише з виплати матеріальних заохочень собі і близьким особам та надання земельних ділянок в користування тим самим близьким особам із правом приватизації або розпорядження.

Література:

1. Про державну службу : Закон України від 24 жовтня 2020 р. № 889-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
2. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Закон України 28 квітня 2020 р. № 251-V / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-16#Text>.
3. Конфлікт інтересів: коли він виникає і що з ним робити? URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2017/august/issue-8/article-29800.html>.
4. Конфлікт інтересів в роботі публічних службовців: як уникнути і чому про це важливо пам'ятати. URL: https://protocol.ua/ua/konflikt_interesiv_v_roboti_publichnih_slugbovtziv_yak_uniknuti_i_chomu_pro_tse_vagljivo_pam_yatati/.
5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
6. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 червня 2001 р. № 2493-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>.
7. Кодекс адміністративного судочинства : Кодекс України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.27>

УДК 351.88:342.95

Предко Михайло,аспірант кафедри публічного управління та публічної служби
Національної академії державного управління при Президентові України**СМИСЛОВІ КОНТЕКСТИ ФЕНОМЕНА «КОРУПЦІЯ»**

Обґрунтовано актуальність дослідження феномена «корупція», звернено увагу на поліваріативний характер його осмислення. Підкреслено, що корупція, – це процес «підкуп-продажність», кінцевим результатом якого є задоволення суто своїх прагматичних інтересів, використання публічних можливостей у приватних інтересах. Зазначено, що смислові нюанси феномена «корупція» конкретизуються в контексті термінологічного ряду «корупційність (здатність до реалізації певних життєвих установок, що мають здатність закріплюватися як стиль поведінки, спосіб життя), політична корупція (використання посадовою особою, громадським чи політичним діячем прав, пов'язаних із його посадою, з метою особистого збагачення), антикорупційна політика (модель, певний алгоритм державних заходів із метою унебезпечення корисливих дій чиновників)». Акцентовано на етимологічному походженні феномена «корупція» та його соціально-історичних контекстах, які вирізняються різними смисловими домінантами та засвідчують варіативність корупційних практик. Аналіз уявлень про корупцію в контексті різних парадигм засвідчив, що в процесі розвитку певної традиції відбувалися зміни в її інтерпретації. Зазначено, що смислові «зрізи» корупції корелюються залежно від професійних уподобань дослідника – правовий, соціологічний, економічний, державно-управлінський аспекти. Корупція, виникаючи та поширюючись у різних суспільних сферах, деформує нормативно визначені форми, методи та механізми державно-управлінської діяльності. Фрагментуючи державну політику, корупційні схеми дезінтегрують суспільство, сприяють соціальній напруженості, обезсмилюють та нівелюють демократичні норми та цінності. На цій підставі констатовано, що корупційні прояви деморалізують суспільство, мінімізують ефективність антикорупційних стратегій, послаблюють та знецінюють політико-управлінський цикл прийняття рішень. Причому корупційні практики найбільше підривають довіру та роз'їдають законні очікування людей.

Ключові слова: корупція, хабар, політична корупція, антикорупційна політика.

Predko Mykhailo. Semantic nuances of the phenomenon “corruption”

The relevance of the study of the phenomenon of “corruption” is shown, attention is paid to the multivariate nature of its understanding. It is emphasized that corruption is a process of “bribery and venality”, the end result of which is the satisfaction of purely pragmatic interests, the use of public opportunities in private interests. It is noted that the semantic nuances of the phenomenon of “corruption” are specified in the context of the terminological series corruption as the ability to realize certain life attitudes that have the ability to consolidate as a style of behavior; lifestyle; political corruption (use of rights by an official, public or political figure, related to his position, for the purpose of personal enrichment), anti-corruption policy (a model, a certain algorithm of state measures to prevent the selfish actions of officials). Emphasis is placed on the etymological origin of the phenomenon of “corruption” and its socio-historical contexts, which have different semantic dominants and testify to the diversity of corrupt practices. The analysis of ideas about corruption in the context of various paradigms showed that in the course of the development of a certain tradition there were changes in its interpretation. It is noted that the semantic “slices” of corruption are correlated depending on the professional preferences of the researcher – legal, sociological, economic, public administration aspects. Corruption, arising and spreading in various social spheres, distorts the normatively defined forms, methods and mechanisms of state administration. By fragmenting state policy, corruption schemes disintegrate society, contribute to social tension, de-humiliate and make democratic norms and values meaningless and level. On this basis, it is stated that manifestations of corruption demoralize society, minimizes the effectiveness of anti-corruption strategies, weakens and devalues the political and administrative decision-making cycle. Moreover, corrupt practices more undermine trust and corrode people’s legitimate expectations.

Key words: corruption, bribery, political corruption, anti-corruption policy.

Проблема корупції упродовж останніх десятиліть стала однією з ключових не тільки в теоретичних пошуках, але і в державній практиці у світі і особливо в Україні. У кожен історичний період відомі вчені, державні діячі і публіцисти знову і знову зверталися до проблеми корупції: написана величезна кількість фундаментальних книг і статей, проведено сотні змістовних міжнародних і національних конференцій, парламентських слухань та круглих столів, розроблені міжнародні та регіональні конвенції, керівні принципи, типові договори, рекомендації про заходи запобігання корупції та боротьби з нею. У цьому випадку нас цікавитиме змістовне наповнення феномена «корупція», його поліваріативний характер, який уможливує «вибудову» певної термінологічної системи, яка функціонально корелюється з різними дослідницькими стратегіями.

Смисловий діапазон дослідження проблем корупції доволі різноплановий. Умовно виокремимо кілька напрямів дослідження. До першого блоку джерел належать офіційні і робочі документи, закони та нормативно-правові акти України, Європейського Союзу, Європейської комісії, міжнародних організацій, які регламентують діяльність чинних законодавчих і виконавчих органів ЄС у сфері протидії та боротьби з корупцією. У них сформульовані концептуальні засади та пріоритети у вирішенні цієї проблеми ЄС загалом, у тому числі в Україні. Другий блок джерел представлений працями вітчизняних авторів, в яких розглядаються сутність корупції, особливості громадянського суспільства, його роль у протидії корупції в Україні, світовий досвід запобігання та протидії корупції, етичні засади державних службовців (М. Аніщенко, О. Береза, І. Берназюк, А. Білецький, О. Бусол, Т. Василевська, В. Гошовська, О. Дяченко, М. Мельник, А. Новак, В. Нонік, О. Пухкал, В. Севрук, С. Телешун, А. Тінков, І. Рейтерович, С. Хаджирадева, В. Щербань та ін.). Серед зарубіжних авторів (третій блок джерел), які розглядали проблеми корупції та протидії цьому явищу з боку інститутів громадянського суспільства, варто зазначити А. Грейкара (класифікація та аналіз корупції), Ф. Бастіда, Б. Бенітоа, М.-Д. Гілламонба, А.-М. Ріос та ін. (чинники запобігання політичної корупції), Д.М. Грека, Д. Маріані, Д. Локателлі, Т. Сайнаті (корупція в державних проєктах та мегапроєктах), Р. Баккера, М. Вачудова, М. Зіловіча, С. Джолі, Е. Едвардса Дж. Кедама, Ф. Костелка, Г. Маркса, Дж. Полка, Я. Рівного, М. Стенбергена, Л. Хуге, Г. Шумахера (сутність антиелітаризму та протидія політичній корупції), М. Горсіра, В. Гейсмана, А. Денкерса та ін. (мотиви корупції серед державних службовців та в царині бізнесу). Водночас у галузі науки державного управління нині недостатня кількість наукових доробок, які стосуються саме осмислення різноманітних аспектів корупції, завдяки якому уможливорюється її комплексне, цілісне дослідження.

Етимологічно термін «корупція» походить від латинського слова *corruption* – «підкуп», «псування». У римському праві термін «*corruptio*» передбачає участь у діяльності кількох (не менше двох) осіб, метою яких є «псування», «пошкодження» нормального ходу судового процесу або процесу управління справами суспільства. Тому семантично цей термін означає порушення норми, порядку. Поняття «*corruptio*» в римській юриспруденції ідентифікувалося і як підкуп (отримання або дачу хабара), і як незаконне використання особою свого публічного статусу, поєднане з отриманням вигоди. Тут йдеться про моральнісний аспект вчинку.

У словнику іншомовних слів корупція – це «1) підкуп хабарами, продажність серед державних, громадських діячів, а також урядовців і службовців державного апарату. 2) Становище, коли це явище охоплює урядові і адміністративні кола» [17, с. 301]. Отже, корупція – це не лише процес, який здійснюється в межах «підкуп-продажність», але й певний стан, певна установка свідомості на спосіб життя. В останньому випадку йдеться про корумпованість, яка часто спричиняється закладеними в нормах права можливостями сприяння корупційним діям. Тому одним із засобів запобігання корупції є моніторингова експертиза, яка покликана бути лакмусовим папірцем, індикатором для перевірки на корупційогенність нормотворчості. До речі, ця практика імплементована в українське законодавство на основі міжнародних антикорупційних документів.

У Словнику української мови корупція визначається як «підкупність, продажність урядовців і громадських діячів» [18, с. 302]. Однак важко погодитися з таким визначенням, оскільки феномен корупції – це не лише підкуп; він значно ширший, бо є певним соціальним явищем. Безперечно, поняття корупції не може ототожнюватися лише з посадовим злочином, у тому числі і таким, як хабарництво. В. Даль визначав хабар як «плату або подарунок посадовій особі, щоб уникнути докорів сумніння, або ж підкуп його на незаконну справу», а далі наводив синонімічний ряд, який засвідчував, що хабарі в Росії, залежно від ситуації, приховувалися під численними евфемізмами, такими як «побори, дари, гостинці, приношення...» [5]. Якраз для тих, хто хотів би розібратися в різновидах хабарів [14, с. 26–34], а також вивчити можливості та способи їх отримання, в 1830 році в друкарні Н. Греча вийшов сатиричний твір під інтригуючою назвою: «Мистецтво брати хабарі. Рукопис, знайдений у паперах Тяжалкіна, померлого титулярного радника», в якому автор зазначає: «По-перше, людині властива спонукка відшукувати собі їжу і задоволення, а так як хабарі живлять і радують, то немає ні найменшого сумніву, що вони властиві людській природі. По-друге, світ управляється спокусою, чому ж ми повинні бути винятком із загального правила?» [14, с. 18–19]. Е. Перцов подає різні види хабарів, сутність яких, незважаючи на їх різноманітний характер, одна – підкуп, своєрідне жертвопринесення, задобрення з метою одержання вигоди. Тому хабарі здійснюються: «По-перше, натурою – до цього розряду зараховуються обіди, подарунки на пам'ять любові і дружби, сюрпризи в дні іменин або народження самого хабарника, його дружини і дітей, ненавмисне забуті речей на столі чи в будинку хабарника <...> Друга категорія хабарів появилася на світ водночас із винаходом грошей, і стягується ходячою монетою за курсом, але з усієї

державної монети, переважно обирайте асигнації тому, що вони переходять із рук в руки без шуму і без стуку <...> Третій тип хабара використовується особами кращого і знатного походження: це взаємні послуги або за посадою або по приязні» [14, с. 26–32].

Е. Перцов звертає увагу на стримуючі чинники, даючи напутні поради, як уникнути відповідальності і як можна маніпулювати прохачем. «Що звичайно утримує людей в страху? Суд Божий, суд цивільний і суд громадський, тобто втрата доброго імені; ось три головні пружини, якими умиряються пристрасті і управляється механізм народної моральності; саме вони зупиняють сміливця готового зважитися на все...» [14, с. 12]. Отже, страх перед покаранням забезпечує людину від здійснення того чи іншого протиправного вчинку. Отже, корупція – це соціально-правове явище, що виражається в протиправній дії, вчинку, що порушує норми спільноти, підриває її основи, порушує права і свободи особистості.

Власне, історія корупції безпосередньо пов'язана з історією формування держави. А. Наумов зазначає, що перші свідчення про корупцію і боротьбу з нею сягають глибини тисячоліть, зокрема, 2318–2311 рр. до н.е., часу правління Урукагін, царя міста-держави Лагаша в стародавній Месопотамії [12]. Проте у Стародавньому Римі та Афінах боротьба з корупцією велась у площині суспільної моралі та суспільного контролю. Наприклад, Цицерон у судових виступах наводить численні факти зловживання при виборах на посаду претора, а також інших магістратів при виконанні ними своїх обов'язків. Так, у промові «Проти Верреса» він зазначає: «Як міський претор він пограбував храми і громадські будівлі і, разом із тим, як суддя, всупереч загальноприйнятому порядку, присуджував і роздавав майно і володіння» [19, с. 46]. Загалом Цицерон вирізнявся комплексним підходом до проблеми боротьби з корупцією. Вважаючи умовою успішності антикорупційної політики моральне вдосконалення громадян, Цицерон сформулював цілий ряд законодавчих заходів, включаючи наявність виборних органів влади з чітко визначеною компетенцією, змінюваність посадових осіб, підтримання атмосфери поваги до органів публічної влади, встановлення тимчасових і вікових обмежень на здійснення магістратур, заборону посадових призначень заради особистої вигоди, заборону магістратам під страхом покарання давати і приймати подарунки. Таким чином, розробляючи стратегічний курс боротьби з корупцією, Цицерон приділяє особливу увагу його морально-правовій складовій частині.

Загалом можна стверджувати про наявність у давньоримському праві цілком оформленої антикорупційної концепції, що включає комплекс каральних, правовідтворюючих, регуляторних і превентивних заходів. Однак сукупність зазначених заходів важко назвати збалансованими, оскільки все-таки домінуючим був репресивний підхід у державній стратегії боротьби з корупцією. При цьому також доводиться констатувати про відсутність дійсної державної волі до безкомпромісної і системної боротьби з корупцією. Як цілком слушно зазначає С. Александровська, «корупція (електоральна і посадова), що досягла до кінця першого століття до н.е. безпрецедентних масштабів, стала однією з найважливіших причин загибелі давньоримської республіки» [1]. Отже, ще в Стародавньому Римі ставилося питання про аморальний характер корупції, що призводило до нівелювання особистості й до знищення її інституційних форм існування. Важко не погодитися з такою тезою: «Корупція – це найбільш властивий злочинним організаціям стиль відносин, смертельний процес, який знищує совість людей, сприяє незаконності і вбиває тих, хто її поширює» [9].

Однак високий рівень політизації законодавчої і правозастосовної практики в Стародавньому Римі у сфері боротьби з корупцією нівелював потенціал державних антикорупційних заходів. Проте не можна не визнати конструктивізм давньоримських юристів, які намагалися гармонізувати співвідношення між функціями і цілями юридичної відповідальності за корупцію: реалізація каральної функції супроводжувалася майновою відповідальністю винного, яка зобов'язувала відшкодувати заподіяну шкоду в розмірі, що значно перевищує пряму дійсну шкоду.

Як засвідчують історики, з давніх-давен також на теренах України була неприйнятна корупція – відстежується намагання наших предків протидіяти корупції. Наприклад, у Запорізькій Січі, Велика екстраординаційна Рада у своєму присуді від 23 грудня 1764 року встановила припис щодо заборони використання військової казни на особисті потреби. А якщо отаман куреня поводить «несправно», або потаєє злодіям, він підлягає покаранню і наступного разу не може бути обраний отаманом [10, с. 12].

Наведені приклади не вичерпують усього арсеналу правових заходів боротьби з корупцією, який використовувався в минулому. Однак навіть наведене дає нам змогу зробити деякі висновки. По-перше, можна стверджувати, що корупція – це певне соціальне явище, яке іманентно породжувало протидію зловживанню владою у вигляді правових норм. По-друге, в наведених історичних прикладах корупційні дії описуються як протиправна поведінка, якій властива корислива спрямованість. По-третє, суб'єктами протиправних зловживань здебільшого є представники одного з ієрархічних ступенів влади.

У більшості документів ООН і Ради Європи корупція розглядається як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях, у цілях третіх осіб або груп. Схоже визначення існує в Законі України «Про запобігання корупції», в якому зазначається: «Корупція – використання особою, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей із метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або, відповідно, обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей» [8].

Отже, в правовому підході до осмислення феномена «корупція», з одного боку, звертається увага на використання особою службових повноважень із метою одержання неправомірної вигоди, а з іншого боку – обіцянка чи надання неправомірної вигоди особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень або пов'язаних із ними можливостей. Таким чином, корупція – це девіантна поведінка, спрямована на отримання особистої вигоди за суспільний рахунок, що відходить від встановлених законом публічних норм виконання своїх професійних обов'язків. Тому корупція має безпосередній політичний «відтінок», бо полем її розгортання виступає інституціональне середовище, в якому задіяні економічні, інформаційні ресурси. «Тут також варто зазначити, що стійкі взаємини між політичними лідерами, державними службовцями та представниками бізнесу, засновані на неринковому розподілі ресурсів у вигляді зловживання публічними повноваженнями, що утворюють корупційну мережу» [4, с. 4]. Отже, корупція виходить за рамки дачі та одержання хабарів, тільки лише підкупу посадової особи, а набуває характеру певних установок, алгоритму, що закріплюється в стилі поведінки. Водночас корумповані зв'язки не обов'язково характеризуються стійкістю, тривалістю, вони можуть бути і разовими, ситуативними. Все залежить від внутрішньої установки людини, її готовності використовувати свої повноваження у власних корисливих інтересах. «Слабкість! Що зазвичай розуміють під словом слабкість? Ту особливу властивість, яка керує людиною в повній мірі, управляє її думкою і спонукає до вчинків, на котрі раніше ніяка сила не могла б спонукати її. Хто проник у слабкість людини, той вже має в своїх руках її саму і все, що належить їй: честь, владу, майно» [14, с. 59]. Отже, щоб цю піддатливість мінімізувати, варто змістовне наповнення корупції розширити контекстуально. Ми переконані, що стратегування в системі державного управління має орієнтуватися не лише на питання боротьби з корупцією на державному рівні, а й на питання міри легітимного втручання громадськості в розроблення антикорупційної політики держави та запровадження належних інструментів такого втручання. Лише в такому разі формуватиметься ефективна система стримувань і противаг, аби жодна інституція, жоден посадовець не могли узурпувати владу.

При цьому потрібно враховувати, що феномен «корупція» деморалізує суспільство, підриває віру в справедливість, піддає руйнації демократичні цінності як основу державності. Безперечно, «державний чиновник або політичний діяч, який, діючи заради власного зиску, порушує чинне законодавство і норми державної установи, завдає шкоди інтересам громадськості й суспільної моралі або догоджає третій стороні (її форми можуть мати різні ознаки), яка винагороджує державного чи політичного діяча матеріальними благами чи іншими послугами за доступ до фінансово-матеріальних ресурсів і важелів влади» [7, с. 350]. Отже, проблема корупції безпосередньо пов'язана з особистісно-моральними установками державного службовця, з тими соціальними цінностями, на яких ґрунтується державність.

У соціологічному «зрізі» проблем осмислення корупції та її протидії звертається увага на інституційні причини корупції, в основі яких лежать ідеї С. Хантінгтона, П. Бурдье, Р. Мертон, Р. Міхельса, М. Вебера, С. Роуз-Еккерман, А. Токвіля про корупцію як дисфункцію системи управління, що має амбівалентний характер. З одного боку, корупційні дії дають змогу одним соціальним групам зберегти соціально-політичне та економічне становище в суспільстві, а для інших стають способом асиміляції в політичну систему за відсутності інших легітимних засобів. З іншого боку, високий рівень корупції автоматично стає загрозою для демократії, основою спекуляцій з приводу її механізмів і процедур. Тим паче, «що високий рівень корупції має значний негативний вплив на національну конкурентоспроможність» [20, р. 7–8].

Проведення соціологічного аналізу корупції, виявлення основних етапів її соціального генезису дали змогу одному із засновників соціології злочинності Е. Дюркгайму з'ясувати такі методологічні орієнтири в дослідженні корупції: « 1) корупція як злочин – дисфункція соціальної системи; 2) боротьба поліцейськими методами з корупцією безглузда; 3) корупція як соціальне явище – частина культури населення» [2, с. 9–10]. Натомість М. Вебер зробив висновок про прийнятність корупції за умови, що вона підсилює позицію еліт, які гарантують прискорення змін у суспільстві. Розглядаючи відкуп

державних податків як один із механізмів нормального функціонування суспільства, він зазначав, що така політика сприяла формуванню раціональної бюрократії і була історично необхідною.

П. Бергер і Т. Лукман [3], розглядаючи соціально конструйовану реальність, що постійно відтворюється людьми під впливом її інтерпретації і знань про неї, виокремлюють певні її рівні, зокрема хабітуалізацію (перетворення на повсякденність), типізацію (зразки взаємодій, які втілюються в соціальній реальності і становлять соціальну структуру, що своєю чергою є одним із найголовніших елементів реальності повсякденного життя), інституціоналізацію (закріплює типізацію завдяки колективним уявленням та зусиллям), імідж (сприйнятність сконструйованої реальності). Загалом для з'ясування сутності корупції, її певних моделей мають значення всі рівні, що пропонують П. Бергер та Т. Лукман. Однак для нашого дослідження значний інтерес становить рівень інституціоналізації, бо «інститути вже завдяки самому факту їх існування контролюють людську поведінку, встановлюючи зумовлені нею зразки, які надають поведінці один із багатьох теоретично можливих напрямів. Важливо підкреслити, що цей контролюючий характер притаманний інституціоналізації як такій, незалежно від і ще до того, як створені будь-які механізми санкцій, що підтримують інститут. Ці механізми (сукупність яких становить те, що зазвичай називають системою соціального контролю), звичайно ж, існують у багатьох інститутах і у всіх агломераціях інститутів, які ми називаємо товариствами» [3, с. 93–94].

Однією із провідних фахівчинь у царині дослідження корупції вважається С. Роуз-Аккерман. Розглядаючи функціонування корупції в різних сферах життя суспільства, авторка обґрунтовує цей феномен надмірним втручанням держави в економічні процеси. С. Роуз-Аккерман – професорка Єльського університету і співдиректорка Центру права, економіки та публічної політики факультету права. Вона подає різноманітні підходи до аналізу корупційних явищ, розглядаючи їх як економічний, політичний і культурний феномен. Свою книгу С. Роуз-Аккерман починає з того, що пропонує таке визначення поняття корупції: «Будь-яка держава контролює розподіл матеріальних привілеїв і пільг і визначає розмір податкового тягаря. Розподілом привілеїв і пільг зазвичай займаються державні чиновники, які мають право діяти на свій розсуд. У приватних осіб і компаній, які прагнуть отримати режим найбільшого сприяння, може виникнути бажання купити такий режим. Плата за отримання матеріальної вигоди і є випадком корупції» [16, с. 7]. З її точки зору, корупція для корупціонерів виступає в ролі раціонального способу оптимізації витрат. Крім цього, вона зазначала, що навіть якщо корупційний фактор і показники економічного зростання уживаються мирно, проте це призводить до стимулювання нових витрат і спотворення економічних цілей. Суб'єкт, пов'язаний у корупційних мережах, буде намагатися знайти оптимальний для себе спосіб реалізації особистих інтересів при обмежених ресурсах. Акцентуація на смислові нюанси корупції в економічній царині уможливила введення в цю проблематику терміна «ренто орієнтована поведінка», яка використовується для характеристики поведінки економічних агентів в умовах інституціональних перетворень, коли індивідуальні зусилля із максимізації вартості породжують втрати суспільства, а не вигоду для нього.

Власне, корупція існує в тій чи іншій формі у всіх країнах, де є політико-бюрократичний апарат, тому що вона тісно пов'язана з владою і управлінням. Корупція паралізує управлінську функцію держави, тому вона може бути визнана як серйозний збій у роботі системи управління, бо «корупція передбачає несанкціоновану торгівлю уповноваженими органами влади» [21, р. 89]. Йдеться про політичну корупцію. Найчастіше специфіка політичної корупції бачиться в тому, що вона є центральною частиною зворотного боку публічної політики, що свідчить про недосконалість системи влади. У чому ж сутність, власне, політичної корупції?

Доволі широкий смисловий діапазон визначень політичної корупції подає В. Гошовська [4, с. 5–6], зокрема як поведінку певних осіб, як «певний (спотворений) стан взаємовідносин держави та суспільства», як маніпуляцію політичних інститутів, як одну із функціональних норм авторитарних режимів форм тощо. Врешті-решт дослідниця зазначає, що це поняття ґрунтується на таких елементах, як нелегітимність, використання можливостей і повноважень, якими наділені носії публічної влади, можливість досягнення певної цілі за рахунок зловживання владою. Саме тому політична корупція – це нелегітимне використання владного положення для досягнення політичних (збереження влади, її отримання, розширення повноважень) або особистих цілей» [4, с. 10]. Отже, саме політична корупція, її «вплетення» в політико-управлінське середовище засвідчує неефективність влади, її недієздатність. Зазначимо, що політична корупція має чотири основних смислових нюанси, зокрема, незаконні дії у сфері політики (наприклад, хабарництво); другий нюанс пов'язаний безпосередньо з державною практикою, причому може бути легальним, однак мати неетичний характер. Третій аспект пов'язаний із конфліктом інтересів у посадових осіб. І в останньому аспекті фіксується визначення, що належить до політичних дій, які не відповідають інтересам суспільства [22, р. 11]. Отже, політична корупція

є складником усіх політичних практик; вона в них немовби «вмонтована», вичурно приховуючись під привабливою обгорткою (щось на кшталт гонорарних політичних практик).

Незважаючи на різні підходи в науковому дискурсі до визначення терміна «політична корупція», можна виокремити її загальні специфічні риси. Зокрема, політична корупція – це, по-перше, не повсякденний практичний досвід людини, основною її функціональною сферою є царина політики, зокрема державне та регіональне управління. По-друге, поняття політичної корупції тісно пов'язане з поняттям «клієнтізм» (одна з форм організації суспільства, в якому суспільні зв'язки вибудовуються у формі «клієнт»-«патрон», де спрацьовує правило особистої вірності, лояльності). По-третє, політична корупція характеризується латентністю (прихованістю, неоприявленістю). По-четверте, далеко не завжди політична корупція має чітко виражене матеріальне втілення – або у вигляді конкретно зумовленого грошового еквівалента, або в обсязі певних послуг. По-п'яте, політична корупція – це «елітарна», або «елітно-владна» корупція, яка передбачає, що особи, які обіймають найвищі державні посади (як призначені, так і обрані), використовують довірені їм ресурси влади не в інтересах суспільства, а в особистих, корисливих цілях для свого політичного збагачення, оскільки суб'єкти правопорушень мають високий соціальний статус. Водночас суб'єкти політичної корупції з огляду на їх статус і можливості можуть формувати правове поле, цілеспрямовано «закладаючи» в нього можливості для подальших корупційних дій, створюючи «правові лакуни», «обхідні шляхи» тощо. По-шосте, політична корупція залежить від конкретно-історичного типу суспільства, тих цінностей, на яких воно ґрунтується.

Безперечно, поняття «політична корупція» безпосередньо пов'язане з концептом «антикорупційна політика». Вітчизняні науковці В. Василевич, Т. Василевська, В. Нестерович, Е. Расюк, А. Савченко, В. Федоренко [6], А. Новак [16] розробили комплекс наукових праць із питань антикорупційної політики держави та запропонували власну методологію дослідження формування основ антикорупційної політики. Науковцями НАДУ при Президентові України І. Рейтеровичом, М. Стадником, С. Телешуном [15] проведено дослідження з питань формування та реалізації державної антикорупційної політики і запобігання корупції на державній службі. Ефективність заходів, спрямованих на протидію корупції, безпосередньо залежить від діагностики корупції як соціального явища на основі дослідження природи, характеристик, зразків і внутрішньої структури корупції, оскільки корупційна діяльність, будучи об'єктивною формою практики, не може існувати у вакуумі. Це соціальна дія, яку варто розглядати у зв'язку з соціальними відносинами між людьми і в певному історичному контексті. У цьому є важливим не тільки досліджувати змістовне наповнення антикорупційної політики в Україні, але і діагностувати, наскільки запропоновані державою механізми протидії корупції досягають кінцевих результатів. Якось в одного китайського мудреця спитали: «Як зробити каламутну воду прозорою?» Він відповів: «Просто припинити її каламутити». Його відповідь може стати найкращою порадою українським нововладцям щодо того, як зробити так, щоб робота новостворених антикорупційних органів стала ефективною: «Просто самим перестати красти й брати хабарі».

На наш погляд, антикорупційна політика – це сукупність державних заходів, спрямованих на протидію девіантної поведінки посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, спрямованого на задоволення особистих матеріальних або інших інтересів із використанням свого становища, мінімізацію її наслідків і профілактику відхилень дій чиновників від їхніх формальних обов'язків. Антикорупційна політика виступає не просто стратегією і тактикою повсюдного наступу проти цієї важкої форми посадової злочинності, але постає специфічними напрямками послідовної теоретичної розробки та практичної реалізації спеціальних заходів. У найбільш повному вигляді вони розглядаються в роботах В. Лунєєва [11, с. 20–27]. Серед них на пріоритетному першому місці знаходиться розвиток світоглядно-ментальних антикорупційних передумов подолання корупційної терпимості. До тих пір, поки громадська думка не подолає болючої української толерантності до корупційного акта, боротьба з хабарництвом в Україні – безрезультатна. На другому місці за пріоритетною значущістю виступає інституційно-організаційна діяльність, цілеспрямовано підпорядкована завданню подолання корупційних деформацій публічно-державної служби. Третє місце займають спеціальні дії з антикорупційного моніторингу нормативно-правової бази, ретельне відстеження і відфільтрування корупціогенних нормативних статей засобами правової експертизи.

Отже, антикорупційна політика – це постійно здійснювана діяльність державних органів, яка здійснюється в тісній співпраці з інститутами громадянського суспільства, зорієнтована на запобігання та боротьбу з корупцією в системі державного управління та з метою виявлення корупційних злочинів, впровадження дієвих механізмів боротьби з корупцією, підвищення суспільної свідомості та впровадження етичних стандартів поведінки державних управлінців.

Як засвідчує досвід західних країн, що саме системний підхід до боротьби з корупцією потребує належної інституціоналізації цього процесу. Важливими є постійне проведення оцінки стану справ із корупцією, моніторинг реалізації державної антикорупційної політики, формування світогляду несприйняття корупції. Ці заходи вказують на оцінку суспільством довіри до державної служби та її ефективності. Оцінка має здійснюватися неурядовими організаціями та громадськими об'єднаннями.

Отже, виходячи з різноваріативних, багаторівневих характеристик феномена «корупція», його зв'язку з поняттями «корупційність», «політична корупція» та «антикорупційна політика», пропонується розглядати їх як семантично споріднені, інваріантні за формою поняття, які мають певні смислові відмінності: з одного боку, можна виокремити більш близькі термінологічні ряди «корупція-корупційність» та «політична корупція – антикорупційна політика», а з іншого – розкрити їх змістовне наповнення: в першому випадку домінуючою характеристикою є процес «підкуп-продажність», що закріплюється в певному способі мислення, стилі поведінки, а в другому цариною їх функціональності виступає політико-управлінське середовище, де відстежується використання посадовою особою, громадським чи політичним діячем прав, пов'язаних із його посадою, з метою особистого збагачення. Натомість антикорупційна політика – це система державних заходів щодо запобігання та протидії корупції серед осіб органів державної влади, спрямованих на мінімізацію її наслідків і профілактику девіантної поведінки чиновників.

Література:

1. Александровская С.В. Антикоррупционная концепция в праве Древнеримской Республики (V–I вв. до н. э.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2004. 247 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/antikorrupcionnaja-konceptsiya-v-prave-drevnerimskoj-respubliki.html>
2. Алексеев С. В. Коррупция в переходном обществе: Социологический анализ : автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 . Новочеркасск, 2008. 49 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
4. Гошовська В. А. Політична корупція як об'єкт наукового дослідження. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. Держава та регіони. Серія: Державне управління.* 2018. № 2 (62). С. 4–11.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book3178/>
6. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування : монографія / автор. кол.; В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко (кер.) та ін.; за ред. проф. Ю.В. Ковбасюка і проф. В.Л. Федоренка. Київ : Вид.-во Ліра-К, 2016. 524 с.
7. Энциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
8. Закон України «Про запобігання корупції». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
9. Корумпована людина поширює сморід, – Папа Франциск. URL: <https://credo.pr/2017/06/184556>
10. Лепісевич П.М. Козацька держава і право : навчальний посібник з історії держави і права України / П.М. Лепісевич, І.Я. Терлюк. Львів : Край, 2005. 136 с.
11. Лунеев В.В. Коррупция в России. *Государство и право.* 2007. № 11. С. 20–27.
12. Наумов, А. Коррупция: причины возникновения, влияние и методы борьбы. *Мировое и национальное хозяйство.* 2009. № 1 (8). URL: <https://mirec.mgimo.ru/2009-01/korruptsiya-prichiny-vozniknoveniya-vliyaniya-i-metody-borby2>
13. Новак А. Принципи формування національної антикорупційної політики. *Публічне адміністрування: теорія та практика.* 2017. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2017_1_5.
14. Перцов Э.П. Искусство брать взятки. Рукопись, найденная в бумагах Тяжалкина, умершего Титулярного Советника. Санкт-Петербург : В Типографии Н. Греча, 1830. XI. 74 с.
15. Публічна політика та суспільні зміни в Україні в контексті євроінтеграції : монографія / авт. кол. : С.О. Телешун, С.В. Ситник, І.В. Рейтерович, О.Г. Пухкал та ін. ; за заг. ред. С.О. Телешуна, д-ра політ. наук, проф. Київ : НАДУ, 2017. 248 с.
16. Роуз-Аккерман Сьюзан. Коррупция и государство: Причины, следствия, реформы / Пер. с англ. О.А. Алякринского. Москва : Логос, 2010. 356 с.
17. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарупа. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с.
18. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Т. 4. Київ : Наукова думка, 1970–1980. 840 с.
19. Цицерон М.Т. Речи. Речь против Гая Верреса. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1267350002>
20. An Investigation of the Influence of the Worldwide Governance and Competitiveness on Accounting Fraud Cases: A Cross-Country Perspective / Rabea S., Judit O., Jozsef P., Domician M. *Sustainability.* 2018. Vol. 10. № 3. P. 1–11. URL: <https://ideas.repec.org/a/gam/jsusta/v10y2018i3p588-d133391.html>
21. Graycar A. Corruption: Classification and analysis. *Policy and Society.* 2015. Vol. 34. № 2. P. 87–96.
22. Grossman M. Political Corruption in America: An Encyclopedia of Scandals, Power, and Greed . Grey House Publishing; 2nd Edition. 2008. 738 p.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.28>

УДК 338.124.4:614.4(73)

Серьогіна Наталія,

orcid.org/0000-0002-4491-4723

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри публічного управління та адміністрування

Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

УРОКИ ВЕЛИКОЇ ДЕПРЕСІЇ США В ПОДОЛАННІ КРИЗИ КОРОНАВІРУСНОЇ ІНФЕКЦІЇ COVID-19

У статті на основі методології державного управління проведено теоретико-методологічний аналіз впливу Великої депресії США на зайнятість та національну безпеку. На основі ретроспективного аналізу проведено порівняння Великої депресії з теперішньою економічною кризою в США в частині забезпечення продуктивної зайнятості та її впливу на національну безпеку, що дало змогу встановити зв'язки між історичними уроками та сьогоденням. Помічено, що наслідки коронавірусної пандемії негативно впливають не тільки на економіку США, але й на економічне зростання інших держав світу та світову економіку загалом. Зазначено, що за прогнозами експертів МВФ, втрати світової економіки через пандемію коронавірусу можна прирівняти з наслідками Великої депресії. Наголошено, що в розгортанні історичних подій Великої депресії можна простежити аналогічний сучасним реаліям у США перебіг явищ, пов'язаних з асиметричним збагаченням невеликої когорти крупних капіталістів (олігархів) на фоні тотального зубожіння більшості американців – представників середніх і бідних прошарків суспільства. Актуалізована теоретична та практична значущість результатів дослідження, зокрема, на основі проведеного аналізу, наголошено, що рівень безробіття є найбільш прийнятним показником, за яким можна зробити висновки щодо перебування країни в стані депресії. Визначено відмінність у кризах теперішній (паніка і крах на американському фондовому ринку; поширення коронавірусної інфекції COVID-19) і Великої депресії (принцип «золотий стандарт», якого в минулому дотримувався уряд США в системі фінансування з державного бюджету, дефляцію та відсутність будь-якої реальної антикризової фінансової чи грошової політики та ін.). Зроблено висновок, що погляди сучасних американських науковців на аналогії і відмінності в станах зайнятості та безробіття в США в період Великої депресії та теперішньої економічної кризи, оцінки експертів і фахівців щодо наслідків їх впливу на економіку, інші сфери суспільного життя американців неоднозначні. Більшість із них обстоюють точку зору, що теперішня економічна криза є найбільшою у повоєнний період історії США, аргументуючи її безпрецедентним підвищенням рівня безробіття, погіршенням базових показників економічного та соціального розвитку.

Ключові слова: державне управління, національна безпека, продуктивна зайнятість, безробіття, Велика депресія.

Serohina Nataliia. Lessons from the Great Depression of the United States in overcoming the crisis of coronavirus infection COVID-19

The article, based on the methodology of public administration, conducted a theoretical and methodological analysis of the impact of the Great Depression on employment and national security. A retrospective analysis compares the Great Depression with the current economic crisis in the United States in terms of productive employment and its impact on national security, making it possible to establish links between historical lessons and the present. It is noted that the consequences of the coronavirus pandemic have a negative impact not only on the US economy, but also on the economic growth of other countries and the world economy as a whole. It is noted that according to IMF experts, the losses of the world economy due to the coronavirus pandemic can be equated with the consequences of the Great Depression. It is emphasized that the unfolding of historical events of the Great Depression can be traced similar to modern realities in the United States to the asymmetric enrichment of a small cohort of large capitalists (oligarchs) against the background of total impoverishment of the vast majority of middle and poor Americans. The theoretical and practical significance of the results of the study was updated, in particular, on the basis of the analysis, it was emphasized that the unemployment rate is the most acceptable indicator from which to draw conclusions about the country's depression. The differences between the current crises (panic and collapse of the US stock market; the spread of coronavirus infection COVID-19. Simultaneously) and the Great Depression (the "gold standard" – what real anti-crisis fiscal or monetary policy, etc.). It is concluded that the views of modern American scholars on the analogies and differences in employment and unemployment in the United States during the Great Depression and the current economic crisis, the assessments of experts and experts on their impact on the economy, other areas of American public life are ambiguous. The vast majority of them argue that the current economic crisis is the greatest in the postwar period of US history, arguing its unprecedented rise in unemployment, deteriorating basic indicators of economic and social development.

Key words: public administration, national security, productive employment, unemployment, Great Depression.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реалії сьогодення, які характеризуються тотальним охопленням країн світу пандемією коронавірусної інфекції COVID-19, яка на тлі перманентних глобальних фінансово-економічних криз призводить до суттєвих потрясінь на ринку праці, зменшення рівня повної зайнятості та підвищення безробіття. В Енциклопедії з Великої депресії [1] зазначається, що кожного разу, коли рівень безробіття в США різко зростає, в американців з'являються панічні настрої та побоювання, що «важкі часи» Великої депресії можуть повернутися. Дійсно, в сучасних умовах різко зріс інтерес американців до подій 1920-х і 1930-х, зростає кількість запитів із боку засобів масової інформації до науковців, дослідників, які спеціалізуються на епосі Великої депресії щодо оцінки ними ймовірності настання нині подібної депресії.

Цим і зумовлюється **актуальність** проведення ретроспективного аналізу Великої Депресії в США та зіставлення із сучасними реаліями на тлі всесвітньої пандемії, що дає змогу висвітлити вплив економічної кризи на національну безпеку та зайнятість населення, що нерозривно пов'язано з подальшим соціально-економічним розвитком та національною безпекою.

Мета розвідки – дослідити Велику депресію США, встановити зв'язки між історичними уроками та сьогоденням у подоланні кризи коронавірусної інфекції COVID-19.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У березні 2020 р. президент Д. Трамп, реагуючи на виклики теперішньої економічної кризи, підписав *Закон про заходи щодо підтримки економіки*, обсяг фінансування яких становив понад 2 трлн дол. США. Метою цього закону є мінімізація загрози економіці США від наслідків пандемії коронавірусної інфекції. На реалізацію заходів цього законодавчого акта передбачається спрямувати 1,6 трлн дол. США. Зокрема, проводяться виплати дорослим громадянам країни в розмірі 1200 дол. США та дітям – 500 дол. США на одну особу. Приблизно 250 млрд дол. США виділено на *Державну програму страхування на випадок безробіття* та 350 млрд дол. США – надання допомоги малим підприємствам на недопущення масових звільнень із роботи. У квітні 2020 р. Сенат США прийняв новий пакет фінансової підтримки економіки в обсязі майже 500 млрд дол. США. Як повідомляє *Washington Post*, такі обсяги фінансування, виділеного урядом США на виконання заходів підтримки національної економіки, є найбільшими в історії США. Ставиться питання щодо повної зміни законодавчих заходів підтримки економіки, прийнятих під час фінансової кризи 2008 р. [2; 3].

Доречно зауважити, що наслідки коронавірусної пандемії негативно впливають не тільки на економіку США, але й на економічне зростання інших держав світу та світову економіку загалом. Так, за прогнозами експертів МВФ, втрати світової економіки через пандемію коронавірусу можна порівняти з наслідками Великої депресії. Медіакомпанія Блумберг (Bloomberg L.P.), світовий провайдер фінансової інформації, повідомила, що в 2020–2022 рр. пандемія коронавірусу може уповільнити зростання світової економіки на понад 5 трлн дол. США, що перевищує річний обсяг виробництва Японії. К. Шостак, що керує американським фондом *Principal Global Investors*, стверджує, що глобальні економічні збитки від пандемії коронавірусу, які за його оцінками, в 2020–2021 рр. перевищать 12 трлн дол. США, будуть більшими за втрати світової економіки протягом економічних криз 2008 р. і 2010 р., разом взятих [4].

Якщо звернутися до розгортання історичних подій Великої депресії, то можна простежити аналогічний сучасним реаліям у США перебіг явищ, пов'язаних з асиметричним збагаченням невеликої когорти крупних капіталістів (олігархів) на фоні тотального зубожіння більшості американців – представників середніх і бідних прошарків суспільства. Так, у роки тодішньої кризи стрімко збільшували свої статки представники великого бізнесу, капіталісти цієї країни, а доходи американців соціальних груп середнього класу та соціально вразливих осіб, які в умовах тотального безробіття та бідності відчайдушно намагались фізіологічно вижити, навпаки, зменшувалися.

На думку С. Вудбері, професора економіки Мічиганського державного університету, рівень безробіття є найбільш прийнятним показником, за яким можна зробити висновки щодо перебування країни в стані депресії. Згідно з даними *Національного бюро економічних досліджень* (The National Bureau of Economic Research), найвищого рівня цей показник сягнув під час Великої депресії в США в травні 1933 р. – 25,6% (див. рис. 1) [5].

Дані Бюро статистики праці також свідчать, що у квітні 2020 р. понад 23 млн американців отримали статус безробітного (14,7%), що було зумовлено карантинном, запровадженим із метою протидії поширенню коронавірусної інфекції COVID-19. Наслідками цього були значні обмеження та призупинення економічної діяльності в багатьох сферах національної економіки. Як це можна побачити на рис. 1, рівень безробіття тільки двічі в повоєнній історії США перетинав 10-відсоткову межу: у грудні 1982 р. та жовтні 2009 р. Темпи зростання рівнів безробіття, які лише за 2 місяці зросли з 3,5% до 14,7% (в 4,2 раза), є безпрецедентними в сучасній історії США. Для порівняння, в період Великої депресії таких темпів зростання безробіття не спостерігалось – рівні безробіття підвищувалися рівномірно протягом півтора року (див. рис. 2).

Рис. 1. Рівні безробіття в США в роки Великої депресії (1929–1942 рр.) порівняно з повосиним періодом (1948–2020 рр.), у % [5]

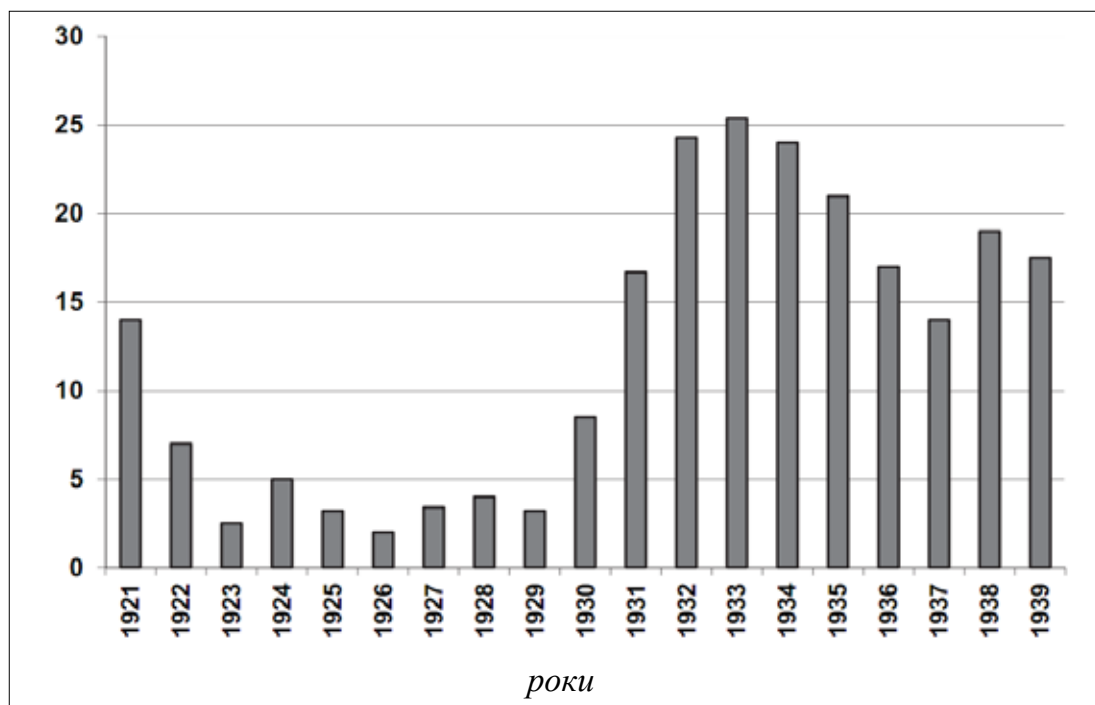

Рис. 2. Показники рівнів безробіття в США в 1921–1939 роках, у % [6, с. 13]

Кількість безробітних американців у 1933 р. сягнула 12,8 млн осіб, або понад 25% загальної чисельності зайнятих. Такі темпи зростання безробіття підпадають, як зазначають окремі американські економісти, під ознаки, за якими визначають стан депресії в економіці. Натомість у Бюро статистики праці на підставі результатів опитування, проведеного в домогосподарствах, стверджують, що реальний рівень безробіття в країні становить приблизно 19,7%. У Бюджетному управлінні Конгресу США показники безробіття розглядають здебільшого як «жахливий спад», аніж «повноцінну депресію», а також прогнозують, що рівень безробіття наприкінці 2020 р. становитиме 11,7%, а в 2021 році – 10,1% [5].

У серпні 2020 р. приблизно 30 млн американців отримали виплати з безробіття за різними федеральними програмами. За повідомлення Департаменту праці США в серпні було створено 1,4 млн робочих місць, що на 0,3 млн менше порівняно з липнем 2020 р. Разом із тим розміри заробітної плати 11 млн працівників

є нижчими порівняно з допандемічним періодом. Іншими словами, роботодавці працевлаштовують працівників повільнішими темпами: мільйони американців все ще залишаються без роботи [6].

Ще одним показником оцінки ринку праці є співвідношення «зайнятість-населення» («employment-population» ratio) – показник, яким вимірюють частку зайнятих осіб у загальній чисельності населення. У квітні 2020 р. в США він становив 51,3%, що є найнижчим показником у країні, починаючи з 1948 р., відколи було введено сучасну статистику ринку праці. Цей показник вимірює зайнятість усього дорослого населення, тоді як поданий на рис. 1 показник рівня безробіття (14,7% у квітні) вимірює тільки тих осіб, хто може працювати та активно шукає роботу.

Майже половина населення США, що визначає частку дорослих американців, не працює. Економісти вважають, що цей показник відрізняється від показника рівня безробіття, який охоплює тільки осіб, що перебувають у пошуку роботи, а отже, не включає в себе багатьох американців, які не шукають роботу під час пандемії.

Відмінність у кризах теперішній і Великої депресії можна спостерігати у факторах, які їх спричинили. Так, паніку і крах на американському фондовому ринку та поширення коронавірусної інфекції COVID-19 можна зарахувати до стихійних факторів цих криз. Водночас принцип «золотий стандарт», якого в минулому дотримувався уряд США в системі фінансування з державного бюджету, дефляція та відсутність будь-якої реальної антикризової фінансової чи грошової політики та ін., навпаки, є факторами людськими. Точніше, вони є результатом політики невтручання держави в економіку (*laissez-faire*), яку в ті роки проводила адміністрація США під керівництвом президента Герберта Гувера. Економісти звертають також увагу на те, що перші роки Великої депресії застали зенацька уряд США, який тоді ще не мав у своєму розпорядженні багатьох економічних важелів впливу. У реаліях сьогодення федеральні чиновники з метою запобігання подальшому розгортанню негативних наслідків коронавірусного інфекційного захворювання вжили таких рішучих і порівняно радикальних заходів, як запровадження різних програм кредитування малих підприємств, збільшення обсягів допомоги по безробіттю і прямих виплат громадянам тощо [7].

П. Темін, історіограф з економіки з Массачусетського інституту, слушно підкреслює, що 1920-х роках уряд США «мав набагато меншу економічну гнучкість» у збільшенні фінансування. Згідно з дотримуваним урядом у ті роки принципом «золотого стандарту» обсяги фінансування мали підтверджуватися еквівалентною вагою золота. Нині адміністрація США має набагато більшу гнучкість у взаємодії банків і держави щодо стабілізації економіки. Так, законодавцями розроблено проекти законів щодо допомоги в рефінансуванні юридичних осіб, отриманні фізичними особами іпотечних кредитів, які мають уповільнити темпи зростання безробіття, настання інших негативних наслідків економічної кризи. Втім, деякі американські економісти і фінансисти звертають увагу на неефективність цих механізмів, застосування державою яких може призвести до збільшення державного дефіциту. Вони аргументують, що теперішній економічний спад не призведе до голоду населення як у роки Великої депресії: нині американці в найбільш скрутному матеріальному становищі можуть вдатися хіба що до розпродажу власних речей через eBay – аукціони, магазини в мережі Інтернет [8].

Нині в США на тлі пандемії спостерігається безпрецедентне зростання психічних захворювань американців. Уряд США розглядає питання виділення фінансування на психологічну підтримку осіб, схильних до депресії, пов'язаної з втратою роботи, та медиків, яким довелося боротися з пандемією. Зазначається, що економічна криза в США, зумовлена пандемією COVID-19, призвела не тільки до безпрецедентного збільшення безробіття, спаду економічної та соціальної активності, але і до появи в більшості американців симптомів депресії, тривожності та страху, які, як стверджують психіатри, посилилися в період режиму самоізоляції. Це підтверджують результати опитування, проведеного в червні 2020 р. Центром із контролю і профілактики захворювань в США: понад 50% респондентів вказали, що стрес від пандемії вплинув на їхнє психічне здоров'я; 30% респондентів повідомили про симптоми тривоги, депресії; понад 20% медпрацівників замислювалися про самогубство під час піку епідемії. Психіатри застерігають, що психологічні проблеми, спричинені пандемією, можуть мати протягом багатьох років серйозні наслідки, якщо не вжити заходів щодо їх усунення та запобігання [9]. Якщо провести паралелі між подіями Великої депресії та теперішньої економічної кризи в США, то можна виявити певні аналогії: в обох випадках американці були значною мірою деморалізовані, психологічно «паралізовані» через втрату роботи, яка приносила їм дохід.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Нині сповна очевидним є той факт, що внаслідок пандемії коронавірусної інфекції та пов'язаних із нею політичних процесів, інспірованих певною мірою Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), світова економіка зазнає серйозних трансформацій і глобального переформатування структур споживання. Економіка США, інших розвинутих країн

світу, які створено в «золоте століття глобалізації», її кон'юнктура, зв'язки демонструють свою неефективність, а національна безпека – неочікувану вразливість. Ймовірно, вирішити ці питання простими, «косметичними» заходами державної політики не вдасться – потрібні системні трансформації, нові моделі взаємодії у сферах економіки і національної безпеки. Резонним видається очікування, що США та інші розвинені країни світу вдадуться найближчим часом до пошуку нових, інноваційних моделей ринку праці, зайнятості населення та механізмів зменшення безробіття.

Встановлено, що погляди сучасних американських науковців на аналогії і відмінності в станах зайнятості та безробіття в США в період Великої депресії та теперішньої економічної кризи, оцінки експертів і фахівців щодо наслідків їх впливу на економіку, інші сфери суспільного життя американців неоднозначні. Більшість обстоюють точку зору, що теперішня економічна криза є найбільшою у повенний період історії США, аргументуючи її безпрецедентним підвищенням рівня безробіття, погіршенням базових показників економічного та соціального розвитку.

Література:

1. Encyclopedia of the Great Depression / in 2 Vol. / [Ed. by Robert S. McElvaine]. USA: New York: Macmillan Reference, 2004. 544 p.
2. Госдолг США достиг рекордной величины. *Газета.ru*. 2020. 23 апр. URL: https://www.gazeta.ru/business/news/2020/04/23/n_14331541.shtml.
3. США потратят \$2 трлн на борьбу с коронавирусом. *Газета.ru*. 2020. 25 апр. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2020/03/25_a_13021189.shtml
4. Американский аналитик не исключил наступление сравнимого с Великой депрессией кризиса. *Газета.ru*. 2020. 25 июня. URL: https://www.gazeta.ru/business/news/2020/06/25/n_14589961.shtml.
5. Iacurci G. Unemployment is nearing Great Depression levels. Here's how the eras are similar – and different. *CNBC.com*. 2020. June 10. URL: <https://www.cnbc.com/2020/05/19/unemployment-today-vs-the-great-depression-how-do-the-eras-compare.html>.
6. Powell Says Rates Are Likely to Stay Low for Years. *The New York Times*. 2020. Sept. 15. URL: <https://www.nytimes.com/live/2020/09/04/business/stock-market-today-coronavirus#jobs-report-august-2020>.
7. Cohen P. Unemployment Claims Show Layoffs Continue to Batter Economy / P. Cohen, G. Friedman. *The New York Times*. 2020. Sept. 3. URL: <https://www.nytimes.com/2020/09/03/business/economy/unemployment-claims.html?searchResultPosition=1>
8. Duhigg Ch. Depression, You Say? Check Those Safety Nets. *The New York Times*. 2008. March 23. URL: <https://www.nytimes.com/2008/03/23/weekinreview/23duhigg.html>.
9. Почему американцы начали впадать в депрессию. *Газета.ru*. 2020. – 12 сент. URL: https://www.gazeta.ru/lifestyle/style/2020/09/a_13248248.shtml.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.29>

УДК 719(438)(091)

Степанюк Софія,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК

У статті пропонуються аналіз законодавства з охорони та збереження пам'яток та огляд основних державних пам'яткоохоронних інституцій Польщі. Проаналізовано закон «Про охорону і збереження пам'яток» від 23 липня 2003 р. та його подальші доповнення. Розглядаються державні реєстри об'єктів культурної спадщини, способи внесення пам'яток до реєстрів та ефективність останніх. Виявлено, що основною та найефективнішою формою захисту є запис до Реєстру пам'яток (нерухомих, рухомих чи археологічних), який робиться на підставі адміністративного рішення воєводського хранителя пам'яток. Показано еволюцію та механізм дії інституту Генерального хранителя пам'яток та воєводських хранителів пам'яток.

Встановлено, що основну діяльність з охорони та збереження пам'яток покладено на Міністерство культури й національної спадщини, а саме: Генерального хранителя пам'яток, Департамент охорони пам'яток та Департамент культурної спадщини.

Розкрито функції Департаменту охорони пам'яток, серед яких: розробка національної програми охорони та збереження пам'яток та контроль її виконання; координація та контроль за діяльністю воєводських хранителів пам'яток; надання субсидій на проведення консерваційно-реставраційних або будівельних робіт на історичних будівлях; фінансування археологічних досліджень за кошти Міністерства; перевірка стану збереження пам'яток; опрацювання заявок на нагороди за археологічні знахідки; проведення рекламних та освітніх заходів щодо охорони пам'яток та догляду за пам'ятками; ведення Переліку скарбів національної спадщини та Національного реєстру нематеріальної спадщини. З'ясовано, що Департамент культурної спадщини опікується рухомими та нематеріальними об'єктами культурної спадщини. Його діяльність поширюється, зокрема, на діяльність, пов'язану з управлінням музеями та музейними експонатами, а також догляд національних пам'яток за кордоном та здійснення постійних вишанувань пам'яті в місцях національної пам'яті.

Зазначено, що в підпорядкуванні Міністерства культури й національної спадщини знаходиться науковий Інститут національної спадщини, який здійснює надання експертної підтримки міністерству та фахової допомоги в оновленні та публікації реєстрів пам'яток, підтримки у формуванні поглядів міністра та низку інших завдань.

Ключові слова: Республіка Польща, охорона пам'яток, хранитель пам'яток, Міністерство культури й національної спадщини, Реєстр цінностей національної спадщини, Державний реєстр пам'яток, Муніципальний реєстр пам'яток, Національний інститут спадщини.

Stepaniuk Sofia. Polish experience of public administration in the field of monument protection

The article offers an analysis of the legislation on the protection and preservation of monuments and an overview of the main state monument protection institutions in Poland. The Law "On Protection and Preservation of Monuments" of July 23, 2003 and its subsequent amendments were analyzed. State registers of cultural heritage sites, methods of including monuments in the registers and the effectiveness of the latter are considered. It was found that the main and most effective form of protection is an entry in the Register of Monuments (immovable, movable or archaeological), which is made on the basis of an administrative decision of the voivodship custodian of monuments. The evolution and mechanism of action of the institute of the General Keeper of Monuments and Voivodeship Keepers of Monuments are shown.

It is established that the main activity for the protection and preservation of monuments is entrusted to the Ministry of Culture and National Heritage. Namely, its General Keeper of Monuments, the Department of Monument Protection and the Department of Cultural Heritage.

The functions of the Department of Monument Protection are disclosed, including: development of a national program for the protection and preservation of monuments and control of its implementation; coordination and control over the activities of voivodship custodians of monuments; providing subsidies for conservation and restoration or construction work on historic buildings; financing of archeological research at the expense of the Ministry; checking the status of preservation of monuments; processing applications for awards for archaeological finds; conducting advertising and educational activities for the protection of monuments and care for monuments; maintaining the Register of National Heritage Treasures and the National Register of Intangible Heritage. It has been established that the Department of Cultural Heritage takes care of movable and intangible cultural heritage sites. Its activities include activities related to the management of museums and museum exhibits, as well as the maintenance of national monuments abroad and the implementation of permanent commemorations in places of national memory.

It is noted that the National Heritage Research Institute provides expert support and professional assistance to the Ministry of Culture and National Heritage in updating and publishing registers of monuments, support in forming the Minister's views and a number of other tasks.

Key words: Republic of Poland, protection of monuments, custodian of monuments, Ministry of Culture and National Heritage, Register of National Heritage Values, State Register of Monuments, Municipal Register of Monuments. National Heritage Institute.

Необхідність вивчення успішного досвіду зарубіжних країн у сфері управління культурною спадщиною буде для українців актуальною доти, доки ми не напрацюємо власний. А досвід Польщі для нас актуальний ще й тому, що це постсоціалістична країна, якій після розвалу Радянського Союзу теж потрібно було популяризувати власну культурну спадщину, підвищити рівень культури споживання пам'яток.

До цього часу тема не знайшла широкого відображення в науці. Заслуговує на увагу стаття кандидата юридичних наук Тамари Мазур та доктора історичних наук Івана Мищака, що являє собою порівняльний аналіз пам'ятоохоронного законодавства України та Польщі [1]. Тема нинішньої статті знайшла в статті Т. Мазур та І. Мищака часткове висвітлення. Більше уваги організації пам'ятоохоронної справи Польщі приділили Леонід Прокопенко та Ксенія Гевель у статті «Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС», де аналізують історію та сучасність збереження культурної спадщини Польщі та Великобританії [2]. Ще одна стаття Ксенії Гевель присвячена зіставленню механізмів збереження культурної спадщини в колишніх країнах соціалістичного табору, таких як Румунія, Болгарія, Словаччина і, зокрема, Польща [3].

У цій статті переслідується мета подати якнайширший огляд польських державних пам'ятоохоронних органів та законодавства у сфері охорони та захисту пам'яток.

Охорона пам'яток Республіки Польща регламентується Законом «Про охорону і збереження пам'яток» від 23 липня 2003 р. [5]. Польське законодавство розділяє поняття охорони пам'яток та збереження пам'яток. Охорона пам'яток здійснюється державними органами, натомість збереженням пам'яток займаються переважно їхні власники та користувачі. Такий підхід до питання охорони пам'яток є імітацією німецьких законодавчих моделей [4, с. 3].

Управління культурною спадщиною в Республіці Польща передбачає діяльність органів державної адміністрації з метою:

- забезпечення правових, організаційних та фінансових умов, що уможливають постійне збереження пам'яток, а також їх розвиток та утримання;
- запобігання таким небажаним явищам, як знищення та неналежне використання пам'яток, їх крадіжки, зникнення, незаконний експорт за кордон;
- контроль за станом збереження та призначенням пам'яток;
- врахування пам'ятоохоронних завдань у процесі планування, просторового розвитку та формування навколишнього середовища.

Відповідно до Закону існує п'ять форм охорони пам'яток:

- внесення до Реєстру пам'яток;
- внесення до Переліку скарбів національної спадщини;
- визнання пам'яткою історії;
- створення культурного заповідника;
- встановлення охоронних вимог у комплексному плані просторового розвитку громади або в рішенні про планування і забудову території [5].

Основною та найефективнішою формою захисту є запис до Реєстру пам'яток (нерухомих, рухомих чи археологічних), який робиться на підставі адміністративного рішення воєводського хранителя пам'яток. Реєстр включає об'єкти надзвичайної вартості, які відрізняються, наприклад стилістикою, просторовою композицією, автентичністю, унікальністю, історією, пов'язаною з особистістю автора тощо. Вони перебувають під суворим пам'ятоохоронним захистом, тобто власник під страхом покарання зобов'язаний отримати дозвіл воєводського пам'ятоохоронного органу майже на всі роботи та заходи, що виконуються в пам'ятці або навколо неї. З іншого боку, існує можливість співфінансування робіт на пам'ятці, внесених до Реєстру (наприклад, за рахунок субсидії міністра культури та національної спадщини, воєводського консерватора пам'яток або органів місцевого самоврядування), та звільнення від податків (на нерухоме майно, сільське господарство, ліс, спадщину та дарування).

Найціннішим пам'ятником та культурним заповідником країни Президент Республіки Польща може присвоїти звання історичної пам'ятки. Однак цей титул є в основному статусним і не передбачає жодного додаткового захисту. Однак це дозволяє полегшити доступ до субсидій та популяризує пам'ятку [6].

Також існують муніципальні реєстри пам'яток. Це реєстри пам'яток, що ведуться війтами територіальних громад (гмін) або бургомістрами і мерами міст. Вони містять нерухомі пам'ятки, вписані до воєводського реєстру пам'яток, і інші нерухомі об'єкти культурної спадщини, визначені війтом (бургомістром, мером) і погоджені воєводським хранителем пам'яток. Це пам'ятки, значущі для місцевого культурного ландшафту, але не внесені до державного Реєстру пам'яток, а також пам'ятки регіонального характеру. Наприклад, прості дерев'яні будівлі, залишки фільварків, давні промислові споруди, каплиці, хрести та природоохоронні фігури тощо. Місцеві переписи пам'яток, що зберігалися з 1950-х рр., мали лише інвентаризаційний характер. Єдиною формою їх охорони були відповідні положення місцевого плану просторового розвитку громади, для підготовки яких записи були вихідним матеріалом. Ситуацію змінила поправка до Закону з 18 березня 2010 р., яка також внесла зміни до деяких інших актів, включаючи Закон «Про будівництво». Нині охорона пам'яток, включених до муніципального реєстру пам'яток, враховується не лише в місцевому плані просторового розвитку, але й у вигляді відповідних положень рішення про умови забудови, визначення місця інвестиції державного призначення, інвестицій у дороги, розташування залізничної лінії або здійснення інвестицій в аеропорт громадського користування. Найважливіша, однак, зміна – це необхідність погодження дозволу на будівництво (реконструкцію, прибудову, знесення) з регіональним зберігачем пам'яток, але варто підкреслити, що це зобов'язання покладається на компетентний архітектурний орган, що видає таке рішення, а не на інвестора, і поширюється лише на об'єкти, які не є розташовані в районі, внесеному до реєстру пам'яток. У доповненні 2010 р. не передбачено ані можливості субсидування робіт із пам'яток із записів, ані будь-яких податкових пільг для їхніх власників.

Щодо виконавчої гілки влади, то діяльність з охорони та збереження пам'яток покладена на Міністерство культури й національної спадщини, а саме: Генерального хранителя пам'яток, Департамент охорони пам'яток та Департамент культурної спадщини [7].

Посада Генерального хранителя пам'яток, яку раніше обіймали експерти в галузі, набула політичного змісту. Її обіймає віцеміністр культури і національної спадщини – представник правлячої партії [8]. Нині це заступник держсекретаря Магдалена Гавін [9]. На місцях пам'ятоохоронні функції виконують воєводські управління охорони пам'яток на чолі з воєводськими хранителями пам'яток. Вони приймають рішення щодо внесення пам'яток до державних чи муніципальних реєстрів та проведення будь-яких будівельних робіт із пам'ятками воєводства. Воєводські управління охорони пам'яток формально перебувають у підпорядкуванні безпосередньо Міністерства культури й національної спадщини і Генерального хранителя, а не Департаменту охорони пам'яток (див. рис. 1) [10]. Очільником Департаменту охорони пам'яток своєю чергою є директор департаменту, а не Генеральний хранитель пам'яток [11], хоча на практиці обов'язок координації роботи воєводських хранителів пам'яток спочиває на плечах саме Департаменту.

SCHEMAT PODLEGŁOŚCI WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTKÓW

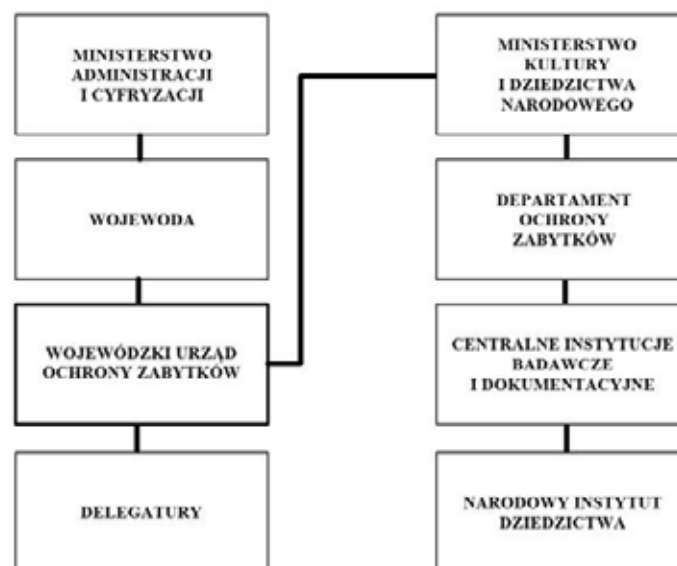

Рис. 1. Схема підпорядкування Воєводського управління охорони пам'яток

Джерело: https://www.wkz.lublin.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=97

До обов'язків Департаменту охорони пам'яток належать:

- виконання та координація виконання завдань, що впливають із політики Ради міністрів у галузі охорони пам'яток;
- розроблення проекту Національної програми охорони та збереження пам'яток та координація і контроль за виконанням цієї програми;
- розроблення, оновлення та реалізація Національного плану охорони пам'яток на випадок збройного конфлікту та кризи;
- ведення адміністративного судочинства відповідно до компетенцій міністра;
- діяльність у цивільному та судово-адміністративному судочинстві, включаючи представництво міністра перед Верховним судом, Вищим адміністративним судом, воєvodськими адміністративними судами та загальними судами згідно з юрисдикцією відповідного департаменту;
- моніторинг основних завдань воєvodських управлінь з охорони пам'яток;
- координація та контроль за діяльністю воєvodських хранителів пам'яток;
- ведення обліку та збір документації щодо домовленостей між воєvodськими хранителями пам'яток із директорами музеїв, компетентними органами територіальних громад та повітів щодо обсягу завдань, доручених охороні пам'яток;
- надання субсидій на проведення консерваційно-реставраційних робіт або будівельних робіт на історичних будівлях, внесених до реєстру пам'яток у рамках програм міністра, фінансування археологічних досліджень за кошти міністерства;
- підготовка аналізів та оцінок щодо функціонування охоронних служб, а також організація, проведення та участь у тренінгах для цих служб;
- підготовка адміністративних рішень, що визначають дебіторську заборгованість міністерства через використання субсидій у надмірному розмірі або із використанням субсидій у надмірному розмірі, в межах компетенції відомства;
- координація питань, пов'язаних із видачею ліцензій на експорт пам'яток;
- перевірка стану збереження пам'яток та правильності застосовуваних адміністративних та консерваційних процедур;
- опрацювання заявок на нагороди за археологічні знахідки;
- опрацювання заявок на отримання премії за археологічні знахідки;
- надання послуг оцінювачам міністра відповідно до компетенції відомства;
- підтримка Ради з охорони пам'яток та Ради з нематеріальної культурної спадщини, що діють при кабінеті міністра;
- підтримка Головного комітету з питань охорони, який діє при Генеральному хранителі пам'яток;
- нагляд за перебігом конкурсів і премій Генерального хранителя пам'яток та Міністра культури і національної спадщини;
- проведення рекламних та освітніх заходів щодо охорони та збереження пам'яток;
- здійснення спільних заходів з охорони пам'яток з урядовими, місцевими, закордонними органами влади;
- виконання повноважень та обов'язків розпорядника Національного фонду охорони пам'яток;
- ведення Переліку скарбів національної спадщини, Національного реєстру нематеріальної спадщини [12].

Департамент культурної спадщини опікується рухомими та нематеріальними об'єктами культурної спадщини. Його діяльність поширюється на:

- ведення організаційних справ, що виникають внаслідок нагляду міністра за музеями та культурними закладами, що діють у сфері політики пам'яті, для яких міністр є організатором або співорганізатором;
- управління музейними експонатами, включно з юридичними діями та справами, пов'язаними з видаленням із музейного інвентарю;
- підтримка Ради з питань музеїв та національних меморіалів;
- координація завдань у галузі поширення питань, що стосуються охорони, збереження та спільного використання колекцій, та співпраця в цьому питанні з органами пам'яткоохоронної діяльності та реставраторськими підприємствами;
- координація питань, що стосуються надання Державним казначейством поруки на виплату компенсації за знищення, пошкодження або крадіжку незастрахованих експонатів, що складають художні виставки, організовані музеями та іншими організаторами виставок, які знаходяться в юрисдикції департаменту;

- ведення справ щодо кваліфікаційних вимог до спеціалістів-музейників та координація справ щодо визнання кваліфікацій, набутих у державах-членах ЄС для виконання професії музейного працівника;
- ведення Державного музейного реєстру;
- ініціювання та координація робіт над стратегіями розвитку музеїв у Польщі та моніторинг змін у законодавстві в галузі музеєзнавства, ініціювання законодавчої діяльності в цій галузі;
- координація промоції музейних колекцій та досягнень польської музеології в країні та за кордоном;
- координація впровадження стандартів музеєзнавства, що випливають із законодавства ЄС, та нагляд за виконанням міжнародних програм та проєктів, пов'язаних із музеями та музеєзнавством, стороною яких є міністр;
- реалізація завдань міністра в галузі підтримання та поширення польських національних та державних традицій;
- обслуговування Міжнародної ради Освенціму;
- виконання завдань міністра, включаючи завдання, що випливають із міжнародних угод, пов'язані з доглядом національних пам'яток за кордонами Республіки Польща;
- здійснення постійних вшанувань пам'яті в місцях національної пам'яті, включаючи місця боїв та мученицької смерті представників польської нації, та вшанування пам'яті пов'язаних із цим фактів, подій та цифр [13].

Окремо варто згадати про таку наукову установу, як Інститут національної спадщини, підпорядкований міністерству культури й національної спадщини. Його було утворено у 2011 р., хоча подібні установи працювали в Польщі безперервно з 60-х років минулого століття [14]. Офіційна Інтернет-сторінка визначає Інститут національної спадщини як державну культурну установу, яка надає експертну підтримку та підтримку у формуванні поглядів міністру культури та національної спадщини. Директора Інституту призначає міністр культури на національній спадщини [15].

За Статутом перед інститутом стоїть широке коло завдань:

- розробка та поширення стандартів документації, досліджень, реставрації та оцифрування рухомих, нерухомих та археологічних пам'яток;
- підключення на вимогу Міністра культури та національної спадщини або Генерального хранителя пам'яток до процесу оцінки та вдосконалення системи охорони та догляду за пам'ятками та до процесу охорони нематеріальної спадщини;
- надання експертних оцінок щодо діяльності, пов'язаної з пам'ятками, для органів державного управління;
- моніторинг та аналіз загроз культурній спадщині та розробка методів протидії цим загрозам;
- публікація та поширення видань про охорону та збереження об'єктів культурної спадщини;
- здійснення спеціалізованих навчальних та інформаційних програм для реставраційних служб та середовищ, пов'язаних зі збереженням пам'яток;
- співпраця з власниками та розпорядниками пам'яток із метою належного управління ресурсом культурної спадщини та пропаганди принципів збереження пам'яток;
- реалізація програм та соціальних кампаній у галузі популяризації культурної спадщини та її важливості, а також ідеї охорони пам'яток та піклування про пам'ятники;
- реалізація освітніх програм та співпраця в галузі соціальної освіти для охорони та збереження матеріальної та нематеріальної спадщини;
- здійснення співпраці з метою збільшення рівня суспільного інтересу та участі в системі ідентифікації та охорони культурної спадщини;
- збір, обробка, архівування та поширення знань про стан збереження та цінності об'єкта культурної спадщини, включаючи наукові колекції, пов'язані з охороною цієї спадщини;
- внесення записів до державного Реєстру пам'яток та управління ними, а також реєстрація археологічних досліджень, що проводяться у країні;
- створення та розробка загальнодержавної цифрової системи збору та публікації даних про культурну спадщину, включно з даними про геолокацію;
- координація виконання процедури подання запиту міністру про визнання нерухомого об'єкта культурної спадщини історичною пам'яткою президентом Республіки Польща;
- виконання доручень міністра, що випливають з угод, конвенцій та інших документів, ратифікованих Польщею, щодо охорони та догляду за матеріальною та нематеріальною культурною спадщиною;
- проведення за погодженням із Міністром міжнародної співпраці у галузі охорони та збереження об'єктів культурної спадщини;
- організація та проведення інших робіт, пов'язаних з охороною культурної спадщини, на прохання Міністра чи Генерального хранителя пам'яток.

Одними з найважливіших завдань інституту залишаються оновлення та публікація державного Реєстру пам'яток. Інститут національної спадщини нараховує 14 територіальних відділень і майстерень у великих містах та три спеціалізовані територіальні майстерні. Інститут виконує свої завдання, співпрацюючи з реставраційними службами та іншими організаціями, що спеціалізуються на охороні та збереженні пам'яток, включаючи університети, наукові установи, культурні установи, музеї, церкви та релігійні об'єднання, а також адміністрацію місцевого самоврядування та неурядові організації [16].

Таким чином, у Республіці Польща охорона та захист об'єктів культурної спадщини пам'яток регламентуються Законом «Про охорону і збереження пам'яток» від 23 липня 2003 р. із подальшими доповненнями. Пам'яткоохоронною діяльністю займається розлога система органів державної адміністрації, серед яких – Департамент охорони пам'яток та Департамент культурної спадщини Міністерства культури й національної спадщини та воєводські управління охорони пам'яток на чолі з Генеральним хранителем пам'яток. Надання експертної підтримки міністерству та фахової допомоги в оновленні та публікації реєстрів пам'яток, підтримки у формуванні поглядів міністра та низку інших завдань виконує науковий Інститут національної спадщини. Подальше висвітлення успішного досвіду у сфері управління культурною спадщиною сусідніх країн, на нашу думку, дасть змогу покращити рівень охорони та збереження пам'яток в Україні.

Література:

1. Мазур Т., Мишак І., Законодавство у сфері охорони культурної спадщини в Польщі та Україні: порівняльний аналіз. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019 . № 1. С. 166–172.
2. Прокопенко Л., Гевель К. Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип.1 (12). 2012. С. 73–82
3. Гевель К. Збереження культурної спадщини у посткомуністичних країнах Євросоюзу. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. Вип. 4. С. 74–77.
4. Kurzątkowski M. *Mały słownik ochrony zabytków*. Warszawa, 1989. 457 с.
5. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lutego 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200000282>
6. Pasek W. Forma i sposób ochrony zabytków. *Komisja Opieki nad zabytkami Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*. URL: <http://konz.pttk.pl/artykuly/23-forma-i-sposob-ochrony-zabytkow>(дата звернення: 13.10.2020).
7. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/> (дата звернення: 13.10.2020).
8. Generalny Konserwator Zabytków. *Wikipedia: wolna encyklopedia*. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Generalny_Konserwator_Zabytk%C3%B3w (дата звернення: 13.10.2020).
9. Magdalena gawin. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/magdalena-gawin> (дата звернення: 13.10.2020).
10. URL: https://www.wkz.lublin.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=97 (дата звернення: 14.10.2020).
11. Departament Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/departament-ochrony-zabytkow> (дата звернення: 15.10.2020).
12. Zakres Działalności Departamentu Ochrony Zabytków URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/departament-ochrony-zabytkow> (дата звернення: 15.10.2020).
13. Departament Dziedzictwa Kulturowego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. URL: <http://bip.mkidn.gov.pl/pages/departamenty-i-biura/departament-dziedzictwa-kulturowego.php> (дата звернення: 15.10.2020).
14. Narodowy Instytut Dziedzictwa. *Wikipedia: wolna encyklopedia*. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Narodowy_Institut_Dziedzictwa (дата звернення: 15.10.2020).
15. Narodowy Instytut Dziedzictwa. URL: <https://nid.pl> (дата звернення: 16.10.2020).
16. Statut Narodowego Instytutu Dziedzictwa. URL: https://nid.pl/pl/O_NID/Statut (дата звернення: 16.10.2020).

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.30>

УДК 351.759.6

Федорова Анна,*аспірант кафедри публічного управління та менеджменту інноваційної діяльності
Навчально-наукового інституту післядипломної освіти
Національного університету біоресурсів та природокористування України*

СУЧАСНИЙ СТАН ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ЖИТТЯ ГРОМАДЯН

Статтю присвячено аналізу сучасного стану та рекомендаціям щодо вдосконалення механізмів взаємодії органів публічної влади з громадськістю для формування безпечного середовища життя громадян. Участь громадських організацій і соціально відповідальних громадян у забезпеченні національної безпеки дасть змогу уникнути відчуження між державними установами та інститутами громадянського суспільства, яке нині тільки посилюється. Ідея налагодження тісної взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства, які мають необхідний потенціал у запобіганні загрозам національної безпеки і досягненні високого рівня захищеності національних інтересів, видається цілком можливою в умовах наростання сучасної соціально-економічної кризи. Національна безпека України безпосередньо залежить від рівня участі громадян у політичних процесах, але тільки за умови, що вони не виходять за межі конституційно-правового поля. У статті наголошується, що в українському суспільстві чітко спостерігається зростання зацікавленості молоді політикою, тими важливими процесами, які в ній відбуваються. Тому стає дедалі помітнішою активізація політичної діяльності молодіжних громадських організацій, яка знаходить своє вираження в безпосередній їх участі в політичних подіях, що відбуваються в суспільстві. У статті робиться висновок, що дієвими механізмами підвищення ефективності взаємодії державної системи безпеки та громадських об'єднань сприяння безпеці є: участь державних органів України в консультативній діяльності та вдосконаленні системи підбору та підготовки кадрів для недержавних суб'єктів забезпечення безпеки; прикомандирування співробітників цих органів до найбільш ефективних суспільних структур для координації співпраці та спільного вирішення завдань щодо забезпечення безпеки; подальше вдосконалення організаційних форм взаємодії між органами державного управління і громадськими об'єднаннями за сприяння безпеці.

Ключові слова: безпечне середовище, безпека, безпека життєдіяльності.

Fedorova Anna. Current state and recommendations for improving the mechanisms of interaction between public authorities and the public to create a safe living environment for citizens

Participation of public organizations and socially responsible citizens in ensuring national security will avoid alienation between state institutions and civil society institutions, which is only getting worse now. The idea of establishing close interaction between government bodies and civil society institutions that have the necessary potential to prevent threats to national security and achieve a high level of protection of national interests seems quite possible in the context of the growing modern socio-economic crisis. The national security of Ukraine directly depends on the level of participation of citizens in political processes, but only if they do not go beyond the constitutional and legal framework. The article notes that in Ukrainian society there is clearly an increase in the interest of young people in politics, the important processes that take place in it. Therefore, the activation of political activities of youth public organizations is becoming more and more noticeable, which is expressed in their direct participation in political events taking place in society. The article concludes that effective mechanisms for improving the effectiveness of interaction between the state security system and Public Associations of security assistance are: participation of state bodies of Ukraine in advisory activities and improvement of the system of recruitment and training of personnel for non-state security actors; secondment of employees of these bodies to the most effective public structures to coordinate cooperation and joint solution of security tasks; further improvement of organizational forms of interaction between public administration bodies and public associations with the assistance of security.

Key words: safe environment, safety, life safety.

Останнім часом Україна стикається з загрозами її безпеці, яких більше, стає дедалі актуальнішим пошук нових резервів для її забезпечення. Одним із таких ресурсів, які ще не отримали належного визнання свого потенціалу з боку держави з метою його використання в системі національної безпеки, є інститути громадянського суспільства. Значна їх частина нині функціонує як доцентрові сили, спрямовані на зміцнення соціальних зв'язків між різними суспільно-політичними складниками українського соціуму. Вони є важливою складовою частиною громадянського суспільства, яке являє собою

систему добровільно сформованих об'єднань і організацій. Певною мірою діяльність цих асоціацій і громадських структур не залежна від державної влади (вона регулюється сформованими політичними традиціями і чинною нормативно-правовою базою) і спрямована на вирішення соціально значущих завдань, у тому числі пов'язаних із забезпеченням національної безпеки.

Проблема спільної діяльності інститутів громадянського суспільства і держави щодо забезпечення безпеки потребує концептуального поглиблення її аналізу. Вихідним принципом тут може виступити теза Н.Л. Розенблюма, що для безпечного цивілізаційного розвитку політичної системи сучасна держава має забезпечити відкритий зворотний зв'язок зі структурами громадянського суспільства [1, с. 21]. Адже без них навряд чи можливе її повноцінне забезпечення. Відповідно, ресурс впливу інститутів громадянського суспільства на підвищення рівня національної безпеки міг би бути набагато вищим, ніж є нині.

Участь громадських організацій і соціально відповідальних громадян у забезпеченні національної безпеки дасть змогу уникнути відчуження між державними установами та інститутами громадянського суспільства, яке нині тільки посилюється. Усвідомлення об'єктивної необхідності цього справить позитивний вплив як на позицію самих державних структур (чиї керівники часто насторожено ставляться до діяльності незалежних громадських об'єднань), включених у систему безпеки, так і на настрої значної частини українських громадян, стимулюючи їх до солідаризації, самоорганізації та створення громадських асоціацій для того, щоб захистити життєво важливі інтереси українського етносу. Інститути громадянського суспільства мають зайняти ключові місця в забезпеченні національної безпеки країни. Цей концептуальний підхід варто розглядати як більш прийнятний для сучасного стану українського суспільства, справді демократичний варіант регулювання українською владою багатомірного соціально-політичного простору в цілях забезпечення його безпеки.

Ідея налагодження тісної взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства, які мають необхідний потенціал у запобіганні загроз національної безпеки і досягненні високого рівня захищеності національних інтересів, видається цілком можливою в умовах наростання сучасної соціально-економічної кризи. Громадянське суспільство містить у собі значний потенціал для формування цінностей громадянського миру і злагоди, необхідних для забезпечення сталого розвитку країни. В українському суспільстві політичне значення інститутів громадянського суспільства стає більш вагомим, оскільки посилюються соціально-економічні проблеми, які об'єктивно вимагають їх участі у вирішенні гострих питань, пов'язаних із необхідністю модернізаційного прориву. Рівень соціально-політичної відповідальності має поступово зміщуватися від державних структур в їх бік. Оскільки з урахуванням рівня освіти, політичної, соціальної активності певної частини суспільства можна стверджувати, що рівень впливу на формування думок і настроїв у суспільстві в інститутів громадянського суспільства великий.

Вітчизняні дослідники виділяють низку напрямів діяльності асоціацій громадян, пов'язаних із протидією загрозам національній безпеці: позитивний вплив на політичні і соціально-економічні процеси в Україні (наприклад, участь у воєнно-патріотичному вихованні молоді, благодійна діяльність, волонтерський рух); сприяння в розвитку державних інститутів (громадські палати в суб'єктах України; громадські комісії, створені при державних установах; громадська експертиза); конструктивна взаємодія з державними і регіональними органами влади щодо забезпечення національної безпеки; виявлення національних інтересів, політичних цілей і соціальних цінностей громадян, а також надання їм допомоги у визначенні власної стратегії суспільно корисної діяльності (релігійні організації, політичні партії, спортивні об'єднання).

Інститути громадянського суспільства і держави здатні спільно боротися з такими загрозами національній безпеці України: посиленням міжетнічної та міжнаціональної напруженості, криміналізацією суспільних відносин, екстремізмом і тероризмом, ксенофобією і націоналізмом, соціально-економічними проблемами, зниженням рівня фізичного здоров'я населення, погіршенням екологічної ситуації.

Розглядаючи юридичні аспекти втілення в життя концепції національної безпеки, пропонується закріпити відповідні повноваження за органами місцевої влади, розділивши вирішення завдань у сфері її забезпечення органами місцевого самоврядування на прямо і побічно спрямовані. До «прямих» завдань органів місцевого самоврядування можна зарахувати такі: профілактику, мінімізацію соціальної напруги, нівелювання екстремізму та ксенофобії, здійснення заходів із цивільної оборони, участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, організацію та здійснення заходів щодо забезпечення первинних заходів пожежної безпеки, реалізацію заходів із мобілізаційної підготовки регіональних установ. До числа завдань національної безпеки, які побічно сприяють її забезпеченню, вона зараховує: соціальну підтримку малозабезпечених громадян та поліпшення їхніх житлових умов, створення необхідних умов для житлового будівництва, організацію дозвілля жителів регіону та їх забезпечення послугами закладів культури, збереження та популяризацію об'єктів культурної спадщини, охорону

об'єктів культурної спадщини місцевого значення, організацію та проведення офіційних спортивних та фізкультурно-оздоровчих заходів, реалізацію заходів по роботі з дітьми та молоддю, сприяння у працевлаштуванні громадян, забезпечення зайнятості неповнолітніх громадян у віці від 14 до 18 років, сприяння національно-культурному розвитку народів України. Таким чином, надається велике значення діяльності органів місцевого самоврядування щодо забезпечення національної безпеки, віднісено більшу частину їхніх функцій до області.

Своє концептуальне обґрунтування отримала необхідність посилення ролі громадських об'єднань у збереженні міжнародного миру і злагоди, а також у протидії спробам послаблення державної єдності української держави, запобіганні етнічній і релігійній ворожнечі.

Концептуальне осмислення отримали проблеми ролі релігійних організацій у справі забезпечення національної безпеки. Дослідники звертають увагу на те, що вони здатні брати активну участь у реалізації завдань забезпечення безпеки держави, і як аргументи наводять історичні факти, які свідчать про позитивну роль церкви в суспільстві. Нині це проявляється у створенні єдиної української автокефальної церкви та наданні Томосу Україні. Запобігання або захист від загрози міжконфесійної ворожнечі, здійснювані релігійними громадськими організаціями, є одними з найважливіших завдань забезпечення національної безпеки.

Зазначаючи роль соціально орієнтованих НКО як інституту сфери забезпечення національної безпеки, дослідники вказують на той факт, що через ці організації населення доносить свої вимоги до органів влади. Як суб'єкти громадянського суспільства вони здатні оперативно реагувати на гострі соціально-економічні проблеми населення, представляти інтереси різних соціальних груп і завдяки механізмам громадського контролю впливати на роботу представників органів влади. У сфері реалізації соціальної політики ці організації, як правило, здійснюють комплекс заходів, спрямованих на надання допомоги соціально незахищеним верствам населення. Ці заходи сприяють пом'якшенню і подоланню важких життєвих умов громадян, підтримують їх соціальний статус, тим самим забезпечуючи національну безпеку. Варто погодитися з оцінкою, що некомерційні організації розробляють і досить ефективно реалізують соціальні програми залежно від конкретних потреб різних груп населення. Адже через НКО виявляється суттєва допомога громадянам, для яких створюються соціальні служби, кризові центри, притулки, групи самопомогі, ресурсні та молодіжні центри, благодійність і т. д. Впровадження цих організацій у систему національної безпеки є важливою умовою її вдосконалення. Необхідно, щоб держава створила сприятливі умови для цього типу суспільних об'єднань, оскільки це дасть змогу поліпшити соціально-політичну ситуацію в українському суспільстві.

Національна безпека України безпосередньо залежить від рівня участі громадян у політичних процесах, але тільки за умови, що вони не виходять за межі конституційно-правового поля. Політологи звертають особливу увагу на те, що «владні режими демократичного спрямування мають на увазі причетність громадян до формальних і неформальних політичних процесів за допомогою політичної участі, яке виражається в таких політичних феноменах, як політична активність, політична діяльність, політична поведінка і т. д. Державна влада має прагнути направити активність громадян у конструктивне русло і ні в якому разі не ігнорувати або, більш того, намагатися нівелювати її. Варто погодитися з позицією дослідників, що завдання, яке стоїть перед органами влади та суспільством, полягає в тому, щоб, активізуючи діалог влади з інститутами громадянського суспільства за напрямками забезпечення національної безпеки, спрямувати політичну активність громадян у творче русло.

Очевидно, що партії і суспільно-політичні рухи різних форм і типів справляють істотний вплив на стан системи національної безпеки України. Причому цей вплив може бути як позитивним і, відповідно, підтримувати стабільність державно-політичної системи, так і спрямованим на її дестабілізацію. Варто зазначити, що альтернативні спрямованості суспільно-політичних рухів є відповідною реакцією на реалізований у країні політичний курс не тільки самих громадян, але і зовнішніх сил, зацікавлених у зміні політичного курсу країни. Проте не варто всі опозиційні суспільно-політичні рухи однозначно тлумачити як деструктивні. Через діалектичне заперечення того, що заважає суспільству ефективно функціонувати, і можлива стабільність її політичної системи. Це не поширюється на ідеологічні та політичні течії радикальної спрямованості, основним завданням яких є не легальне усунення недоліків чинного політичного режиму, а створення в країні хаосу, що ставить серйозну загрозу існуванню українського етносу.

В українському суспільстві чітко спостерігається зростання зацікавленості молоді політикою, тими важливими процесами, які в ній відбуваються. Тому стає більш помітною активізація політичної діяльності молодіжних громадських організацій, яка знаходить своє вираження у безпосередній їх участі в політичних подіях, що відбуваються в суспільстві. Підвищення інформованості про політичну

обстановку зумовлює зміну образу думки молоді, зменшується її конформізм, переосмислюється стереотипний погляд на багато проблем. Політична активізація молоді опосередковано пов'язана зі станом національної безпеки в Україні. Адже молодь є стратегічним і тактичним ресурсом не тільки для правлячого режиму, але і для представників опозиційних сил. З одного боку, вона може своєю політичною активністю підтримувати політичну систему, забезпечуючи її сталий розвиток, тим самим зміцнюючи національну безпеку країни, а з іншого – може стати джерелом дестабілізації суспільно-політичної системи, опинившись під впливом чужих національним інтересам сил, що фінансуються олігархією.

Аналізуючи механізми взаємодії органів влади та молодіжних суспільно-політичних об'єднань у галузі забезпечення національної безпеки, визначають найбільш поширені форми участі цих рухів в українському політичному процесі, які дають змогу виразити цілий спектр політичних поглядів молоді: членство в молодіжних парламентських органах, молодіжних урядах, обговорення законопроектів ініціатив, участь і створення «медійних» суспільно-політичних кампаній, масових акцій, проведення форумів, круглих столів, на яких обговорюються важливі громадські та політичні проблеми і питання, пов'язані із забезпеченням національної безпеки. Молодіжний парламент як одна з технологій громадської участі у процесі прийняття соціально-політичних рішень може служити ефективним інструментом політичної соціалізації, що сприяє зміцненню національної безпеки.

Таким чином, дослідники надають великого значення взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства у справі забезпечення національної безпеки України, концептуально обґрунтовуючи необхідність їх спільної діяльності в цьому напрямі. Вони визнають, що цей потенціал реалізується ще далеко не повною мірою. Можна виділити два основних концептуальних підходи (ліберальний і етатистський), до яких тяжіють вітчизняні дослідники. Прихильники ліберального підходу виступають за домінування інтересів інститутів громадянського суспільства в процесі розвитку системи національної безпеки і за їх рівноправну співпрацю з державними структурами. Прихильники етатистської концепції відстоюють безумовний пріоритет державних органів у формуванні системи національної безпеки.

Дієвими механізмами підвищення ефективності взаємодії державної системи безпеки та громадських об'єднань сприяння безпеці є:

- участь державних органів України в консультативній діяльності та вдосконаленні системи підбору та підготовки кадрів для недержавних суб'єктів забезпечення безпеки;
- прикомандирування співробітників цих органів до найбільш ефективних суспільних структур для координації співпраці та спільного вирішення завдань щодо забезпечення безпеки;
- подальше вдосконалення організаційних форм взаємодії між органами державного управління і громадськими об'єднаннями за сприяння безпеці, що дає змогу подолати вузькокорпоративний характер і відомчу роз'єднаність нинішніх установ координації державних і громадських інститутів у сфері безпеки, та їх інтеграція в систему державних і регіональних структур протидії загрозам національним інтересам.

Тема об'єднання зусиль цивільних інститутів у справі захисту державної, громадської та особистої безпеки в Україні дуже актуальна. За цей час накопичено унікальний досвід організації діяльності недержавної системи забезпечення безпеки. Це значна сила, що не тільки здатна у співпраці з правоохоронними органами ефективно боротися з тероризмом і злочинністю, але і робити посильний внесок у захист практично всіх сфер життєдіяльності.

Відсутність належної координації спільних дій органів влади та певних елементів недержавної системи забезпечення безпеки є нині причиною як неефективної діяльності самих органів влади щодо захисту інтересів особистості, суспільства і держави, так і неоптимального розподілу функцій між самими органами влади, відомствами, міністерствами, покликаними вирішувати завдання забезпечення національної безпеки України. У таких важливих законодавчих актах України, як закони «Про боротьбу з тероризмом» [2], «Про оборону України» [3], не прописані параметри і критерії співпраці з громадськими структурами, що сприяють вирішенню важливих проблем оборонної політики і безпеки.

Процес формування оптимальної моделі взаємодії між державою і громадськими об'єднаннями має передбачати продуманий комплекс заходів нормативно-правового та організаційно-штатного характеру, що охоплює всі сторони їх практичних проявів і забезпечує їхню прозорість стосовно держави та контролю з боку громадян. Ми вважаємо, що така мета може бути досягнута шляхом раціонально організованої, юридично обґрунтованої інтеграції елементів об'єднань у сфері сприяння безпеці в структуру державних та громадських інститутів, об'єднання різнорідних типів в єдині структурні утворення, зі збереженням розумних меж автономії, досягнутої ними за попередній період. У зв'язку з цим необхідно внести поправки в законодавчу базу, прийняти нові нормативні акти, націлені на виділення конструктивних елементів і відсіювання організацій, які не переслідують продуктивних цілей.

Питання про подальшу еволюцію громадських об'єднань у сфері сприяння безпеці в Україні нині залежить від комплексу умов і факторів, здатних серйозно впливати на динаміку розвитку сучасних політичних процесів. На нашу думку, найбільш актуальними з них варто визнати невирішеність проблеми забезпечення національної безпеки, суперечливий характер сучасної політики вищого керівництва держави, яка продовжує відрізнятися непослідовністю, прихильністю стереотипам, відсутністю творчого підходу у визначенні основних пріоритетів взаємодії органів влади і громадських інститутів у сфері захисту національних інтересів. Оцінка результатів діяльності правлячих кіл не дає підстав для констатації наявності осмисленої стратегії з оптимізації проблем національної безпеки, в основі якої був би повноцінний методологічний конструкт, що поєднує в собі інноваційні моделі військово-політичного будівництва та реалії української практики, найбільш ефективні зарубіжні зразки і досвід вітчизняних традицій.

Необхідно оптимізувати функціонування громадських об'єднань у сфері протидії загрозам національним інтересам, створити сучасні інститути, що поєднують інноваційні технології і вітчизняні традиції, здатні вирішувати комплексні завдання щодо забезпечення національної безпеки, надання цивілізованого характеру процесу формування недержавної системи безпеки, досягнення національної злагоди, сприяння інтеграції громадянського суспільства і держави.

Таким чином, важливим фактором у вирішенні завдань забезпечення національних інтересів держави та протидії загрозам і небезпекам є створення системи всебічної та якісної взаємодії між суб'єктами забезпечення безпеки держави на основі партнерства. Для досягнення цієї мети потрібне адекватне правове, інформаційне, матеріально-технічне забезпечення, а також чітка взаємодія громадських структур із міжвідомчими органами державного управління.

Література:

1. Розенблюм Н.Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. *Культурологічний часопис «І»: Громадське суспільство*. 2011. № 21. С. 6–29.
2. Про боротьбу з тероризмом : Закон України № 638-IV, ред. від 04.11.2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
3. Про оборону України : Закон України № 1932-XII, ред. від 04.11.2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

НОТАТКИ